TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECMENT
ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

TƏSİSÇİ:
AZƏRBAYCAN MEMARLIQ VƏ İNŞAAT UNİVERSİTETİ

№ 3 - 2017

ЭКОНОМИКА СТРОИТЕЛЬСТВА И МЕНЕДЖМЕНТ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

УЧРЕДИТЕЛЬ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ АРХИТЕКТУРНО-СТРОИТЕЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

№ 3 - 2017

CONSTRUCTION ECONOMYCS AND MENECMENT
SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

PUBLISHED BY:
AZERBAIJAN ARCHITECTURE AND CONSTRUCTION UNIVERSITY

№ 3 - 2017

B A K I – 2017

REDAKSİYA HEYƏTİ/
РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ/ EDITORIAL BOARD

Baş redaktor: **Məmmədov M.A. –** i.e.d., professor

akademik **Səmədzadə Z.Ə.,** akademik **Əliyev F.A.**, akademik **Əliyev T.A.,** AMEA-nın müxbir üzvü **Musayev A.F., Mehdiyev İ.Ə., Hüseynov T.H.**, **Xəlilov H.A.**, **İsgəndərov R.K., Əliyev Ə.B.**, **Ahmet Kemal Çələbi** (Türkiyə), **Mustafa Miynat** (Türkiyə), **Smeriçevskiy S.** (Ukrayna), **Səfərov Q.Ə**, **Vəliyev V.M.**, **Jerald Naro (Fransa), Əliyev T.Ş. (İsveçrə), Əliyev Ə.M.** (redaktor müavini), **Qəribov R.T**., **Ağayev A.M.**, **Hacıyev Ə.V.**, **Pərham H.Ə.** (İran İslam Respublikası), **Yusifov E.M.**, **Ələkbərova L.Ə.** (məsul katib)

Ölkə iqtisadiyyatının sahələri üzrə aparılan tədqiqat işlərinin və alınmış nəticələrin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetin Elmi Şurasının qərarı ilə "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnal təsis edilmişdir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyinin Mətbuat nəşrlərin reyestrinə 02.12.2015-ci il tarixində 4024 nömrəsilə daxil edilmişdir. "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnalı ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalda azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqalələr dərc olunur. Jurnal Universitetin "Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və çapa təqdim edilir.

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

HEYDƏR ƏLİYEV

“BİZ GƏLƏCƏYİMİZİ ŞAXƏLƏNDİRİLMİŞ İQTİSADİYYATDA GÖRÜRÜK”

İLHAM ƏLİYEV

M.A.Məmmədov
i.e.d., prof. AzMİU
N. Ramazanlı
t.e.n. Bakı Dövlət Universiteti

TİKİNTİDƏ İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİNİN VƏ STRUKTURUNUN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN METODOLOJİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Məqalədə iqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi ətrafında diskussiyalar, iqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində iştirakı məsələsinə münasibətdə müxtəlif iqtisadi məktəblərdə fərqli fikirləri, həmçinintikintidə investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda dünya praktikasına əsaslanaraq milli iqtisadiyyata və tikinti sferası da daxil olmaqla onun ayrı-ayrı sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsi komponentləri dəyərləndirilir.
Açar sözlər: *investisiya, tikinti, tikinti iqtisadiyyadiyyatı, prinsiplər, nəzəri metodologiya*

Giriş

İqtisadi fəaliyyətin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi ətrafında diskussiyalar artıq bir neçə əsrdirki aparırlar, qeyd etmək lazımdır ki, həmin polemikalar bu gündə öz aktuallığını saxlamaqdadır. Burada müzakirələr predemti və polemikalar kimi iqtisadi artıma və iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün təsir üsul və formaları nədən ibarət olmalıdır məsələsi bağlıdır..

İqtisadi həyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsində iştirakı məsələsinə münasibətdə müxtəlif iqtisadi məktəblərdə fərqli fikirlər səslənmişdir: merkantilizm (T.Men, A.Monkretyen), klassik siyasi iqtisad (A.Smit), marksist məktəb (K.Marks), keyns məktəbi (C.Keyns), monetraizm (İ.Fişer, M.Firdman). Qeyd etmək lazımdır ki, merkantilistlər ölkənin sərvəti mənbəyini dövriyyə sferası ilə əlaqələndirirdilər və hesab edirdilər ki, dövlət iqtisadi həyata ancaq ixracın mükaftlandırılması və ölkə istehsalçılarını idxal sazişlərinin təzyiqindən qoruması ilə təsir göstərə bilər [3].

Klassik siyasi iqtisadın nümayəndəsi A.Smit hesab edirdi ki, dövlət iqtisadı azadlığı, insan həyatı və mülkiyyətin qorunmasını, münaqişələrin həll olunmasını təmin etməlidir, yəni insanların müstəqil olaraq qeyri səmərəli yerinə yetirdikləri işləri ancaq dövlətə həvalə etmək olar.

Keyns məktəbinin nümayəndələri hesab edirlər ki, dövlət iqtisadiyyata fəal müdaxilə etməlidir. Monetarist məktəbinin nümayəndələri isə iqtisadi proseslərə, xüsusən də təkrar istehsal, yığım və s. dolayısı üsullarla təsir göstərməsini vacib sayırlar.

Göründüyü kimi, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsi və yaxud dövlət tərəfindən tənzimlənməsi məsələsi demək olar ki, bütün tarixi inkişaf mərhələlərində bir daha öz təsdiqini tapmışdır.

1. Tikinti sektorunda dövlətin investisiya proseslərinə təsiri

Dövlətin investisiya proseslərinə təsiri necə olmalıdır və tikinti sektorunda bu məsələ necə öz həllini tapmalıdır. Məsələyə aydınlıq gətirilməsi üçün öncə diqqətin investisiya prosesinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi anlayışına yönəldilməsi yerinə düşərdi. Qeyd etmək lazımdır ki,

dövlətin investisiya prosesini tənzimləməsi dedikdə -qanunverici, icraedici və nəzarət xarakterli və dövlətin səlahiyyətli orqanları tərəfindən həyata keçirilən, investisiya fəallığının stimullaşdırılmasına, həmçinin bu əsaslar üzərində iqtisadi artıma yönəldilmiş təbirlər sistemi başa düşülür.

Dünya praktikasına əsaslanaraq milli iqtisadiyyata və onun ayrı-ayrı sektorlarına investisiyaların cəlb edilməsi üçün müəyyən komponentlərin mövcudluğu təsbit olunmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır:

- ✓ investisiya informasiyası;
- ✓ investorlar;
- ✓ investisiya ərazisi;
- ✓ investisiya fəallığı,
- ✓ investisiya layihəsi,
- ✓ investisiya mədəniyyəti;
- ✓ investisiya mənbələri;
- ✓ investisiya obyektləri;
- ✓ investisiya resursları.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti mülki və vergi kodeksləri, səhmdar cəmiyyətlərin, özəlləşdirmə, xarici iqtisadi fəaliyyətin, taarif nəzarəti və s. ilə əlaqədar qəbul edilən müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Müvafiq olaraq, diqqəti Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyətini tənzimləyən qanunlar diqqəti cəlb edir: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu" və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanunu. Yuxarıda qeyd edilən qanunvericilik aktları və sonradan həmin qanunlara edilmiş əlavələr əsasında dövlət tənzimlənməsi aşağıdakı məzmun və tərzdə həyata keçirilir:

- dövlət investisiya proqramlarına müvafiq olaraq;
- dövlət investisiyalarının birbaşa idarə olunur;
- vergi güzəştləri və imtiyazlarında diferensial sistem tətbiq edilir;
- ayrı-ayrı istehsal sahələri və ərazilərin inkişaf etdirilməsi üçün dotasiya, subsidiya, subvensiya və büdcədən borcların verilməsi nəzərdə tutulur.
- maliyyə və kredit siyasətinin, qiymət siyasəti (qiymətli kağızların buraxılması) həyata keçirilir;
- dövlət norma və standartlarına əməl olunmasına nəzarət edilir;
- antiinhisar tədbirləri görülür;
- investisiya layihələrinin ekspertizası aparılır.

Deyilənlərlə yanaşı investisiya siyasətinin prinsiplərinə də diqqətin yetirilməsi yerinə düşərdi:

- iqtisiadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarına yatırılan investisiyaların səmərəliliyini yüksəldən faiz dərəcələrinin tətbiqi;
- sadə vergi sistminin qurulması;
- təkmilləşdirilmiş amortizasiya siyasətinin həyata keçirilməsi;

- investisiya cəlbedciliyinin yüksəldilməsinə xidmət edən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi;
- əhalinin əlində olan, dövriyyədən kənar vəsaitlərinin investisiya yatırımlarına çevrilməsi üçün müvafiq tədbirlərin reallaşdırılması;
- investisiya qoyuluşlarına dövlət zəmanətinin verilməsi;
- təyinatı və ayrılması məqsədinə uyğun büdcə vəsaitlərindən istifadə edilməsinə dövlət nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi [1, s.20].

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda investisiya siyasətlətinin müxtəlif təsnifatları verilməkdədir və onların içərisində idarə edilmə tipinə əsasən aparılan təsnifat daha çox diqqəti cəlb edir. Bu xüsusda qeyd edilməsi yerinə düşərdi ki, idarə edilmə tipinə əsasən iki tip, liberal və mərkəzləşdirilmiş investisiya siyasətləri diqqəti cəlb edir. Liberal investisiya siyasəti üçün iqtisadi idarə etmə üsullarından, mərkəzləşdirilmiş investisiya siyasətində isə birbaşa, inzibati üsullardan istifadə olunması əsas və mühüm xarakterik xüsusiyyət kimi qeyd olunmalıdırektlərinə dövlətin, idarəetmə orqanlarının tənzimləyici təsir göstərməsi tələb olunur [1, s.12-13].

Bəzi tədqiqatçılar iddia edirlər ki, dövlət büdcəsindən xərclənən vəsaitlərin verimlilik effektini qeyri qənaətbəxş hesab etmək olar. Digər vacib məsələ investor qismində dövlət büdcəsi vəsaitləri ilə yanaşı institusional subyektlərin də bu istiqamətdə fəaliyyəti xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Müasir dövrdə dünya praktikasında əsas institusional investorlar qismində aşağıdakıları qeyd etmək olar.

1) investisiya şirkətləri,
2) müxtəlif fondlar və o cümlədən pensiya forndları;
3) sığorta şirkətləri;
4) digər institusional şirkətlər (vəqf və xeyriyyə fondları)

Nəzərə almaq lazımdır ki, tikinti sahəsi mürəkkəb, çox səviyyəli sistemdir, səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün təsərrüfat subyektlərinin spesifikası mütləq nəzərə alınmalıdır [4]. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin fəaliyyətinin birbaşa tənzimlənməsi ancaq büdcə maliyyələşdirməsi formasında, dolayısı üsullarla tənzimlənməsi isə, zənnimizcə, üç əsas istiqamət üzrə həyata keçirilməlidir:

- tikinti kompleksi müəssisələrinə yeni iqtisadi təsir mexanizmlərinin hazırlanması;
- tikinti kompleksində islahatların və struktur dəyişikliklərin aparılması;
- iqtisadiyyatın dövlət sektoruna nəzarət və tənzimləyici fəaliyyətin güclənməsi.

Tikinti sənayesində investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə, ölkədə sözügedən sahədə vahid elmi-texniki, iqtisadi, sosial siyasətin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur. Belə layihələr dövlət, yerli büdcələr və şəxsi vəsaitlər hesabına maliyyələşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya yatırımları bir qayda olaraq, ictimai tələbatın ödənilməsinə, xalq təsərrüfatının strateji sahələrinin inkişafına yönəldilir və tikinti sənayesi həmin sahələr içərisində mühüm yerlərdən birini tutur.

Mühüm məsələlərdən biri kimi, ölkəyə xarici investisiya qoyuluşlarının artırılması və dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin də xüsusi əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət tikinti sektorunda investisiya qoyuluşlarının tənzimlənməsi üçün daha çox iqtisadi mexanizmlərdən istifadə etməlidir.Bunların bəziləri aşağıdakılardı[2]:

- vergitutma obyekti və subyektləri, vergi dərəcə və güzəştlərinin fərqli olduğu vergi sistemindən istifadə olunması;
- tikinti sektorunda kredit və amortizasiya siyasətinin münasib güzəşt tədbirləri ilə tətbiqi;

- regional və sahə istehsalçılarının, bütünlükdə tikinti subyektlərinin işgüzar fəallıqlarının artırılması üçün subvensiya, subsidiya və büdcədən digər formalarda maliyyə vəsaitlərinin verilməsi;
- tikinti sektoruna investisiya yatırımlarının həyata keçirilməsi üçün dövlət tədbirlərinin prosedura qaydalarını təsbit edən xüsusi norma və standartların hazırlanması;
- investisiya layihələrinin ekspertizasının təşkili və s.

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin getdikcə daha çox dərinləşdiyi bir şəraitdə ən mühüm vəzifələrdən biri də müəssisələrdə və o, cümlədən mülkiyyətin təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, tikinti sənayesi müəssisələrində investisiya fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına nail olunmasıdır və burada ən mühüm yeri investorların maraqlarının qorunmasına xüsusi diqqətin yetirilməsi tutur. İqtisadi tənzimləmə baxımından dövlətin investisiya fəaliyyətini tənzimlənməsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının investisiya prosesinin tənzimlənməsi üçün normativ, metodoloji, tənzimləyici, stimullaşdırıcı əsasın yaradılması başa düşülməlidir. Bütün bunlar isə ondan xəbər verir ki, investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi alətləri mütləq təkmilləşdirilməlidir, iqtisadiyyatın və cümlədən onun tikinti sektorunun modernləşdirilməsi üçün innovasiyaların inkişaf etdirilməsi və investisiyaların cəlb edilməsi konsepsiyası və strategiyası işlənilib hazırlanmalıdır. Dövlət tənzimlənməsində prioritet formalar iqtisadi və hüquqi formalarda diqqəti cəlb edir. Lakin hesab edirik ki, burada ən önəmli və üstünlük verilməli olan məsələlər investisiyaların və innovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsi, həmçinin investisiya təhlükəsizliyi kontekstində investorların maraqlarının qorunmasıdır.

Ölkə iqtisadiyyatına və o, cümlədən onun tikinti sektoruna investisiyaların səmərəli yatırılmasının təşkili üçün dövlət tərəfindən investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi forma və metodları təkmilləşdirilməlidir.

Dövlətin investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində iştirakı aşağıdakı formalarda özünü büruzə verir [9]:

1. Dövlət sistem yaradan faktor rolunda çıxış edir, real layihələrin də rreallaşdırılması da daxil olmaqla investisiya prosesinin bütün iştirakçıları üçün normativ-hüquqi bazanı yaradır;
2. Dövlət özü investisiya fəaliyyətinin subyekti kimi çıxış edir, birbaşa olaraq investorlara müsabiqələr əsasında büdcə vəsaitləri ayırır;
3. Dövlət investisiya əmtəələri bazarında investorların davranış strategiyalarını, həmçinin dövlət investisiyalarının həcmi və strukturunu müəyyənləşdirir.

2. Tikiniti sənayenin sturktur və tənzimləmə məsələləri

İqtisadiyyatın əsas göstəricilərinə uyğun (inflyasiya həcmi, büdcə kəsiri, istehsalın strukturu, əhalinin əmtəə və xidmətlərə tələblərinin alıcılıq qabiliyyəti ilə qarşılanması) investisiya məhsulları bazarının tənzimlənməsi ilə bağlı bu və ya digər konsepsiyaları qəbul edir. Konsepsiyalar isə öz növbəsində iki səviyyədə məqsədlərə uyğun müəyyən edilir: *strateji* (ÜDM-in artımı, əhalinin məşğulluğunun artması, inflyasiya templərinin aşağı düşməsi) məqsədlərə-həmin məqsədlər maliyyə və pul-kredit siyasətinin istehsala təsiri formasını müəyyən edir; cari məsələlərin həllinə yönəldilmiş məqsədlər (kapitala olan tələb və təklif nisbətləri, kredit resurslarına faiz dərəcələri, pul kütləsinin dinamikası və s.)- maliyyə və pul-kredit sferasında resurslara olan tələb və təklif nisbətlərini müəyyən edir [6].

Müvafiq olaraq, respublikada tikinti sənayesinin strukturuna bir qədər ətraflı diqqət yetirilməsi zərurəti yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının tikinti sənayesi kompleksinin tərkibinə müxtəlif təşkilatlar daxildir. Həmin təşkilatlar aşağıdakı

vəzifələri həyata keçirirlər: tikiniti konpleksinin fəaliyyətinin tənzimlənməsi, tikiniti norma və qaydaları tələblərinə əməl olunmasına nəzarət (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Şəhərsalma və Arxitektura Komitəsi); yeni mühəndis texniki qərarlarının, yeni materialların və qurğuların hazırlanması, tikiniti materiallarının istehsal olunmasının yeni texnologiyalarının işlənilib hazırlanması (elmi tədqiqat müəssisələri); tikinti və inşaat, montaj işlərini həyata keçirən, tikinti materialları istehsal edən və tikinti sənayesinin maddi-texniki bazasını yaradan tikinti müəssisələri.

Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesi kompleksində tikinti materiallarının istehsalı xüsusi yer tutur və tikinti materiallarının istehsalı təkcə tikinti sənayesinin inkişafına deyil, eyni zamanda bütünlükdə iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərir.

Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesinin Qərb ölkələrinin tikinti sənayesinin inkişafından geridə qalmasını ölkə iqtisadiyyatında istehsal xərclərinin yüksəlməsinin əsas səbəblərindən biri kimi göstərirlər. Məhz dövlət tənzimlənməsi sosial iqtisadi sistem çərçivəsində tikinti iqtisadiyyatının dövrün tələblərinə və dəyişikliklərə uyğunlaşmasına imkan yaradardı [8].

Dövlətin əlindəki mövcud imkanlar tikinti sənayesi müəssisələrinin fəaliyyətinə kompleks surətdə təsir göstərməyə imkan yaradır. Belə təsirlər inzibati və iqtisadi üsullar vasitəsi ilə həyata keçirilir. İnzibati üsullar qismində tikinti sənayesində bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafına təsir göstərən, dövlət tərəfindən məcburi sertifikatlaşmaya, dövlət standartlarına əməl edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi qaydalarını təsbit edən qanunvericilik aktlarının hazırlanması və qəbul edilməsi başa düşülür. İqtisadi üsullara vergi, maliyyə-kredit, investisiya, gömrük siyasəti, sığorta sistemi və s. daxildir. Ümumiyyətlə, tikinti sənayesinin fəaliyyətinin tənzimlənməsini aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

1) tikinti materialları bazarının konyunkturasının öyrənilməsi, sahənin müəssisələrinin inkişaf etdirilməsi və dövlət proqramları çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin səmərəlilik səviyyəsinin təsbiti;
2) sahənin xüsusiyyətlərinə görə göstəricilər sisteminin seçilməsi;
3) aktual informasisyanın sistemləşdirilməsi və məlumatların gerçək təhlil olunması modelinin yaradılması;
4) tikinti sənayesinin inkişaf səviyyəsinin dövrün dəyişkən tələblərinə uyğun təhlili;
5) sahənin daha da inkişaf etdirilməsi üsullarının seçilməsi (subsidiyalaşdırma, məqsədli kompleks proqramlar, əmtəələrin sertifikatlaşdırılması, maliyyə kredit siyasəti, vergilər və s.).

Azərbaycan Respublikasında tikinti sənayesisnin strukturunun yenilənməsinə 90-cı illərin əvvəllərindən başlanmışdır. Sahənin restrukturizasiyasına istehsal və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xidmət edən qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi, uzun müddətli kreditləşdirmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ölkə və xarici tərəfdaşlarının investisiyalarının cəlb edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi ilə başlanmışdır, lakin sahənin müasir tələb və çağırışlara cavab verməsi üçün görüləsi çox işlər vardır. Bu xüsusda qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesi müəssisələrinin davamlı inkişaf vəziyyətinin təmin edilməsi maliyyə-iqtisadi, təşkilati-hüquqi, informasiya,innovasiya-investisiya və digər tənzimləyicilərdən səmərəli istifadə olunmasını tələb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, tikinti sənayesinin səmərəli inkişaf etdirilməsi dövlətin bir sıra sahələrdə həyata keçirdiyi siyasətdən asılıdır: investisiya, daxili bazarın qorunması, iqtisadiyyatın prioritet sahələr üzrə inkişaf etdirilməsi üçün elmi-tədqiqat işlərinin aparılması [5] və s.

Nəticə

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət tənzimləyiciləri və bazar özünü tənzimləyiciləri respublikada tikinti sənayesi kompleksində optimal strukturun və innovasiya-investisiya fəaliyyəti infrastrukturun yaradılmasına xidmət edir. Müvafiq olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə tikinti sferasında dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır və burada əsas tədbirlər qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək olar:

1. tikinti sferasının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarının daha da təkmilləşdirilməsi;

2. tikintidə geoinformasiya sistemindən istifadə olunması, tikiniti işlərində əsas iştirakçı tərəflərin fəaliyyəti barəsində informasiyanın geoinformasiya sistemində əks olunması;

3. tikintidə elektron sahibkarlıq sisteminin inkişaf etdirilməsi, informasiyaların geoinformasiya sisteminin tələblərinə uyğun toplanılması və tamamlanması; geoinformasiya sisteminin informasiyalarının istifadə üsulları və alqoritmlərinin hazırlanması, həmin informasiyanın müasir investisiya-tikinti bazarında subyektlərarası münasibətlərin inteqrasiyasının dərinləşməsinə xidmət etməsinə yönəldilməsi;

4. tikiniti sferasında dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi:

- mənzil tikintisi bazarında tikinti şirkətləri və həmçinin mənzil tikintisi investorlarının risklərdən qorunması üçün müvafiq preventiv tədbirlərin həyata keçirilməsi, xüsusən də tikinti dəllalları və möhtəkirlərinin spekulyativ fəaliyyətlərinin qarşısının alınması;
- tikintidə investisiya fəaliyyətinin idarə olunmasında yeni təşkilati iqtisadi və metodiki prinsiplərin tətbiqi;

5. tikinti sahəsinin investisiyalaşdırılmasında büdcə vəsaitlərinin rasional istifadəsi-dövlət dəstəyi almaq istəyən investisiya-tikinti layihələrinin siyahıya alınması, həmin layihələrlə bağlı innovasiya yönümlülüyünün, rəqabətqabiliyyətliliyinin və sosial iqtisadi əhəmiyyətinin ekspertlər tərəfindən müəyyənləşdirilməsi. Hər şeydən öncə ekspert araşdırmaları dövlət büdcəsindən birbaşa maliyyə yardımı və dəstəyi alan layihələrin təhlil olunması məqsədi ilə həyata kieçirilməlidir. Digər tərəfdən layihələrin icrası zamanı və başa çatması təqdirində büdcə vəsaitlərinin geri qaytarılması mexanizmləri müəyyən olunmalı və həmin mexanizmlər işlək hala gətirilməlidir;

6. respublikada regional investisiya tikinti layihələrində dövlətin iştirakı və tikinti investisiya layihələrinin icrasına nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

7 . ümumrespublika və regional əhəmiyyətli investisiya-tikinti layihələrinin hazırlanması və planlaşdırılması mərhələlərinin işlənilmsəi. Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir yanaşma investisiya layihələrinin dövlət tərəfindən idarə olunmasının metodologiyasında dəyişikliklərin edilməlidir.

8. tikinti-investisiya layihələrinin reallaşdırılmasının problemlərin kompleks və sistemil şəkildə və ardıcıl olaraq həllinə yönəldilməsi üçün strateji idarə etmə sisteminin formalaşması və təkmilləşdirilməsi [7].

Yuxarıda göstərilənlər tikinti sferasında investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi və metodiki prinsiplərini özündə əks etdirir.İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılmasına sistemli yanaşma və sahələrarası inteqrasiyaya əsaslanmalıdır, və bu, zənnimizcə, respublikada iqtisadi inkişafa, onun ayrı-ayrı bölgələrində iqtisadi inkişafa, həmçinin mövcud problemlərin səmərəli həllinə səbəb olacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *G.A.Əzizova. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti (Dərs vəsaiti), Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı 2012. – (212 səh.)s. 20*

2. *P.Q.Rzayev. İnvestisiyaların tənzimlənməsinin vergi aspektləri// Azərbaycanın vergi xəbərləri, 2011, №5, (s.69-82), s.70*

3. *Адрианов, В.Д. Эволюция основных концепций регулирования экономики от теории меркантилизма до теории саморегуляции / В.Д. Андрианов. – М.: «Экономика», 2008. – 326 с.*

4. *Артеменко А. А. Актуальные вопросы инновационного развития строительства [Текст] / А.А. Артеменко // Молодой ученый. — 2015. — №11. — С. 742-744.*

5. *Долгова А.В. Место и роль государства в развитии строительной индустрии на современном этапе //FUNDAMENTAL RESEARCH (ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ) № 11, 2014, с.580-583*

6. *Исаков И.Я. Теоретические дискуссии о необходимости государственного регулирования инвестиционной деятельности //ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ (2011, № 4), с.306-308*

7. *Канафиев Р.С., Латыпов Р.Ф. Государственное регулирование строительной деятельности // Novalnfo.RU-№44, 2016 г, Социологические науки*

8. *Козыренко Е.И. Управление устойчивым развитием предприятий промышленности строительных материалов // Вестник АГТУ. Сер.: Экономика. – 2010. – № 2 – С. 130–137.*

9. *Шишкин С.Н. Государственное регулирование экономики: предпринимательско-правовой аспект // СПС «Гарант».*

M.A.Mammadov
Doctor of Economics, Professor
Azerbaijan Architecture and Construction University

N. Ramazanlı
Baku State University

Methodological principles of state regulation of investment activity and structure of construction

Abstract

In article are considered Debates around government regulation of economic activity, the discourse of the representatives of the different economic schools about questions participation state in regulation of the economy. Emphases was spared to methdological principle state regulation to investment activity in construction. Besides researched world experience and the main components of attraction to investments in building sphere.

Keywords: *investments, construction, economy construction, principles, theoretical methodology*

М.А.Мамедов
Д.э.н., проф. АзАСУ
Н.Рамазанлы
к.т.н., Бакинский Государственный Университет

Методологические принципы государственного регулирования инвестиционной деятельности и структуры строительства

Резюме

В статье рассматриваются дискуссии вокруг государственного регулирования экономической деятельности, рассуждения представителей различных экономических школ относительно вопросов участия государства в регулировании экономики. Было уделено особое внимание методологическим принципам государственного регулирования инвестиционной деятельности в строительстве. Кроме того, исследуется мировой опыт и основные компоненты привлечения инвестиций в строительную сферу.

Ключевые слова: *инвестиции, строительство, экономика строительства, принципы, теоретическая методология*

R.M.Əliyev
i.e.d., prof.AzMİU
İltifat Vəzifə Dəmirçi Məhərrəm oğlu
Doktorant, İİR UAST

ƏSAS KAPİTALA YÖNƏLDİLƏN İNVESTİSİYALARIN DİNAMİKASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ölkəmiz siyasi və iqtisadi müstəqillik qazandıqdan sonra əsas kapitala yönəldilən investisiyalarındinamikasındakı dəyişikliklər geniş təhlil olunmuşdur.Məqalədə həmçinin əsas kapitala yönəldilənmiş daxili və xarici investisiyalar müqayisəli təhlil olunmuş,İran İslam respublikasındn da xarici investisiyaların vəziyyəti və büdcə xərclərinin dinamikası da araşdırılmışdır.

***Açar sözlər**: daxili və xarici investisiyalar, əsas kapital, investisiya qoyuluşu, büdcə xərcləri, makroiqtisadi səmərəlilik*

Giriş

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın digər sahələrində olduğu kimi investisiya prosesləri və ölkədə qərarlaşan investisiya situasiyalarında da kəskin dəyişikliklər baş vermişdir.. Bu dəyişikliklər, ilk növbədə, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların dinamikasının xüsusiyyətlərində öz əksini tapmışdır.

Bazar transformasiyalarının başlanması ilə əlaqədar 1990-cı illərin birinci yarısında keçid dövründə olan digər ölkələr kimi Azərbaycan Respublikasında da makroiqtisadi stabillik pozulmuş və ölkədə hiperinflyasiya yaşanmışdır. Bununla əlaqədar həmin illərdə iqtisadi

göstəricilərin cari qiymətlərilə ifadə olunması müvafiq sahələrdə real həcm ölçusunu düzgün ifadə etmirdi. Buna görə də qeyd edilən dövr üçün əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların dinamikası haqqında real təsəvvürlərə malik olmaq üçün həmin göstəricilərin fiziki həcm indeksinin hesablanması və onun dəyişilmə meyllərinin təhlili məqsədəuyğundur.

1 saylı şəkildəki məlumatlarından aydın olduğu kimi respublika iqtisadiyyatını əhatə edən davamlı böhran şəraitində əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmi cari qiymətlərlə ardıcıl surətdə (həm də ayrı-ayrı illərdə cox böyük surətlə) artmış olsa da həmin göstəricilərin fiziki həcminin dəyişilməsinin əks etdirən indeksinin qiyməti kəskin surətlə azalmışdır. Məlumatlardan aydın olduğu kimi, respublikamızda əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların real həcmi 2000-cı ilə nisbətən 2004-cü ilə qədər artmış, daha sonra azalma müşahidə olunmuş, 2009-cu ildən sonra isə yenidən artım baş vermişdir. 2014-cü ildə ildə ölkəmizin iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların həcmi təqribən 2000-cı ildə həyata keçirilmiş kapital qoyuluşunun həcminə bərabər olmuşdur.

Yuxarıda göstərilənlər 1990-cı illərin birinci yarısında Azərbaycanda investisiya böhranının yaşandığını təsdiq etməyə imkan verir. İnvestisiya böhranı keçid dövründə ölkəmizin iqtisadiyyatını bütövlükdə əhatə etmiş böhranın tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bununla əlaqədar həmin sahədə böhranı daha ətraflı səciyyələndirmək üçün bu sferanın müvafiq göstəricilərinin digər sahələrlə müqayisəsi məqsədəuyğundur. 2 saylı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, keçid dövrünün başlanğıcında, daha doğrusu 1990-1993-cü illərdə əsas kapitala

Şəkil 1. Əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar [1].

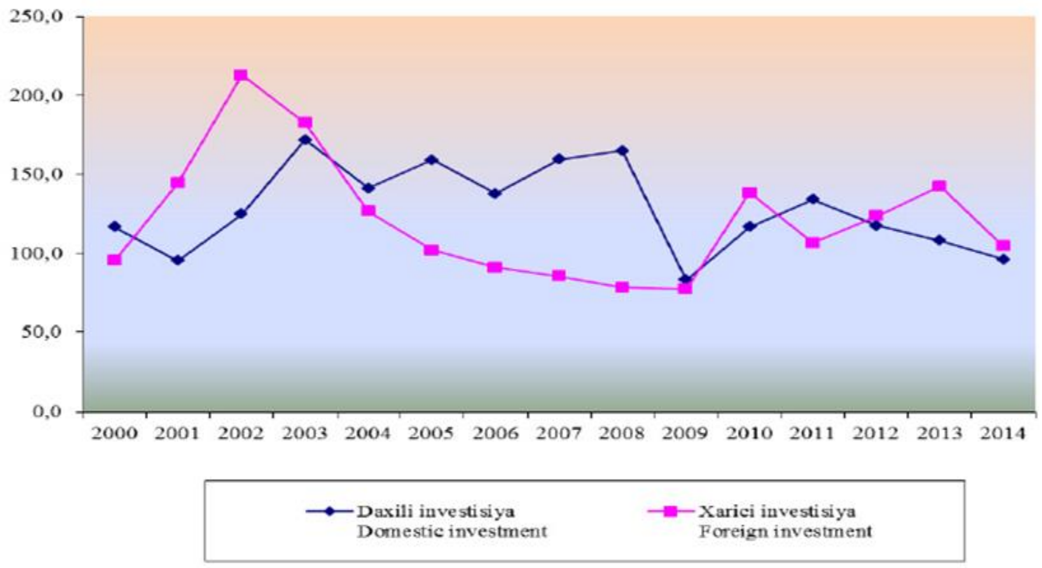

yönəldilən investisiyaların fiziki həcminin aşağı düşməsi dərəcəsi digər sahələrlə müqayisədə daha böyük olmuşdur. İnvestisiya qoyuluşları sferasında enmənin səviyyəsi sənayeyə nisbətən 1,4 dəfə, kənd təsərrüfatına nisbətən isə 2,0 dəfə çox olmuşdur. Belə vəziyyət investisiya qoyuluşları sferasında enmə templərinin daha yüksək olması ilə əlaqədardır. Digər sahədə, məsələn sənayedə, enmə templəri 1990-cı illərin əvvəlində əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olmuşdur. Nəticədə həmin sahədə demək olar ki, eyni enmə səviyyəsi (28,0%) 1996-cı ildə müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı əsas kapitala investisiya qoyuluşları sferasında enmənin ardıcıl davam etmə müddəti

iqtisadiyyatın nəzərdən keçirdiyimiz digər sahələri ilə müqayisədə xeyli az olmuşdur.

Müqayisə üçün xarici ölkələrdə investisiyaların vəziyyətini də qiymətləndirmək olar. Məsələn,İranda olan xarici investisiyaların dinamikasını göstərmək olar.Bunu aşağıdakı 2saylı şəkildə əks etdirmişik [2].

Şəkil 2. İranda xarici investisiyaların dinamikası

Şəkildən göründüyü kimi, İranda da 2010-ci ildən sonra xarici investisiyalarda artım müşahidə olunur.İnvestisiyaların ən böyük həcmi 2012-ci ildə müşahidə olunmuşdur.2006-ci ilnən müqayisədə 2014-ci ildə 21 % artım müşahidə olunmuşdur.İqtisadi sanksiyalar şəraitində bu olduqca mühüm göstəricidir.

Eyni zamanda, 2010-ci ildən sonra İranda budcə xərcləri artmaqa başlamışdır (bax. şəkil 3).

Şəkil 3. İranda büdcə xərclərin din

Şəkildən göründüyü kimi, ən böyük büdcə xərcləri 2015-ci ildə müşahidə olunmuşdur.2006-ci illə müqayisədə 2015-ci ildə büdcə xərcləri 3.5 dəfə artmışdır.

Qeyd edilən cəhətlər sistem transformasiyaları şəraitində bütövlükdə iqtisadiyyatda böhranı şərtləndirən amillərin investisiya qoyuluşları sferasında olan xüsusiyyətlərlə bağlı olmuşdur. Belə ki, bazar iqtisadiyyatına keçid proseslərinin başlanması dövlətin iqtisadi subyekt kimi fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdir. Bu məhdudlaşdırma, ilk növbədə, investisiya qoyuluşlarını əhatə etmişdir. Mərkəzləşdirilmiş planlı təsərrüfatçılıq sistemində başlıca investor dövlət idi. 1990-cı illərin sonlarında Azərbaycanda kapital qoyuluşlarının 85%-i dövlətin, həmçinin dövlət müəssisə və təşkilatların payına düşmüşdür. Keçid proseslərinin başlanması ilə əlaqədar uzunmüddətli inkişaf məqsədlərində qeyri-müəyyənliklərin meydana gəlməsi dövlətin mərkəzləşdirilmiş kapital qoyuluşu proqramlarının əsas hissəsinin reallaşdırılmasının dayandırılmasına və yaxud da həmin proqramlar üzrə ayrılan vəsaitlərin həcminin kəskin surətdə azaldılmasına gətirib çıxarmışdır. Digər tərəfdən, siyasi stabilliyin pozulması və əvvəlki dövrlərdə formalaşmış olan vahid iqtisadi məkanın dağılması ilə əlaqədar müəssisələrin fəaliyyət şəraitində, məhsul satışında əmələ gələn çətinliklər təsərrüfat subyektlərini əsas kapitala yeni investisiya qoyuluşlarından çəkindirmişdir.

Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq bazar iqitisadiyyatına keçid dövrünün əvvəlində əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcminin ixtisar olunma templəri böhran şəraitində iqtisadiyyatın digər sektorlarında məhsul istehsalının həcminin azalması tempini qabaqlamışdır.

Keçid dövrünün əvvəllərində Azərbaycanda investisiya böhranının baş verməsi və bunun iqtisadiyyatda ümumi sistem böhranının içində özünə yer alması həmin dövr üçün əsas kapitala yönəldilən investisiyaların makroiqtisadi səmərəliliyinin qəbul olunmuş meyarlar üzrə dəyərləndirilməsində çətinliklər yaratmışdır. Daha doğrusu qeyd edilən göstəricilər üzrə səmərəlilik haqqında düzgün fikir yürütmək mümkün olmur. Bu cəhət bütünlükdə bazar iqtisadiyyatına keçid dövrü üçün əsas kapitala yönəldilən investisiyaların makroiqtisadi səmərəlilik göstəricilərinin dinamikasının təhlili zamanı nəzərə alınmışdır.

Ölkədə siyasi və makroiqtisadi stabilliyin təmin olunması iqtisadi inkişaf üçün əlverişli şərait yaratmış və bunun nəticəsində iqtisadiyyatda ümumi tənəzzül proseslərinə son qoyulmuşdur. 2005-2014-ci illərdə Ümumi Daxili Məhsulun fiziki həcm indeksi müsbət dinamikaya malik olmuşdur. Deməli, 1990-cı illərin ikinci yarısı və 2000-ci illərin başlanğıcında Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşlarında irəliləyişlər ölkədə ümumi iqtisadi dirçəliş proseslərinin fonunda baş vermişdir. Qeyd edilən fonun qərarlaşması əsas kapitala yönəldilən investisiya qoyuluşlarının genişmiqyaslı artırılmasını stimullaşdırmışdır. Eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının artması da, öz növbəsində, ümumi iqtisadi dirçəlişi surətləndirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. 1990-cı illərin ikinci yarısı və 2000-ci illərin başlanğıcında Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatında investisiya dirçəlişinin baş verməsi və onun davamlı yüksəlişə keçməsinə yuxarıda göstərdiyimiz ümumi səciyyəli şərtlərlə yanaşı, bir sıra özəl amillər də səbəb olmuşdur. Bu amillərin sırasında tədqiq edilən dövrdə investisiyaları həyata keçirən subyektlərin strukturunda ciddi dəyişikliklərin baş verməsi olmuşdur. Ölkəmizdə əsaslı iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi nəticəsində bazar iqtisadi sisteminin formalaşması ilə əlaqədar investisiya qoyuluşlarında özəl sektor dövləti sıxışdırmağa başlamış və bu sahədə həlledici mövqelərə çıxmışdır.

Əsas kapitala yönəldilən investisiya qoyuluşları sferasında özəl sektor subyektlərinin hakim mövqelərə yiyələnmələri iqtisadi inkişaf problemlərinin həllinin investisiya təminatı sahəsində dövlətin imkanlarının məhdudluğundan doğan çətinlikləri arxa plana keçirir. Bununla yanaşı investisiya qoyuluşları sferasında özəl sektorun aparıcı rola yiyələnməsi daha yüksək

səmərəlilik göstəricilərinə malik olan layihələrin reallaşdırılmasına yol açır. Bu baxımdan, Azərbaycanda 1990-cı illərin ikinci yarısı və 2000-ci illərin başlanğıcında əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həyata keçirilməsində qeyri-dövlət sektorunun payının sürətlə artması həm də ölkə iqtisadiyyatında investisiya qoyuluşlarının makroiqtisadi səməriliyinin yüksəldilməsinin mühüm amilindən birinə çevrilmişdir.

Tədqiq edilən dövrdə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların genişləndirilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatina həm yerli (daxili) və həm də xarici investorlar tərəfindən vəsait qoyuluşlarının artırılması hesabına baş vermişdir. Bu barədə 1 saylı cədvəlin məlumatları əyani təsəvvür yaradır.

Məlumatlardan göründüyü kimi ölkəmizdə əsaslı islahatların həyata keçirilməsi gedişində daxili invenstisiyaların həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Həmin göstərici 2000-2014-ci illərdə 6 dəfə çoxalmışdır. Bu, bir tərəfdən infrastrukturun inkişaf etdirilməsinə dövlət tərəfindən ayrılan əsaslı vəsaitlərin həcminin artması, digər tərəfdən isə yerli özəl bölmə investorlarının maliyyə imkanlarının genişlənməsi ilə əlaqədar onlar tərəfindən ölkə iqtisadiyyatında həyata keçirilən yatırımların çoxalması ilə əlaqədardır.

1 saylı cədvəl. Azərbaycan Respublikasında dövlət və qeyri-dövlət sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilən investisiyalar [1].

İllər *Years*	Cəmi milyon manat *Total mln. manats*	o cümlədən: *of which:* dövlət *state*			qeyri-dövlət *non-state*		
		milyon manat *mln. manats*	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə *as per cent to previous year*	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə *share in total volume, in per cent*	milyon manat *mln. manats*	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə *as per cent to previous year*	ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, faizlə *share in total volume, in per cent*
2005	2104,9	795,3	2,0 d.(t)	37,8	1309,6	141,3	62,2
2006	2901,4	1644,6	2,1 d.(t)	56,7	1256,8	96,0	43,3
2007	4626,7	3561,7	2,2 d.(t)	77,0	1065,0	84,7	23,0
2008	7702,2	5720,4	159,0	74,3	1981,8	184,2	25,7
2009	6079,9	4220,0	77,5	69,4	1859,9	98,6	30,6
2010	7499,2	5575,1	124,9	74,3	1924,1	97,8	25,7
2011	10199,0	7315,6	129,3	71,7	2883,4	147,6	28,3
2012	12148,4	8842,3	119,0	72,8	3306,1	112,9	27,2
2013	13178,9	10037,5	112,8	76,2	3141,4	94,4	23,8
2014	12715,0	8666,5	86,0	68,2	4048,5	128,4	31,8

İslahatların gedişində investisiya fəaliyyəti sahəsində institutsional mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi də həmin istiqamətdə müəyyən stimullaşdırıcı rol oynaya bilmişdir. Eyni zamanda belə bir vacib cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, əsas kapitala investisiyaların dinamikasının bilavasitə təhlil etdiyimiz dövrdə, yəni 2000-ci illərin başlanğıcında daxili investorlar tərəfindən əsas kapitala yönəldilən yatırımların artım templəri ayrı-ayrı illər üzrə

yüksək olmamışdır, digər tərəfdən bu göstəricinin yüksəlişində qeyri stabillik halı müşahidə edilmişdir. Nəzərdən keçirilən dövrdə daxili investisiyaların artım templəri əsas kapitala yönəldilən ümumi investisiyaların artım tempindən geri qalmışdır. 2 saylı cədvəlin məlumatlarından da göründüyü kimi, əsas kapitala yönəldilən ümumi investisiyalarda daxili investisiyaların xüsusi çəkisi 2005-2014-ci illərdə 37,8 faizdən 68,2 faizədək yüksəlmişdir. Bütün bunlar isə onu deməyə əsas verir ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında investisiya dirçəlişinin təmin olunmasında xarici investisiyalar daha böyük rol oynasa da, lakin 2004-ci ildən başlayaraq daxili investisiyaların xüsusi çəkisi nisbətən artmışdır.

2 saylı cədvəl. Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala yönəldilmiş daxili və xarici investisiyalar[1]

İllər	Daxili investisiyalar		Xarici investisiyalar	
	Mlyn. man.	Ümumi investisiyada xüsusi çəkisi,%-lə	Mlyn. man.	Ümumi investisiyada xüsusi çəkisi,%-lə
2005	2104,9	37,8	3665	62,2
2006	2901,4	56,7	3333,1	43,3
2007	4626,7	77	2844,5	23
2008	7702,2	74,3	2242	25,7
2009	6079,9	69,4	1645	30,6
2010	7499,2	74,3	2406,5	25,7
2011	10199	71,7	2600,1	28,3
2012	12148,4	72,8	3258,9	27,2
2013	13178,9	76,2	4671,9	23,8
2014	12715	68,2	4903,6	31,8

Ümumiyyətlə, keçid dövründə Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların müəyyən qədər cəlb edilməsi 1994-cu ildən Xəzərin ölkəmizə aid olan sektorunda yerləşən neft və qaz ehtiyatlarının işlənilməsinə dair iri xarici neft şirkətləri ilə bağlanan əsrin müqaviləsinin reallaşması ilə əlaqədar başlanılmışdır. Lakin ölkəmizin iqtisadiyyatının real sektoruna xarici investisiyaların nisbətən böyük həcmdə axını 1990-cı illərin ikinci yarsından sonra baş vermişdir. 2005-2014-ci illərdə xarici investisiyalar əsas kapitala yönəldilən bütün investisiyaların 60,7 faizini təşkil etmişdir. Başqa sözlə 1990-cı illərin ikinci yarsında iqtisadiyyatımıza qoyulan əsaslı vəsaitin 2/3 hissəsi xarici investisiyaların payına düşür.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcminin artımının üstün templərlə həyata keçirilməsi, o cümlədən həmin templərin Ümumi Daxili Məhsul üzrə müvafiq göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə qabaqlaması (bax 2 saylı cədvəl) da məhz ölkəmizdə iri miqyaslı xarici investisiyaların axını ilə şərtləndirilmişdir. Hesablamalar göstərir ki, 2005-2014-ci illərdə əsas kapitala yönəldilmiş ümumi investisiyaların məbləğində daxili investisiyaların 30%-dən cox xüsusi şəkisinin yüksəlməsi qeyri-neft sektoru və dünya neft qiymətlərin göstərilən müddətdə artması ilə əlaqədardır. Göstərilən dövrdə ölkəmizə cəlb edilən və əsas kapitala yönəldilən xarici investisiyaların artımının dəyər ifadəsində həcmi təxminən 13 mlrd. manat olmuşdur. Bu, müvafiq dövrdə Ümumi Daxilin Məhsulun artım məbləğinə nisbətən 17,3 % təşkil edir.

Beləliklə, 2000-ci ilin başlanğıcında Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala qoyulan daxili və xarici investisiyaların həcminin keçid proseslərinin həyata keçirildiyi əvvəlki dövrlə

müqaisədə əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə edilmişdir. Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların ölkə əhalisinin hər nəfərinə düşən məbləği 2014-ci ildə 2005-ci ilin müvafiq göstəricisinə nisbətən 5,6 dəfə yüksək olmuşdur. Bu fərq 1999-2014-ci ilin orta göstəricisinin 1994-1996-cı ilin orta göstəricisi ilə müqaisədə 2,9 dəfə təşkil etmişdir ([6, s. 34-37] məlumatları əsasında hesablanmışdır).

Yuxarıda göstərilən müsbət meyllər bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün tədqiq etdiyimiz mərhələsində Azərbaycan Respublikasında əsas kapitala investisiya qoyuluşları sferasında əvvəlki illərdə mövcud olmuş böhranlı vəziyyətdən çıxmağa, dirçəlişə nail olmağa, investisiyaların mütləq və nisbi səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltməyə imkan vermişdir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində Azərbaycan iqtisadiyatında əsas kapitala yönəldilən investisiyaların dinamikasının tədqiqi bu sahədə 2004-ci ildən başlayaraq keyfiyətcə yeni situasiyanın yarandığını göstərir.

Nəticə

Yuxarıda göstərildiyi kimi, ölkəmizdə əsaslı iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi investisiya qoyuluşları sahəsində də irəliləyişlərə yol açmışdır. Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların artımı bütövlükdə əlverişli olmuşdur. Bu göstəricilərin səviyyəsi digər müvafiq makroiqtisadi parametrlərlə (Ümumi Daxili Məhsul, sənaye məhsulu, kənd təsərüfatı məhsullarının artım templəri ilə və s) müqayisədə daha yüksəkdir. Lakin eyni zamanda 1990-cı illərin ikinci yarısı və 2010-ci illərin ortası üçün ölkəmizdə iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşlarının dinamikası üçün bütövlükdə mötədil kimi dəyərləndirilə biləcək artım səciyyəli olmuşdur. Bununla bərabər, 2 saylı şəkilin məlumatlarından göründüyü kimi,2004-ci ilidən başlayaraq əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcmində çox yüksək miqyasda artımlar müşahidə edilməyə başlanmışdır. Belə ki, qeyd edilən dövrdə investisiyaların həcmi müvafiq illərin qiymətlərilə 2002-ci ildə 4,7 milyon manat, 2003-cü ildə 8,4 milyon manat, 2014-cü ildə isə 15,2 milyon manat təşkil edir. Bu göstəricilərin Azərbaycan Respublikasının iqtisadi miqyaslarında nə dərəcədə böyük olduğunu nəzərə çarpdırmaq üçün belə bir müqayisə aparaq ki, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların həcminin illik artımı ölkənin Ümumi Daxili Məhsulunun dəyərinə nisbətən 2002-ci ildə 15,5%, 2003-cü ildə 24%, və 2014-cü ildə 15,7% olmuşdur .

Qeyd edilən dövrdə əsas kapitala yönəldilən investisiyaların dinamikasında göstərilən xüsusiyyət həmin göstəricinin fiziki həcm indeksində də özünü əks etdirir. Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların fiziki həcmi 1996 cı ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə 2002-ci ildə 3,8 dəfə , 2003-cü ildə 6,7 dəfə, 2014-cü ildə isə 9,1 dəfə artmışdır.

Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas kapitala yönəldilən investisiyaların 2002-2004-cü illər üzrə dinamikasını əslində həmin sahədə ardıcıl partlamalar kimi də səciyyələndirmək olar. Şübhəsiz ki, əsas kapitala yönəldilən investisiyaların iqtisadiyyata qısa və uzunmüddətli dövrlərdə ciddi təsirinin iqtisadi mahiyyəti, onun struktur xüsusiyyətləri və əsas nəticələrinin daha geniş və ətraflı araşdırılması məqsədəmüvafiqdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/stat-yearbook_2015.zip*
2. *http://www.tradingeconomics.com/iran/fiscal-expenditure*

Р.М.Алиев
д.э.н., проф. АзАСУ

Ильтифат Везифе Демирчи
Докторант АзАСУ , Исламская Республика Иран

Особенности динамики инвестиций, направленных в основной капитал

Резюме

В статье подробно проанализирована динамика инвестиций, направляемых в основной капитал после приобретения нашим государством политической и экономической независимости. В статье, в том числе проведён сравнительный анализ внутренних и иностранных инвестиций, направляемых в основной капитал, рассмотрено состояние иностранных инвестиций и динамика бюджетных расходов в Иранской Исламской Республике.

Ключевые слова: *внутренние и иностранные инвестиции, основной капитал, инвестиционные вложения, бюджетные расходы, макроэкономическая эффективность*

R.M.Aliyev
Doctor of Economics,
Professor
İltifat Vezife Demirchi
doctoral Azerbaijan Architecture and Construction University
Islamic Republic of Iran

Features of the dynamics of investments directed to fixed assets

Abstract

The article analyzes in detail the dynamics of investments directed to fixed assets after the acquisition by our state of political and economic independence. The article, including a comparative analysis of domestic and foreign investments sent to fixed assets, examined the state of foreign investment and the dynamics of budget expenditures in the Islamic Republic of Iran.
Key words: *domestic and foreign investments, fixed assets, investment, budget expenditures, macroeconomic efficiency*

A.A.Najimov
PhD Candidate, Azerbaijan University of Architecture and Construction

IMPORTANCE OF LOGISTICS AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT AT THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES

Abstract

The author researched the theoretical and empiric data related with the importance of logistics and supply chain management at the sustainable development of industrial enterprises and remarked some useful advices for entrepreneurs/enterprises.

Keywords: *Industrial enterprises, Sustainable development, Logistics, Supply chain management, National economy*

Introduction

We know that government of every country try to develop its economical system and create suitable business environment for entrepreneurs/enterprises. Every entrepreneurs/enterprises try to work and get more benefits and pay its periodical taxes and other payments to the National budget. As we see many economical operations and processes happen in the economical system where there are a lot of participants and they are contacted with each other directly or indirectly.

Researcher with this article tried to show theoretical and practical aspects as well as importance of logistics and supply chain management in National economy. Besides researcher explained impact of logistics and supply chain management to the sustainable development of the industrial enterprises. At the end of the article researcher added and mentioned some useful advices for entrepreneurs/enterprises related with using and getting more benefits from logistics and supply chain management services.

Research

As we know all industrial enterprises produce products or provide different kind of services where they use and move relevant and needed materials from one place to another. We also know that manufacturers build factories that collect raw materials from suppliers and deliver finished goods to customers, retail shops have regular deliveries from wholesalers, a television news service collects reports from around the world and delivers them to viewers, most of us live in towns and cities and eat food brought in from the country, when we order a book or DVD from a website (electronic trading platform as www.azexport.az) then a courier delivers it to our door etc. Every time we buy, rent, lease, hire or borrow anything at all, someone has to make sure that all the parts are brought together and delivered to our door.

All above mentioned processes are very important in every country and every time. Especial companies who provides supportive services we can call them as a logistics or supply chain management organization. At the heart of the industrial enterprises are the operations that create and deliver the products. These operations take a variety of inputs and convert them into desired outputs, as shown in Figure 1. The inputs include raw materials, components, people, equipment, information, money and other resources. Operations include manufacturing, serving, transporting, selling, training etc. The main outputs are goods and services.

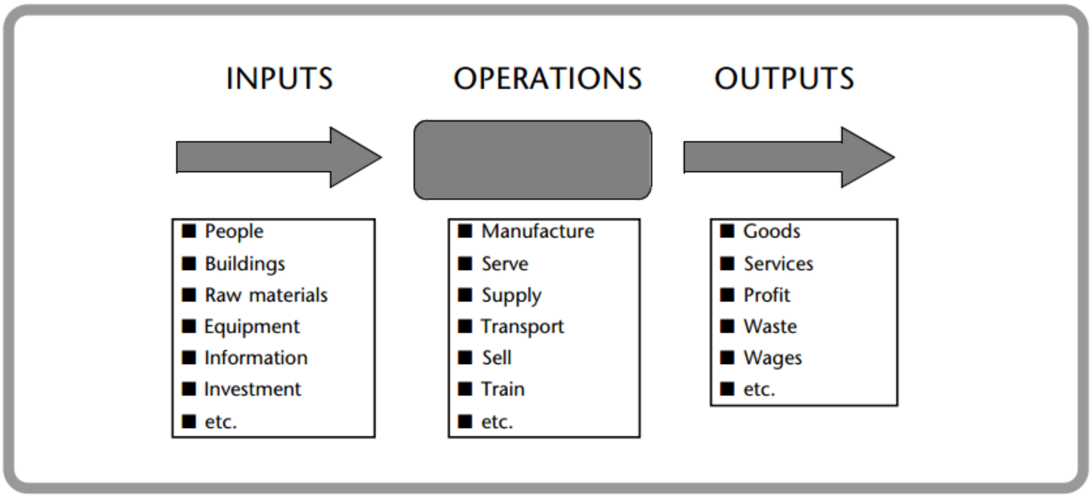

Figure 1: Operations creating outputs

The products created by the industrial enterprises then they are passed them to their customers, giving the cycle shown in Figure 2. This shows customers generating demands with operations using resources to make products that satisfy them. Logistics moves materials around this cycle.

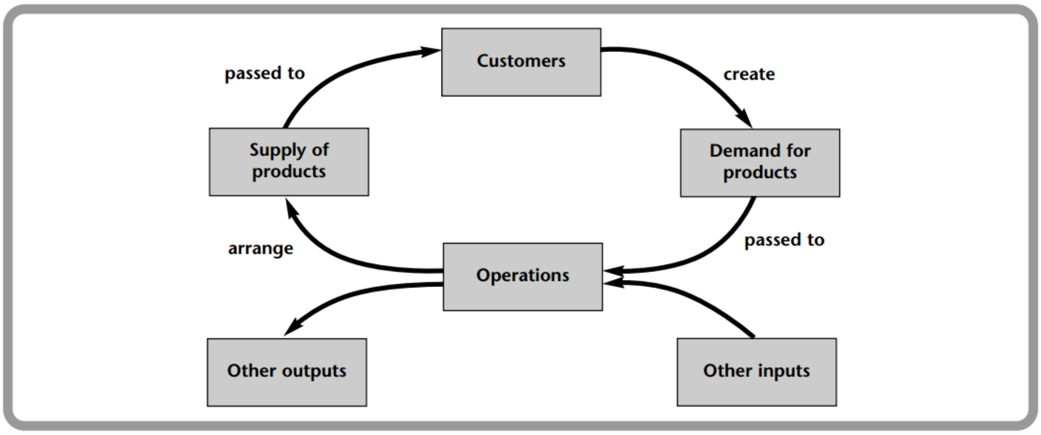

Figure 2: Cycle of supply and demand

So, logistics also moves materials through the different parts of the industrial enterprises, collecting from internal suppliers and delivering to internal customers (as shown in Figure 3).

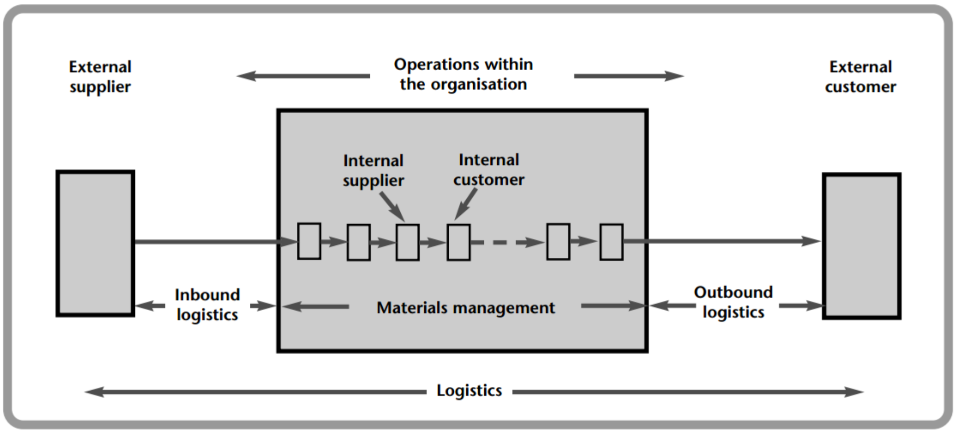

Figure 3: The role of logistics

Besides, we must mention about materials. Materials are all the things that an industrial enterprise moves to create its products. These materials can be both tangible (such as raw materials) and intangible (such as information). So, as we saw that logistics is the function that is responsible for movement of the products. It is responsible for the transport and storage of materials on their journey between suppliers and customers.

Generally, logistics is the function responsible for the flow of materials from suppliers into an enterprise, through operations within unites of the enterprise and then out to customers. In reality, industrial enterprises do not work in isolation, but each one acts as a customer when it buys materials from its own suppliers and then it acts as a supplier when it delivers materials to its own customers. A wholesaler, for example, acts as a customer when buying goods from

manufacturers and then as a supplier when selling goods to retail shops. A component maker buys raw materials from its suppliers, assembles these into components, and passes the results to other manufacturers. Most products move through a series of enterprises as they travel between original suppliers and final customers. For example: a sheet of paper moves through several enterprises before it reaches our desk (illustrated in Figure 4).

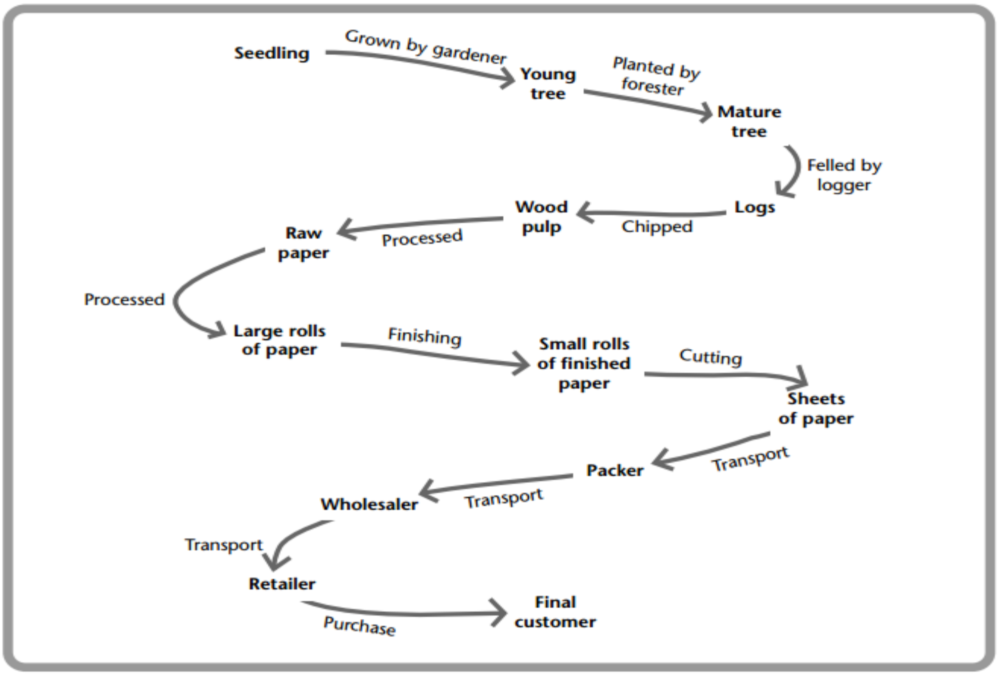

Figure 4: Outline of the supply chain for paper production process

People use different names for above chains of activities. When they emphasize the operations, they refer to the process, when they emphasize marketing, they call it a logistics channel, when they look at the value added, they call it a value chain, when they see how customer demands are satisfied and they call it a demand chain. Here we are emphasizing the movement of materials and will use the most general term of supply chain. A supply chain consists of the series of activities and industrial enterprises that materials move through on their journey from initial suppliers to final customers. Every product has its own unique supply chain and these can be both long and complicated. If we will look at the structure of the supply chain then we can see the simplest view of a supply chain where it has a single product moving through a series of industrial enterprise, each of which somehow adds value to the product.

Taking one industrial enterprise's point of view, activities in front of it – moving materials inwards – are called upstream, those after the enterprise – moving materials outwards – are called downstream. The upstream activities are divided into tiers of suppliers. A supplier that sends materials directly to the operations is a first tier supplier, one that send materials to a first tier supplier is a second tier supplier, one that sends materials to a second tier supplier is a third tier supplier etc. back to the original sources. Customers are also divided into tiers. One that gets a product directly from the operations is a first tier customer, one that gets a product from a first tier customer is a second tier customer, one that get a product from a second tier customer is a third tier customer etc. to final customers (see Figure 5).

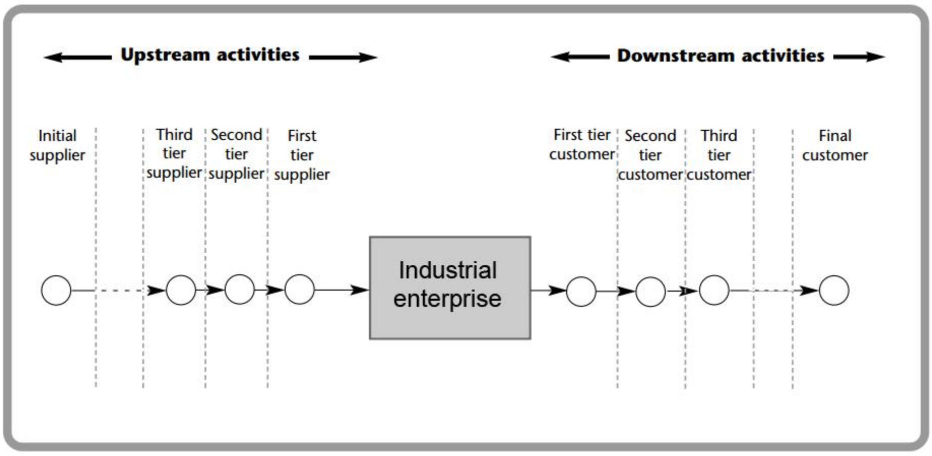

Figure 5: Activities in a supply chain

In practice, most industrial enterprises get materials from many different suppliers and sell products to many different customers. Then the supply chain converges as raw materials move in through the tiers of suppliers and diverges as products move out through tiers of customers. A manufacturer might see sub-assembly providers as first tier suppliers, component makers as second tier suppliers, materials suppliers as third tier suppliers etc. It might see wholesalers as first tier customers, retailers as second tier customers and end users as third tier customers (as illustrated in Figure 6).

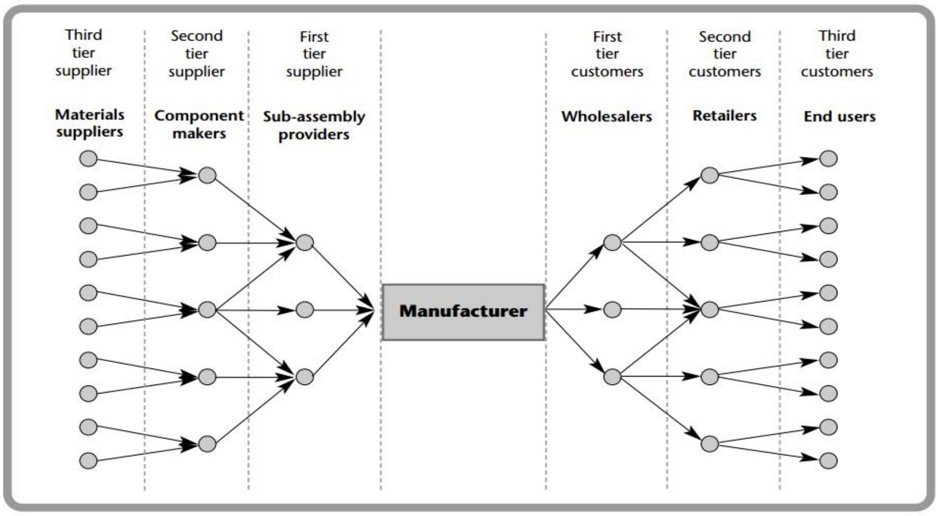

Figure 6: Supply chain around a manufacturer

It is fairly easy to imagine the shape of a manufacturer's supply chain, but most other industrial enterprises use the same general approach. Airlines, for example, move passengers from pick-up points, through local feeder services to major 'hub' airports, on to another hub, and then back out through local services to their destinations, banks collect all cheques in central clearing houses before sending them back to branches and customers etc.

Each product has its own supply chain and there is a huge number of different configurations. Some are very short and simple – such as a cook buying potatoes directly from a farmer. Others are surprisingly long and complicated. An everyday product like a shirt has a long journey from the farm growing cotton through to the final customer. It also has several chains merging as buttons, polyester, dyes and other materials join the main process.

After theoretical analyze we can look at Azerbaijan logistics and supply chain management services and condition. Researcher and writer of this article focused to research sustainable development of industrial enterprises in the Republic of Azerbaijan. Besides, the article is related with the topic of PhD dissertation: "Study of the strategic directions of sustainable development of industrial enterprises". So, logistics and supply chain management services in Azerbaijan and its perspective as well as sustainable development is very actual subject for government, all stakeholders and mainly for the industrial enterprisers.

Before starting to analyze some statistical numbers and empirical data I'd like to define research question. This question will support us to find answer(s) and help this field in Azerbaijan. So, my research question is "How can we develop logistics and supply chain management services in Azerbaijan and why some industrial enterprises can't get benefits from these services?"

First part of the question is very simple to answer. Because starting from 2014-2015 years in our country had established a lot of new opportunities related with logistics and supply chain management services. For example I'd like to mention about the New Port (Port of Baku) and Free Trade Zone (FTZ) at Alyat (70 km away from Baku). The development of this New Port and FTZ in Azerbaijan it is becoming positioned as a hub where enterprises will use locally produced materials to add value to imported products before shipping them onwards to destinations in Central Asia, Europe and Turkey.

Besides, Azerbaijan has the ingredients to become one of the major commercial and transportation hubs in the region and to be the country that facilitates regional transformation. Its location, abundance of natural resources and dynamic new generation will help realize this vision and bring more income for National budget. If we started to mention about Port of Baku then let's learn a little bit more about it. Such as Port of Baku is the oldest port in the Caspian Sea and has existed through many historical periods of Azerbaijani state building. For centuries, Port of Baku served as a link between East and West, alongside the ancient Silk Road, as well as North-South transport corridor that connects North Europe and Russia with Middle East and South Asia. Later this route was used by Russian, European, Indian and other foreign traders. Over 20 Indian caravans travelled alongside the route from Ardabil to Baku in 1703 who exported silk, oil, fish, animal fur, copper, horses, natural dyes, caviar and leather.

In the middle of the fifteenth century, a new trade route was explored between Volga-Don and the Caspian Sea trade route that connected Eastern Europe and India. This stipulates the importance of today's Port of Baku in Caspian trade, as well as a major logistics centre in wider international maritime trade. Construction of the modern Port of Baku started in the mid-nineteenth century under the Russian Empire and it was officially inaugurated as a self-governing port on 21st July 1902. It was among the world's leading ports and the largest of the Russian Empire in terms of cargo and passenger traffic. Various types of dry cargo such as cotton, fruit and sugar, were among some of the main trade goods at Port of Baku and other ports on the Caspian Sea such as Astrakhan, Krasnovodsk (today's Turkmenbashi), Petrovsk (today's Makhachkala) and Iranian ports. Already by 1900, annual cargo traffic had reached 6.5 million tonnes (around 400 million Russian 'poods') and the port served a total of 157,779 passengers in 1912. The Russian Empire also took advantage of the transit potential of Port of Baku with around 38.1 million 'poods' passing through Port of Baku as cargo in transit. In June to August 1920, as a result of an oil boom, a lot of construction in Port of Baku was carried out to provide

safe passage for oil tankers. In 1923 to 1924, trade through Port of Baku comprised 27.3% of the total for cargo in the whole of the Soviet Union. This made Port of Baku the leading port of the Soviet Union. Port of Baku also took an active part in protecting state borders in the Second World War. Large amount of cargo was handled in Port of Baku within a very short period of time in order to reach the frontlines in time. In three months in 1942, the amount of cargo grew more than twice from 187,200 to 445,800 tonnes. After the Second World War, extensive construction work had to be done to restore the former state of Port of Baku. In 1963, a new ferry terminal was commissioned, followed by the construction of a dedicated berth for passenger services. In 1972, a new passenger terminal building was also completed. After gaining independence, the Republic of Azerbaijan established close economic relations with neighboring countries. In 1998, Baku city held an international conference on the 'Historic Silk Road' in order to revive this ancient trade route and create the foundations for further processes of integration with the countries involved. The president of the Republic of Azerbaijan has determined that a major state policy goal should be to use the transit potential of the country, pointing to Port of Baku as a key strategic project in the diversification of the economy that will become a main non-oil sector project generating the second greatest share of budget revenues. On 18th of March, 2015, the Port of Baku was restructured by a decree of President Ilham Aliyev and became a close joint stock company (CJSC). Currently, Port of Baku is taking steps to become a regional transport and logistics hub in Eurasia. Besides, the New Port at Alyat is now under construction. By the end of the third stage of construction, the New Port is planned to be able to handle 25 million tonnes of cargo and one million TEU in containers.

So, now we can analyze some statistical and empirical data to understand current situation in Port of Baku. Such as Port of Baku is handled 3.1 million tons of cargo during the year of 2015. Due to economic and financial hardships caused by the drop of global oil prices, cargo handling indicators have been experiencing a downward tendency. Although these undesirable economic conditions, Port of Baku is expecting to handle more than 5 million tons of cargo in 2016. Below provided data indicates the detailed information on railcars, major commodities, containerized cargo, principal trading countries, vessel arrivals, passengers, etc.

Table №1: Detailed information on railcars, major commodities, containerized cargo, principal trading countries, vessel arrivals, passengers.

Tons	2013	2014	2015	% change*
Auto Vehicles**	8120	19469	186141	+856,09%
Bulk and Break-Bulk	2676466	2215406	1051109	-52,55%
Containerized	141391	321521	350849	9,12%
Railcars	4058299	3337911	1471413	-55,92%
Total	**6884276**	**5894307**	**3 059512**	**-48,09%**

Auto Vehicles(Units)	448	844	8756	+937,44%
Containers (TEUs, Units)	6117	10485	13307	+26,91%
Railcars(Units)	71610	60156	31440	-47,73%
Passengers (Units)	9408	9742	10707	+9,9%

Vessel Arrivals	2 019	1 769	1245	-29,62%
Vessel arrivals, including not berthing***	2 451	2 194	1 824	16,86%

* "% change" previous period.

** "Auto Vehicles" means Trucks, Trailers, Cars and other vehicles of similar kind.

*** Berthed other terminals but served.

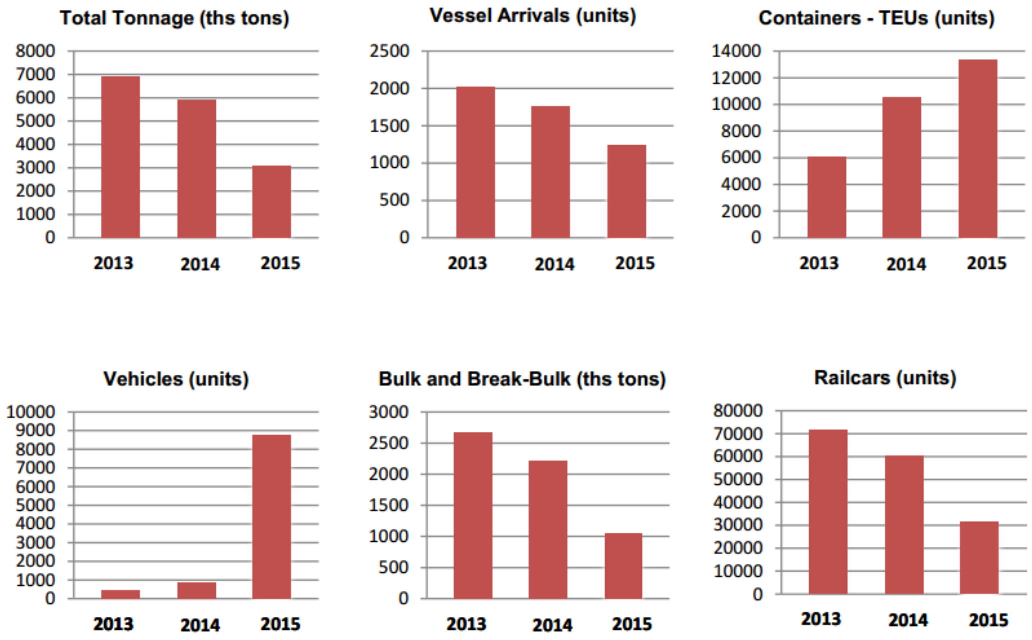

Graphs №1: Detailed information on railcars, major commodities, containerized cargo, principal trading countries, vessel arrivals, passengers.

Related with second part of the question I can remark my opinion that some industrial enterprises can't get benefits from logistics and supply chain management services because they don't use it correctly or effectively. As a researcher I'd like to offer those enterprisers who wants to sustainable develop their business or production/services then they must work very closely with academic persons or consultants of Higher Education Institutions or Scientific – Research Centers from where they can gain very good advices according to develop their business and strategies of the enterprises.

Results

Azerbaijan develops its non-oil sector and especially industry where the government establish different industrial parks, streets, techno-parks, business incubator centers, clusters and giving all residents of industrial parks: exemption from corporate and income taxes, land taxes, VAT (for equipment, facilities and goods imported for production purposes) for 7 years after registration and starting activity there. Besides, mentioned support from the government site is not enough for sustainable development of the industrial enterprises. Every top manager and owner of the industrial enterprises must follow three components of sustainable development: economic, social and environmental as well as follow UNIDO and UNGC principles which it gives very useful opportunities for them.

I'm sure very soon all sectors, mainly industry of the country will sustainable develop and a lot of industrial enterprisers of our country will produce their products with "Made in Azerbaijan" brand and using www.azexport.az electronic trading platform of the Republic of Azerbaijan will export their products. Indirectly all these processes will impact to our National budget and sustainable development of the economy.

The list of literature

1. The State Programme on Socio-economic Development of the Regions of the Republic of Azerbaijan (2014-2018);

2. The State Programme on Reliable Food Supply to the Population in the Republic of Azerbaijan (2008-2015);

3. The State Program on the Development of Industry in Azerbaijan for the years 2015-2020;

4. Statistical Overview 2015, Port of Baku, Baku-2016.

5. Logistics: An Introduction to Supply Chain Management, Donald Waters, New York-2003, 354 p.;

6. http://www.senaye.gov.az/ , http://economy.gov.az/ and http://portofbaku.com/

Nəcimov A.A.
AzMİU-nun doktorantı

SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİN DAVAMLI İNKİŞAFINDA LOQİSTİKA VƏ TƏCHİZAT ZƏNCİRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Müəllif sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafında logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsinin əhəmiyyətini nəzəri və empirik məlumatlar əsasında tədqiq etmiş və sahibkarlar / müəssisələr üçün faydalı məsləhətlərini qeyd etmişdir.

***Açar sözlər:** Sənaye müəssisəsi, Davamlı inkişaf, Loqistika, Təchizat zəncirinin idarəedilməsi, Milli iqtisadiyyat.*

Наджимов А.А.
Докторант АзАСУ

ВАЖНОСТЬ ЛОГИСТИКИ И УПРАВЛЕНИЯ ЦЕПОЧКОЙ ПОСТАВКИ В УСТОЙЧИВОМ РАЗВИТИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ

Резюме

Автор исследовал теоретические и эмпирические данные, связанные с важностью управления логистикой и цепочками поставок при устойчивом развитии промышленных предприятий, и отметил ряд полезных советов для предпринимателей / предприятий.

***Ключевые слова:** Промышленные предприятия, Устойчивое развитие, Логистика, Управление цепочками поставок, Национальная экономика.*

B.H. Şirinov
i.u.f.d., AzMİU
N.Ə. Kazımov
AzMİU-nun doktorantı

TİKİNTİ MÜƏSSƏSƏLƏRİNDƏ DÖVRİYYƏ KAPİTALININ NORMALAŞDIRILMASI METODLARI

Xülasə

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması onun səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Normativdən artıq material ehtiyatlarının uzun müddət anbarlarda saxlanılması onların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Məqalədə tikinti müəssisələrində dövriyyə kapitalının normalaşdirilməsının analitik, birbaşa və əmsal metodlarlarının mahiyyəti açıqlanmışdır.

***Açar sözlər:** dövriyyə kapitalı, norma, birbaşa metod, analitik metod, əmsal metod*

Giriş

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması sahəsində başlıca vəzifə hər bir müəssisənin xüsusi dövriyyə kapitalına aid iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış normativlərinin işlənib hazırlanmasından ibarətdir. Həmin normativlər az xərclə istehsal prosesinin və tikinti məhsulunun reallaşdırılmasının fasiləsiz davam etməsini və hesablaşmaların müəyyən olunmuş vaxtlarda həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Tikinti müəssisəsi üçün dövriyyə kapitalının normalaşdırılması prosesi norma və normativin müəyyən edilməsindən başlanır.Tikinti müəssisəsi üçün material qiymətliləri qalığının pul formasında xarakterizə edilməsinə dövriyyə kapitalının norması deyilir. Tikinti müəssisəsinə pul ifadəsi ilə zəruri olan orta ehtiyat qalığına dövriyyə kapitalının normativi deyilir.

Dövriyyə kapitalının aşağıdakı növləri normalaşdırılır: əsas materiallar, konstruksiyalar, detallar və məmulatlar, köməkçi materiallar və yanacaq, azqiymətli və tezköhnələn əşyalar, köməkçi istehsalatın bitməmiş istehsalı, tikinti-quraşdırma işlərinin bitməmiş istehsalı, gələcək dövrlərin xərcləri, anbardakı hazır məhsullar.

Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması onun səmərəli istifadəsinə müsbət təsir göstərir. Dövriyyə kapitalının normalaşdırılması maliyyə balansının ikinci bölməsi üzrə aparılır. Vəsaitin normalaşdırılması maliyyə balansının ikinci bölməsində mövcud olan vəsaitlərin normativə qarşı müqayisəsi ilə başlanır. Bu bölmədə mövcud olan dövriyyə kapitalı adətən normativə nisbətən çox olur. Bu onunla izah edilir ki normalaşdırılmış dövriyyə kapitalına olan tələbatın bir qismi cəlb edilmiş vəsaitlər hesabına təmin edilir. Əsassız olaraq normativdən artıq material ehtiyatlarının uzun müddət anbarlarda saxlanılması onların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Normativdən artıq ehtiyatların yaranmasına bəzən təchizat işinin lazımi səviyyədə olmaması, bəzən də müəssisənin material almasına ümidsiz yanaşması da səbəb olur. Bütün bunlar dövriyyə kapitalının hərəkətsiz qalmasına yaxud dövriyyə sürətinin ləngiməsinə gətirib çıxarır [1].

Tədqiqat

Dövriyyə kapitalının hər bir növü üzrə norma müəyyən edilir. Bu normalar nisbi kəmiyyətlərlə: bir neçə günlük ehtiyatla, xərclərin məbləğinə görə faizlə, yaxud başqa nisbi kəmiyyətlərlə ifadə olunur. Dövriyyə kapitalının hər bir növü üzrə normanın həcmi müəssisənin işinin bir çox texniki-iqtisadi şərtlərindən asılıdır.

Normalaşdırılan dövriyyə kapitalının ayrı-ayrı növləri üzrə normativlər qüvvədə olan məsrəf normasından və tikinti istehsalının həcmindən asılı olaraq müəyyən edilir.Normalaşdırılan vəsaitin bütün növləri üzrə normativlərin yekunu müəssisənin öz dövriyyə kapitalının ümumi normativini təşkil edir. Müəssisənin illik maliyyə planında dövriyyə kapitalının artması və azalması nəzərdə tutulur [2].

Normalaşdırılmış dövriyyə kapitalı əsas etibarilə müəssisənin maliyyə mənbəyi, krediti və kreditor borcları hesabına yaradılır.

Dövriyyə kapitalının normativi aşağıdakı metodlarla müəyyən edilir: analitik, birbaşa və əmsal.

Analitik (iqtisadi) metod dövriyyə kapitalını orta faktiki qalıqlar və həcmin genişləndirilmiş hesablanmasının aparılması kimi təsəvvür edir. Həmin metod dövriyyə kapitalının formalaşmasına və təşkilinə təsir edən, müxtəlif amillərin uçotunu nəzərdə tutur və o hallarda istifadə olunur ki, müəssisənin iş şəraitində müəyyən dəyişikliklər nəzərdə tutulmur, material dəyərlilərinə və ehtiyatlara qoyulan vəsaitin xüsusi çəkisi çox olur.

Birbaşa metodu ən dəqiq, əsaslandırılmış, eyni zamanda da çox əməktutumludur. O dövriyyə kapitalının ayrıca elementləri üzrə ehtiyat normasının elmi cəhətdən əsaslandırılmış formada müəyyən edilməsinə və dövriyyə kapitalının normativinə əsaslanır, yəni ehtiyatın dəyər ifadəsinə, hər bir element üzrə xüsusi normativlər və bütünlüklə normalaşdırılan dövriyyə kapitalı üzrə (ümumi normativ) hesablanır.

Əmsal metodu istehsalın həcmini və məhsulun satışını, dövriyyə kapitalının dövranının sürətləndirilməsinin planlı dəyişilməsinə düzəlişin nəzərə alınmasının mövcud bazasına yeni normativin müəyyən edilməsinə əsaslanır.

Dövriyyə kapitalının elementləri istehsalın həcmindən asılı olaraq tələbat bazisində onların həcmlərinə, istehsalın artım tempinə və dövriyyə kapitalının dövrüyyəsinin sürətləndirilməsi imkanına əsasən planlaşdırılır. Ehtiyatların qalan elementləri və xərclər üzrə plan tələbatı onların orta faktiki qalıqları səviyyəsində müəyyən edilir. Dövriyyə kapitalına planlı tələbatın müəyyən edilməsinin əsas metodu birbaşa hesablama metodudur. Normalaşdırılma prosesinə daxildir :normalaşdırılan dövriyyə kapitalının bütün elementlərinin əmtəə-maddi dəyərlilərinin ayrı- ayrı növləri üzrə ehtiyat normasının işlənməsi;dövriyyə kapitalının hər bir elementi üzrə xüsusi normativlərin müəyyən edilməsi;xüsusi normalaşdırılan dövriyyə vəsaiti üzrə ümumi normativin hesablanması.

İstifadə olunma vaxtından asılı olaraq əsas materialların məsrəf normaları üç üsulla müəyyən olunur: cari, orta illik və perspektiv.

Qısa vaxt ərzində (on gün, ay və yaxud bir neçə ay) konkret iş şəraitində istifadə olunan normalara cari normalar deyilir.

İcra olunacaq tikinti məhsulu üçün, orta hesabla il ərzində əsas materialların məsrəfini müəyyənləşdirən normalara orta illik normalar deyilir.

Bir ildən artıq müddət üçün müəyyən edilən normalara isə perspektiv normalar deyilir.

Nəticə

Sadaladığımız normalardan əlavə digər normalardan da istifadə etmək olar. Köməkçi material yanacaq, elektrik enerjisinin məsrəf normaları, istehsalın konkret şəraiti və icra edilən tikinti məhsulunun xarakterindən asılı olaraq müəyyən göstəriciyə əsasən hesablanır.

Xammal və əsas materiallar üzrə dövriyyə kapitalının normativini müəyyənləşdirmək üçün onların orta günlük məsrəfini ehtiyat günlərinə vurmaq lazımdır.

$$D_N = X \bullet E_k$$

Burada: D_N – dövriyyə kapitalının normativi;

X – əsas materialların, bir günlük məsrəfi, manat;

E_k – ehtiyat günləri normasıdır.

Konstruksiyalar və detallar üzrə normativ müəyyən ediləndə, işlərin təşkili layihəsində, tikinti meydançasında konstruksiyaların və detalların komplektləşdirilməsi nəzərdə tutulur. Belə halda hazırlıq ehtiyatını hesablayanda ona lazım olan vaxtı nəzərə almaq lazımdır.

Əgər konstruksiyaların və detalların komplektləşdirilməsi müddəti onların quraşdırılması dövründən çoxdursa, onda həmin dövr üçün dövriyyə kapitalı belə müəyyən edilir [3].

$$K = [Kk + (Kk \bullet Q)] / 2$$

Burada: K – komplektləşdirilmə dövründə dövriyyə kapitalının norması, gün;

Kk – konstruksiyaların və detalların komplektləşdirilməsi dövrü, gün;

Q – konstruksiyaların və detalların quraşdırılması dövrü, gün.

Əgər konstruksiyaların və detalların quraşdırılması nəqliyyat vasitələrindən (təkər üzərində) saat qrafiki üzrə həyata keçirilirsə, onda belə ehtiyatın hesablanması aparılmır. Dövriyyə kapitalının normalarını hesablayanda nəqliyyat, hazırlıq, cari (anbar) və sığortaehtiyatlarıvə sairi nəzərə almaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Qeybullayev Q.R., MəmmədovM.A., EyniyevT.T "İnşaatın iqtisadiyyatı." Bakı,2002,379 s.*

2. *Ришар Жак. Анализ хозяйственной деятельности строительного предприятия. М. ЮНИТИ, 2007.*

3. *Совицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: учебник для средних специальных учебных заведений. М.: ИНФРА – М., 2007.*

Щиринов Б.Г.
Д.ф.п.э., АзАСУ
Кязимов Н.А.
Докторант АзАСУ

Методы нормирования оборотного капитала на строительных предприятиях

Резюме

Нормирование оборотного капитала благотворно влияет на его эффективное использование. Долгое хранение запасов материалов сверх нормативов на складах приводит к снижению их качества. В статье раскрывается значение аналитического, прямого и коэффициентного методов нормирования оборотных средств на строительных предприятиях.

Ключевые слова: *оборотный капитал, норма, прямой метод, аналитический метод, коэффициентный метод*

Shirinov B.Q.
Doctor of philosophy in economics, Azerbaijan Architecture and Construction University
Kazımov N.A.
Azerbaijan Architecture and Construction University

Fixed capitalization methods in construction companies

Abstract

Securing the holding capital has a positive effect on its effective use. Storing the stocks for a long time in normative terms causes their quality to fall. The nature of analytical, direct and precedential methods of normalization of operating capital in construction enterprises is explained.

Key words: *circulating capital, norm, direct method, analytical method, precedent method*

Ə.M. Əliyev
dosent, AzMİU
Mohsen Ali oğlu Rajabimatak
AzMİU-nun doktorantı

SIĞORTA ŞİRKƏTLƏRİNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNİN İDARƏETMƏ ÜSULLARI

Xülasə

Məqalədə risklə bağlı sahibkar qərarlarının qəbul edilməsində,sahibkarın informasiyalarla tanışlığı, ixtisas hazırlığı səviyyəsi, işgüzar keyfiyyətlərinin böyük rolundan danışılır. Burada müəllif sığorta şirkətlərinin rəqabətqabiliyyətliyinin yüksəldilməsinin idarəetmə üsulların təkmilləşdirilməsi, sığorta risklərin müəyyənləşdirilməsində mühüm yeri tutan, təsiredici nəzarət sisteminə xüsusi diqqət yetirilir.Məqalədə sığorta şirkətlərin rəqabətqabiliyyətinə təsir edən bütün risk ehtimalları nəzərdən keçirilir və təsnifatlaşdirilir: siyasi, hüquqi, əməliyyat və s. Müəlliflər risk menecmentin təkmilləşdirilməsinə dair bir neçə təkliflər irəli sürür.Məqalənin sonunda müəlliflər ümumiləşdirilmiş nəticələri sistemləşdirmişdir.

Açar sözlər: *sığorta bazarı, sığorta xidməti, risk menecmenti, risk portfeli, investisiya riskləri*

Giriş

Sığorta bazarının xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də nəticələrin öncədən təsbit olunmasının qeyri mümkünlüyü və riskli olmasıdır. Buradan da sığorta menecmentinin əsas xüsusiyyətləri risk şəraitində idarəetmə meydana çıxır. Belə bir şəraitdə menecerlərin əsas vəzifələri-risklərdən qaçmaq, onları öncədən görərək, neqativ nəticələrin minimuma endirilməsinə nail olunmasıdır. Ona görə ki, risk hər zaman vardır. Sığorta münasibətləri şəraitində risklərin məqsədyönlü şəkildə qarşısının alınması cəhdləri risklərin idarə edilməsi və ya risk (maliyyə təhlükələrin) menecmenti adlanır.

Risk menecmenti sığorta riskinin gerçəkliyə yaxın səviyyəsi və həcminin təsbit olunması, sığortalanmanın iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi, ehtimal edilən neqativ nəticələrin aradan qaldırılması yollarının həyata keçirilməsinə imkan yaradır.

Sığortada maliyyə risklərin idarə edilməsi

Sahibkar riski obyektiv (xarici) və subyektiv (daxili) faktorların təsiri ilə meydana gəlir.Sahibkarlıq fəaliyyətində gələcəkdəki qeyri-müəyyənliyin qarşısının alınması qeyri mümkündür, çünki obyektiv gerçəkliyin elementidir. Risk sahibkarlığa aiddir və onun iqtisadi həyatının ayrılmaz hissəsidir. Risk iqtisadiyyatda real proseslərlə bağlıdır. Riskin obyektivliyi elə bir faktorların mövcudluğu ilə şərtlənir ki, onlar sahibkarların fəaliyyətindən asılı deyildir.

Risklə bağlı sahibkar qərarlarının qəbul edilməsində onun informasiyalarla tanışlığı, ixtisas hazırlığı səviyyəsi, işgüzar keyfiyyətləri böyük rol oynayır. Sahibkar icraçıların peşəkarlığına inandığı zaman riskli qərarların qəbul edilməsinə meylli olur. Eyni zamanda, risklərə getməyə hazır olmasına bir sıra amillər təsir göstərir: eyni şəraitdə qəbul edilən qərarların nəticələri; analoji şəraitdə buraxılan səhvlər isə daha ehtiyatlı strategiyaların qəbul edilməsini tələb edir.Riskli layihələrdə sahibkarın prinsipial qərarları qəbul etməsinə layihəyə sərf edilən

gözlənilən gəlirdən (rentabellikdən) və etibarlı olmasından asılıdır. Bu isə, öz növbəsində, risksizlik, mənfəətin əldə edilməsi kimi qavranılır [1.2].

İnkişaf səviyyəsinin erkən mərhələlərində sığorta konsepsiyaları və prosesləri əsasən fiziki aktivlərin - mülkiyyətin, yüklərin və nəqliyyatın qorunmasına, həmçinin insan həyatının sığortalanmasına istiqamətlənmişdir. Son on illiklərdə dünyada sığorta şirkətlərinin təklif etdikləri xidmətlərin siyahısı yəni aktivlərin qorunmasından korporasiya gəlirlərinin müəyyən itkilərdən qorunmasına qədər əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir. Belə ki, istehsal fasilələrindən sığortalanma korporativ gəlirlərin qorunması və sığorta hadisəsi zamanı dayanmış istehsal prosesinin bərpasına imkan yaradır. Daxili və xarici bazarlarda işləyən şirkətlər bu vasitələrlə öz fəaliyyətlərini tənzimləyir və gəlirlərini müdafiə edirlər.

Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, ətraf mühitin və əməyin mühafizəsi ilə bağlı bir sıra qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi cəmiyyətdə hüquqi mədəniyyətin yüksəldilməsinə sığorta bazarında mülki və vətəndaş məsuliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Məsələn, qonşu ölkələrdə, misal üçün Rusiyada 40 növ icbari sığorta növü vardır ki, həmin sığorta növləri insan həyatı və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlıdır. Sözügedən sığorta növü müəssisələrin gəlirlərinin müştəri, əməkdaş və yaxud üçüncü şəxslərin iddialarından qorunmasına imkan yaradır.

Daha bir mühüm sığorta növü - əməkdaşların qruplarla sığortalanmasıdır. Burada söhbət pensiya, əmək qabiliyyətinin itirilməsi və bədbəxt hadisələrdən sığortalanmadan gedir. Qeyd edilən sığorta növləri korporativ aktivlərin birbaşa qorunması ilə bağlıdır, çünki sığortalanma olmadıqda vəsaitlər müəssisələrin vəsaitləri hesabına ödəniləcəkdir.

Ötən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, bütün iri şirkətlər öz sığorta sistemlərini və yaxud keptiv sığorta şirkətlərini yaratmağa başladılar. Onların əsas təyinatı qlobal iqtisadiyyat çərçivəsində sığorta məhsullarının satın alınması idi. Müxtəlif qiymətləndirmələrə görə dünyada 4200-dən yuxarı keptiv sığortaçı vardır. Azərbaycanda və İranda hal-hazırda keptiv sığorta şirkətlərin dəqiq sayı məlum deyildir. Lakin Rusiyada müqayisə üçün sığorta şirkətləri içərisində 50 iri şirkət ("PSK" ASK, SQ BSK "Soqlasiye", "ROSNO" ASK, "RESO-Qarantiya" ASK) Rusiya sığorta bazarının 80%-nə nəzarət edir [3]. Həmin şirkətlərin əksəriyyəti eyni şirkətlərin, yəni qrup məsuliyyətində olan şirkətlərin törəmə şirkətləridir.

Qeyd etməliyik ki, indiki dövrdə riskin menecmentinin bir neçə tərkib hissəsi vardır [6]:

- riskin ölçülməsi, onun əsasını ehtimal nəzəriyyəsinin postulatları, qərarların təhlili və qərarlar işləmədiyi zaman itkilərin təbiəti və miqyaslarının təhlili təşkil edir;
- risk strategiyası, yəni risk menecmentinin inteqrasiyası, diversifikasiya və istehsal göstəricilərinin aşağı düşməsi ilə riskin təhlili;
- əməliyyat riski, yəni əməyin təhlükəsizliyi, məhsulun keyfiyyəti, autsorsinq, məsrəfli əməliyyatların kənar şirkətlərə verilməsi;
- siyasi risklər, yəni dövlət tərəfindən hüquqi müdaxilə problemi, siyasi qeyri - sabitlik, rüşvətxorluq, insanların oğurlanması və s.;
- sistem riski, yəni maliyyə sistemlərinin mahiyyəti, layihə maliyyələşdirmələrində azalma üsulları;
- ekoloji risklər, yəni təbii fəlakətlərin təsiri, proqnozlaşdırma metodlarının təkmilləşdirilməsi, sığortalanma, tikinti kodekslərinə əməl olunması, fövqəladə vəziyyətin nəticələrinin aradan qaldırılması;
- yeni risklər, yəni maliyyə tənzimlənməmələrinin təsiri altında baş verən dəyişikliklər, İnternetin gəlişi, cəmiyyətdə korporativ maraqlarının qəbul edilməməsi və s.

Risk menecmentinin mürəkkəbləşən tələbatları sığorta və maliyyə bazarlarının qovuşmasını stimullaşdırır. Bazarda təklif edilən yeni sığorta formaları istehsal-maliyyə alətlərinə çox bənzəyirlər, bu isə o, deməkdir ki, müstəqil maliyyə institutu kimi sığortanın imkanları məhduddur. Qeyd edilən tezis maliyyə bazarlarının instituonal inkişafından xəbər verir. Maliyyə bazarlarının kompleksli inkişafı ilə əlaqədar nümunə kimi maliyyə təzahürləri, risk menecmenti baxımından sığorta bazarı, sığortalanmanın layihə maliyyələşdirilməsi və onun risk menecmenti sahəsində mövcud problemlərin həllində rolunun araşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır [4,5].

Qeyd etməliyik ki, şirkətin risk portfelini müəyyənləşdirən istənilən şirkətin rəhbəri hər şeydən öncə şirkətə təhlükə yaradan ən əhəmiyyətli risklərin təhlili ilə öz işinə başlayır. Təhlillərin nəticəsinə görə hansı risklərin məqbul hesab olunması, hansı həcmlərdə itkilərin dəyərinin qarşılanmasının mümkünlüyü təsbit olunur.

Risklərin müəyyənləşdirilməsində mühüm yeri, təsiredici nəzarət sistemi tutur. Bütün risk ehtimalları nəzərdən keçirilir və siyasi, hüquqi, əməliyyat və s.risklərə nəzarət olunur.

Risklər müəyyənləşdirildikdən sonra onları prioritetlərə görə sıralamaq lazımdır. Eyni zamanda, onların nəticələri təkcə maliyyə baxımından deyil, həm də, ümumi korporativ qərarlara təsir edilməsi baxımından da müəyyənləşdirilməlidir. Permanent monitorinq nəzarətin mühüm tərkib hissəsidir, lakin bununla iş bitmir. İri şirkətlər getdikcə daha çox yeni risk növləri ilə qarşılaşmalı olurlar, yeni risklər ilkin və ənənəvi sxemlərə uyğun gəlmirlər. Həmin müəssisə və təşkilatların rəhbərlərinin qarşısında əsas vəzifə bütün risklərə qarşı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə hazır olmaqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yeni risklərin idarə olunması strategiyası heç də hər zaman qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olunmasına xidmət edə bilmir. Yeni risklərin korporativ təhlükələrinə əlavə olaraq sosial və hüquqi aspektləri də əlavə etmək olar, çünki onlar son nəticədə korporasiyanın simasına (imicinə) əhəmiyyətli təsir göstərirlər.

Sığorta risk menecmentinin üsul və vasitələrindən biri kimi bu prosesdə bilavasitə iştirak etməlidir. Müasir risk menecerləri qarşısında dayanan əsas vəzifə- ehtimal edilən risklərin minimallaşdırılmasıdır və sığorta bu kompleksdə mühüm yer tutmalıdır. İqtisad elminin və sığortanın sahəsi kimi risk menecmentinin inkişafı bundan asılıdır.

Qeyd olunduğu kimi, risk menecmentində tələbatların mürəkkəbləşməsi sığorta və maliyyə bazarlarının birləşməsi, qovuşması ilə nəticələnmişdir. Maliyyə bazarları institusional inkişaf yolu keçmiş, lakin yenə də sığortanın müstəqil maliyyə aləti kimi çıxış etməsində bir sıra məhdudiyyətlər vardır. Sığortanın risk menecmenti sahəsində rolunun göstərilməsi üçün xüsusi sxem hazırlanmışdır (şəkil 1.).

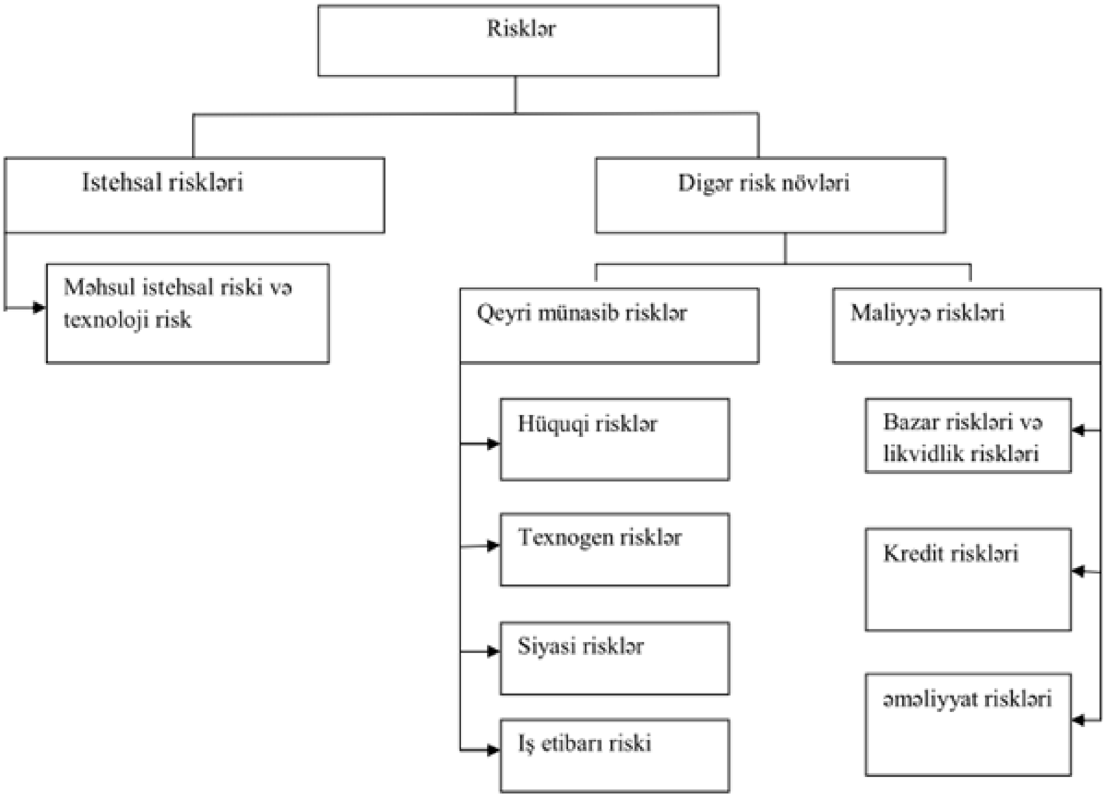

Şəkil 1. Müəssisə hüdudlarındakı sığorta riskləri (müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır)

Ölkəmizdə risk menecment ideologiyası kifayət qədər spesifikdir.Qeyd etməliyik ki, sığorta şirkətlərində risklərin idarə olunması probleminin mahiyyəti aktivlərin və vəzifələrin rasional birləşdirilməsi və yaxud uzlaşdırılması ilə bağlıdır. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, sözügedən idarəetmənin əsasını aktiv və passivlərə uyğun investisiya risklərinin idarə olunması təşkil edir, burada, həmçinin ikinci hissə sığorta ehtiyatlarının (rezervlərinin) faydalılığı və gəlirliliyi də nəzərdən qaçırılmamlıdır. Risk və gəlirlilik arasında rəqabət onlar arasında rasional münasibətlərə diqqət yetirilməsi zərurətini yaradır. Bu müddəaların aşkarlığı praktikada bir çox əngəllərdə öz əksini tapmışdır.

Mənfəətin əldə olunması və risklər bir biri ilə sıx bağlı olan anlayışlarıdır. Fond bazarlarında risklər olmuşdur və hər zaman olacaqdır. Sığorta şirkətləri istənilən maliyyə vasitələri ilə bağlı riskləri avtomatik olaraq qəbul edirlər.

Təklif etdiyimiz tədbirlərin mahiyyəti idarəetmə sisteminin tətbiqi ilə risklərin, məsrəflərin minimallaşdırılması, investisiya portfeli və maliyyə axınlarının idarə olunmasının optimallaşdırılmasıdır.

Əldə etdiyimiz təcrübələr göstərir ki, xarici mühitin keyfiyyəti ilə bağlı vəziyyətindən asılı olaraq, ssenari yanaşmalarından istifadə edilməlidir:

-optimist proqnoz;

- orta, ölçülüb-biçilmiş (düşünülmüş) proqnoz.

Sözügedən investisiya yanaşmasının reallaşdırılmasının birinci mərhələsi bazarın potensial həcminin qiymətləndirilməsidir.

Təhlillərin tam və bütöv olması üçün layihə reallaşdırıldıqdan sonrakı vəziyyəti öncəki vəziyyətlə müqayisə edilməsinə ehtiyac vardır.

Qərb reytinq agentlikləri və ölkəmizdəki analitiklərin qiymətləndirmələrinə görə respublikada sığorta bazarı artan investisiya böhranına baxmayaraq aşağıdakı keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalacaqdır:

-investisya fəaliyyətinin ümumi həcminin artması;

-sığorta bazarlarının birləşməsi və udulması (bazardan qeyri səmərəli fəaliyyət göstərən, kiçik şirkətlərin sıxışdırılması, onların kəmiyyətinin azalması);

-sığorta xidmətlərində struktur dəyişiklikləri;

-sığorta qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və onun icratına nəzarətin gücləndirilməsi;

-sığorta möhtəkirliyinə qarşı mübarizə üsullarının hazırlanması.

Yuxarıda deyilənlərdən aşağıdakı qənaətə gəlmək mümkündür:

- əvvəla yaxın illərdə sığorta xidmətlərinə tələbat və ümumi artım tendensiyalarında mürəkkəb trendlər diqqəti cəlb edəcəkdir;

- ikincisi, sığorta şirkətlərinin normativ bazasının kifayət qədər inkişaf etməməsi, sığortaçıların maraqlarının lobbiləşdirilməsi və onların korrupsiyalılığı, həmçinin ən yüksək, dövlət səviyyəsində qeyri səmərəli menecmentinin təşkili sığorta sahəsində hələ uzun illər ərzində qarmaqarışıqlıq üçün əlverişli zəmin yaradacaqdır, sığorta bazarında vicdanlı rəqabətdən söhbət gedə bilməz.

Qeyd etməliyik ki. sığorta şirkətlərinin strategiyasının səmərəliləşdirilməsi konkursa (tenderlərə) əsaslanır.Tenderdə hüquqi və fiziki şəxslər iştirak edə bilər, müsabiqə şərtləri və qaydaları informasiya xəbərlərində öz əksini tapır, sənədləşdirmə qaydaları aşağıdakı sənədlərlə həyata keçirilir:

- ərizə;
- bank tərəfindən təsdiq edilmiş ödəniş sənədi;
- ayrıca konvertdə möhürlənmiş halda, konkret portfel üzrə təkliflər;
- nümayəndənin adına verilmiş etibarnamənin rəsmiləşdirilməsi;
- rəhbərin səlahiyyətlərini təsdiq edən sənədlər;
- dəyişiklik və əlavələrdə daxil olmaqla təsisedici sənədlərin notarial qaydada təsdiqi;
- dövlətin, dövlət və yerli idarəetmə orqanları, ictimai və xeyriyyə təşkilatları, fondların nizamnamə kapitalında payının çəkisi;
- üç illik fəaliyyəti dövründə balans hesabatlarının surəti;
- minimal həcmi 10000 əmək haqqı ödənişləri dəyərində müqavilələr bağlanarkən vergi müfəttişliyindən arayışların alınması.

Qeydiyyatdan keçdiyi zaman ərizə verən tərəfə bildiriş verilir və bildiriş alan tərəf auksion iştirakçısı statusu alır. Tenderlərin keçirilməsi şərtləri kommersiya sirri deyildir, bu məlumatlar müxtəlif üsullarla potensial iştirakçılara çatdırıla bilər. Hesab edirik ki, iki tender keçirilməlidir:

- sığorta şirkətinin investisiya konsepsiyası;
- real investisiya portfeli.

Ancaq kompleks xidmətlər göstərən injinirinq şirkətlərinə üstünlük verilir. Burada əsas meyyar "qiymət/keyfiyyət və yaxud "qiymət/müddət" nisbətlərinə verilir.

Şübhəsiz təklif edilən şərtlər ixtisaslaşdırılmış komissiya tərəfindən öncədən müəyyənləşdirilmiş müddətdə nəzərdən keçirilməlidir.

Sorğu aparılarkən komissiya ekspert rəyi formasında fikirlərini bildirməlidir. Azərbaycan spesifikası korrupsiya və digər neqativ hallardan yayınmaq üçün belə bir yanaşmanı tələb edir.

Tədqiqatımız göstərdi ki, əsas suallar kimi aşağıdakıların qeyd edilməsi yerinə düşərdi:

- Layihəni hazırlayanın bazardakı nüfuzu;
- Bənzər layihələrdə iştirak təcrübəsi;
- Xidmətlərin smeta dəyəri;
- Podrat üzrə xidmətlərə görə ödənişlərin müddəti və qrafiki;
- Layihələrin icrası üçün kreditlərin cəlb edilməsi imkanları.

Podratçıların sıralanması - ekspert dəyərləndirmələri ilə tender iştirakçıları suallara bəzən cavab tapa bilirlər: kiminlə investisiya müqaviləsi bağlanmalıdır?

Müqavilədə maliyyələşdirmə şərtləri, portfelə daxil edilən konkret layihələrin reallaşdırılması müddəti və investisiyalaşdırılması müəyyənləşdirilməlidir.Tender mərhələsi bitdikdən sonra layihənin reallaşdırılması mərhələsi başlanır.

Sığorta sirkətləri investisiya əməliyyatları həyata keçirərək bu əməliyyatlardan mənfəət əldə edir və bununla da valyuta və iqtisadi bazarlardakı vəziyyətdən asılılıqları, müvafiq olaraq investisiya riskləri də artır. Nəticədə şirkətlər investisiya siyasətlərində ehtiyatlı olmağa çalışırlar. Sığorta şirkətlərinin investisiya siyasətlərinin cavab verməli olduğu əsas kriteriya etibarlı və mənfəətli olmağlıdır. Vəsaitlərin itirilməsi investisiyalar yatıran sirkətlərin müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirməməsinə, müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Məsələyə başqa bir bucaq altında baxdıqda görürük ki, sığortaçı sərf edilən vəsaitlərdən daha çox gəlir əldə etməkdə maraqlıdır. O anda, adətən, yüksək əmək haqqı etibar səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Bu səbəbdən də sığortaçı müəyyən edilmiş məqsədlərin harmoniyasına nail olmalı, optimal hesablamalar aparmalıdır. Sığorta şirkətləri idarə olunarkən, investisiya siyasəti həyata keçirilərkən bu prinsiplərə, diversifikasiya, dönərlilik, likvidliyə əməl etməlidir.

İnvestisiya siyasəti həyata keçirilərkən vəsaitlərin itirilməsi və təşkilatların ödəniş qabiliyyətlərini itirməsi riskinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən qiymətləndirmələrin aparılması üçün ödəniş qabiliyyətinin təhlili metodologiyası, həmçinin ekspertlərin peşəkar qiymətləndirmələrindən istifadə edilir. Təhlillərdə məqsəd təkcə cari vəziyyətin qiymətləndirilməsi deyil, eyni zamanda onun ehtimal edilən konfiqurasiyalarının təsbit olunmasdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sığorta portfellərinin keyfiyyətinin təhlili elə aparılmalıdır ki, sığortalayan öz imkanlarını real qiymətləndirə bilsin, lazım gəldikdə təkrar sığortalanma strukturuna müvafiq düzəlişlər etsin.

Risklərin müvəqqəti bölgüsü mövqeyindən portfelin rasional formalaşdırılması sığortaçıların ən mürəkkəb vəzifələrindən biridir, çünki sığorta növündən asılı olaraq risklərin müvəqqəti bölgüsü fərqli həyata keçirilir. Maliyyə çətinliklərindən özünü təcrid etmək üçün sığorta şirkətləri təkrar sığortalanmadan istifadə edirlər. Sığortalayan maliyyə imkanlarına uyğun, öz üzərinə götürdüyü öhdəliklər limitini müəyyənləşdirir. Sığorta təşkilatlarına nəzarət orqanları vasitəsi ilə sığorta şirkətlərinə məxsus vəsaitlərin 10%-i qədər maliyyə risklərinin həcmi təsbit olmuşdur. Normadan artıq riskləri isə sığorta şirkətləri təkrar sığortalanmaya verməlidirlər. İranın sığorta bazarı üçün öz vəsaitlərinin kifayət qədər olmaması xarakterikdir, bu səbəbdən də sığortalayanlarda qalan vəsaitlərin həcmi də kifayət qədər deyildir.

Risklərin bir qisminin təkrar sığortalanmaya verilməsi sığorta şirkətinə ehtiyat fondlarının həcmini azaltmağa imkan verəcəkdir. Bu isə öz növbəsində, kifayət qədər kapitalı olmayan şirkətlərin fəaliyyətlərini davam etdirmələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Göründüyü kimi, təkrar sığortalanmanın tətbiqi ehtiyat fondları az olan sığorta şirkətlərində maliyyə dayanıqlılığının saxlanmasına imkan yaradır.

Eyni tipli, kiçik sığorta risklərini öz üzərinə götürən şirkət fövqəladə hallarda həmin riskləri eyni zamanda icra etməlidir, bu isə arzuolunmazdır. Nəticədə kiçik risklər toplanaraq risklərin həcmi həddindən artıq böyüyür və iri həcmli vəsait itkilərinə səbəb olur.

Nəticə

Yuxarıda qeyd edilən məqsədlərlə yanaşı əməkdaşların risklərin idarə olunması prosesində birləşməsi ayrı-ayrı əməkdaşların bilik və ixtisas səviyyəsinin yüksəlməsinə, həmçinin kollektivdə mənəvi-psixoloji mühitin yaxşılaşmasına səbəb olur. Risklərin idarə olunması vasitələri seçilərkən qərarların qəbul edilməsi nəzəriyyəsi mühüm rol oynayır. Riskin səviyyəsi təsbit olunur-rəqəmsal risk. Risk metodları kollektiv və şəxsi qərarlarla qəbul edilə bilər: yuxarı instansiyalar, iyerarxiyanın orta halqasındakı əməkdaşlar, icraçılar.

Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan Respublikasında sığorta şirkətlərində risklərin idarə olunmasında risk menecment sistemi mühüm rol oynayır. Qərarlar ayrı-ayrı maliyyə alətlərinin konkret investisiya qərarlarına uyğun istifadə olunması imkanlarına əsasən qəbul olunur, risk faktorları, risk və gəlirlərin ekvivalentliyi nəzərə alınır.

Risklərin idarə olunması sığorta şirkətlərinin əlverişsiz zamanlarında ödəniş qabiliyyətinin itirilməsi riskinin qarşısını alır. Beynəlxalq praktikada geniş yayılmış stress testləşdirmə analitik vasitələrdən biridir, çətin iqtisadi vəziyyətlərdə və böhranlarda məsrəflərin qiymətləndirilməsini təmin edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Xankişiyev B.A., «Sığorta hamı üçün», Bakı, 2005- 165 s.*

2. *Xudiyev N.N. «Sığorta «. Bakı.»Azərnəşr», 2003.- 450 s.*

3. *Заверюха А. Х., Ульянов Е. В., Меньшикова О. А. Концептуальные подходы к регулированию взаимодействия инвестиционной и инновационной сфер //Финансы - М., 2000-№1*

4. *Ивашкин Е.И. Взаимное страхование: теория, потребность, проблемы организации и развития. - М.: РЭА им. Г.В.Плеханова, 2000. - 126 с.*

5. *Ивашкин Е.И. Теоретические основы и практика страховой защиты субъектов предпринимательства. Учебное пособие. - М.: 2001.*

6. *Ильин С.В. Страховое дело в России (XIX начало XX в.) - М.: ЭКОН, 2001. - 197 с.*

А.М.Алиев

к.э.н., доцент АзАСУ

Мохсен Али оглы Раджабиматак

докторант АзАСУ

Управленческие методы роста конкурентоспособности страховых компаний

Резюме

В статье говорится о принятии рискованных управленческих решений предпринимателей, об их возможностях доступа к информации, большой роли предпринимательских качеств. Здесь автор уделяет особое внимание таким вопросам как совершенствование управленческих методов роста конкурентоспособности страховых компаний, системе контроля за финансированием страховых рисков. В статье

рассматриваются и классифицируются все возможные риски, связанные с конкурентоспособностью страховых компаний: политические, правовые, операционные и т.д. Автор выдвигает ряд предложений по совершенствованию риск менеджмента. В конце статьи автор приводит свои обобщенные выводы по исследуемой теме.

Ключевые слова: *страховой рынок, страховой сервис, риск менеджмент, рисковый портфель, инвестиционные риски*

A.M.Aliyev
Candidate of Economic Sciences, assistant professor
Azerbaijani Architecture and Construction University
Mohsen Ali Rajabimatak
doctoral Azerbaijani Architecture and Construction University

Managerial approaches of growth of competitiveness of insurance companies

Abstract

In article it is told about acceptance of risk management decisions of entrepreneurs, about their opportunities of access to information, a big role of entrepreneurial qualities. Here the author pays special attention to such questions as enhancement of managerial approaches of growth of competitiveness of insurance companies, the control system behind financing of insurance risks. In article all possible risks connected with competitiveness of insurance companies are considered and classified: political, legal, operational, etc. The author makes a number of suggestions for improvement ofriskmanagement. At the end of article, the author gives the generalized conclusions on the researched subject.

Keywords: *insurance market, insurance service, risk management, risk portfolio, investment risks*

UOT 338;658

M.A. Məmmədov
i.e.d., professor, AzMİU
T.K.Kulu
AzMİU-nun doktorantı
R.A.Babayev
AzMİU-nun doktorantı

Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycanın rolu

Xülasə

Məqalə Azərbaycanın Avropanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrinin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında oynadığı roluna həsr edilib. Bu baxımdan məqalədə “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin Azərbaycan və layinənin iştirakçısı olan digər ölkər üçün önəmliliyi şərh edilir.

Eləcə də layihənin Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafına verəcəyi töhfə əsaslandırılır. Həmçinin göstərilir ki, bu layihə Avropada enerji sahəsində rəqabət mühitini inkişaf etdirəcək və davamlı iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: “Cənub qaz dəhlizi”, “Şahdəniz-2”, “TAP”, TANAP” qaz, enerji, infrastruktur, layihə, iqtisadi təhlükəsizlik, iqtisadi tərafdaşlıq.

Giriş

2015-ci ilin oktyabr ayında “The Daily Caller” nüfuzlu xəbərlər internet saytında məqalə dərc oluşmuşdur və orada göstərilir ki, Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyinin başlıca qarantıdır. Məqalədə Azərbaycanın, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağın siyasi və iqtisadi mənzərəsi əks olunur. Azərbaycan Avropanın iqtisadi və xüsusilə enerji palitrasında əsas iştirakçılardan biri kimi xarakterizə olunur. Keçmiş SSRİ-nin ərazisində Azərbaycan, Rusiya və İran ərazisində kəsişməyən neft kəməri tikən yeganə ölkə sayılır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan yalnız Amerikanın Alyaskadakı boru kəmərindən sonra dünyada həcminə görə ikinci boru kəməri sayılır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri OPEK, Rusiya və İran neftinin alternativi qismində Azərbaycan neftindən istifadə edən Qərbə neftin fərqli daşımasının alternativ kimi çıxış edir, bundan əlavə İsrailin idxal etdiyi neftin 40 faizini Azərbaycan nefti təşkil edir.

Hazırda Azərbaycan “Britişh Petroleum” və digər şirkətlər kimi öz Qərb tərəfdaşları ilə birgə Rusiyadan və İrandan yan keçərək, Avropanın Moskvadan problemli enerji asılılığını zəiflətməyə kömək edərək Qərb bazarlarını neftlə təmin edəcək qaz kəmərləri tikir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan Avropanı enerji daşıyıcıları ilə təmin etməkdə etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir [7].

Azərbaycanın ABŞ-dakı səfiri 2015-ci ilin oktyabrında Yuta ştatının Universiteində təşkil olunan nüfuzlu konfransda çıxış edərkən Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində roluna toxunmuşdur. O, regionda Azərbaycanın aparıcı rolunu və regionda reallaşan əhəmiyyətli layihələri qeyd etmişdir. Onun sözlərinə görə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və “Cənub qaz dəhlizi”, bir tərəfdən, Azərbaycanı Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantına çevirir, digər tərəfdən, onu ölkənin iqtisadi və logistik mərkəzi edir [8].

Avropa İttifaqı Şurasının prezidenti 2015-ci ilin iyul ayında Azərbaycanda səfərdə olarkən qeyd etmişdir ki, Azərbaycan-Avropanın enerji təhlükəsizliyinin qarantıdır. Müasir dünyada təcrübə göstərir ki, hətta beynəlxalq müqavilələr də heç bir zəmanət vermir, Azərbaycan sübut etdi ki, etibarlı tərəfdaşdır və dünya siyasi flügerinin (flüger – küləyin təsiri ilə dönən və şaquli ox üzərində yerləşən metal bayraqdır) hara dönməsindən asılı olmayaraq öz öhdəliklərinə cavabdehdir.

Avropa Şurasının başçısı qeyd etmişdir ki, “Avropa Enerji İttifaqının məqsədlərindən biri qazın təhlükə qismində istifadə edilməsi imkanının istisna edilməsindən ibarətdir”. Onun sözlərinə görə, Azərbaycan bu məsələdə əsas tərəfdaşdır və regionda Avropa İttifaqının əsas kommersiya tərəfdaşlarından biri olmaq potensialına malikdir.

O, hesab edir ki, “Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında “Enerji İttifaqı” adlanan ideya çərçivəsində əməkdaşlıq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bizim üçün, həm də Avropa üçün bu sahədə əməkdaşlıq yalnız qarşılıqlı fəaliyyətdən ibarət deyil, bu mahiyyətcə strateji seçimdir və enerji resursları marşrutlarının şaxələnməsi üçün strateji imkandır”. Qeyd etmək lazmdır ki, hazırda enerji təhlükəsizliyini ölkənin milli təhlükəsizliyindən ayırmaq olmaz [4].

2015-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın Yuta Ştatının paytaxtı Solt-Leyk-Siti şəhərində yerləşən Universitetində “Dünyada ABŞ-ın rolu” mövzusunda konrfansda Azərbaycanın regional və geosiyasi əhəmiyyəti müzakirə olunmuşdur. Tədbirdə qeyd edilir ki, Azərbaycan Şərqlə Qərbin kəsişməsində yerləşir, tarixi baxımdan dünya enerji təchizatına mühüm rol oynamışdır və hal-

hazırda bu rolu oynayır, bu isə Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında əks olunur.

Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanının lider dövləti olan Azərbaycan sahib olduğu zəngin enerji resurslarından səmərəli şəkildə istifadə etməklə beynəlxalq arenada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan başlıca iştirakçılarından biri kimi çıxış edir. Azərbaycan milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilən praqmatik və rasional siyasət yeridərək miqyasına görə qlobal xarakterli transmilli layihələrin mərkəzi faktoruna çevrilmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, Xəzər dənizinə xarici investisiyaları cəlb etməklə uzunmuddətli qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın sağlam təməlini qoyan Azərbaycanın iştirakı olmadan hazırda regionda heç bir layihə reallaşmır.

Başlıca strateji məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın praqmatik və rasional enerji siyasəti Xəzər hövzəsi dövlətlərinin təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi çıxış edir. Bütövlükdə, Azərbaycanın iştirakı və liderliyi ilə reallaşdırılan transmilli layiləhər Xəzər regionunu strateji əməkdaşlıq mərkəzinə çevrilmişdir. Qarşılıqlı faydalı əhəmiyyət kəsb edən investisiya qoyuluşlarının artması yeni əməkdaşlıq platformalarının və prizmalarının gündəmə gətirilməsi, enerji ehtiyatlarının, karbohidrogen resurslarının əlverişli və təhlükəsiz marşrutlarla nəql edilməsi müasir əməkdaşlığın səmərəli nəticələridir.

Xəzər regionunda əməkdaşlıq əlaqələri və platformalarından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, indiyə qədər həyata keçirilən və gerçəkləşdiriləcək layihələrdə Azərbaycanın siyasi iradəsi və qətiyyətli olması özünü biruzə verdi. Bu baxımdan Azərbaycanın səmərəli və çoxşahəli xarici siyasəti nəticəsində Xəzər regionun təhlükəsizliyinin təmin olunması yalnız regional əhəmiyyət kəsb etmir, eləcə də beynəlxalq xarakter daşıyır. Belə ki, Xəzər regionunun təhlükəsizliyi Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında da mühüm amil kimi çıxış edir. Eyni zamanda Avropa Xəzər regionunun özünün enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq münasibətlərinin həyata keçirilməsində Azərbaycanın enerji siyasətinin əhəmiyyətini xüsusi olaraq vurğulayır. Digər tərəfdən, Azərbaycan enerji resurslarının ixracında çoxvariantlı nəqletmə sisteminə – şaxələndirilmiş təchizata prioritet yanaşır və dünyanın aparıca dövlətləri tərəfindən etibarlı strateji tərəfdaş kimi dəyərləndirilir. Azərbaycanın apardığı müstəqil enerji siyasəti və enerji strategiyası ölkəmizin beyləxalq aləmdə mövqeyini və nüfuzunu, eləcə də regionun və region ətrafı coğrafiyanın strateji təhlükəsizliyini daha da güclü təmin edir.

Tədqiqat

Azərbaycanın həyata keçirdiyi səmərəli enerji siyasəti yeni əməkdaşlıq konturlarını müəyyən etməklə yanaşı, Avrasiya məkanının enerji xəritəsinin zənginləşməsinə strateji töhfələr bəxş edir. 2014-cü il sentyabrın 20-də "Cənub qaz dəhlizi"nin təməlqoyma mərasimini çoxşaxəli enerji siyasətinin növbəti tarixi uğuru kimi qiymətləndirmək olar. Asiya ilə Avropanı, Xəzər hövzəsi ilə uzaq Adriatik dənizi sahillərini birləşdirəcək "Cənub qaz dəhlizi" Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz boru kəmərinin genişləndirilməsini, Trans-Anadolu qaz kəmərinin (TANAP) layihəsinin inşasını və bu kəmərin məntiqi davam olan Trans-Adriatik boru kəməri (TAP) layihəsinin tikintisini və bütövlükdə, bu layihələrin icrası nəticəsində Xəzər dənizindən çıxarılan qazın Avropaya nəqlini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, Avropa Komissiyasının Ətraf mühitin dəyişikliyi və energetika məsələləri üzrə komissarı öz təyinatında qeyd etmişdir ki, "Cənub qaz dəhlizi" enerji resurslarının mənbələrinin və marşrutlarının şaxələndirilməsi nöqteyi-nəzərindən Avropa İttifaqının prioriteti olacaq: "Biz enerji resurslarının diversifikasiyasına imkan verən layihələrə köklənəcəyik".

Deməli, Avropa, bütövlükdə, Qərb regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə fundamental tövfə

verən Azərbaycanla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Məhz bunun real nəticəsidir ki, Azərbaycanla Qərb arasında strateji əməkdaşlıq yeni keyfiyyət elementləri ilə zənginləşməkdədir. Mütəxəssislər münasibətlərin perspektiv inkişafına dair nikbin proqnozlar verməkdədirlər [9].

Məlumdur ki, demokratik, hüquqi dövlət və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə uğurla irəliləyən, Avroatlantik məkanına inteqrasiya edən, qlobal və regional enerji və kommunikasiya layihələrinin mərkəzinə çevrilən, digər sosial və humanitar sahələrdə praqmatizm və liderlik mövqelərini nümayiş etdirən Azərbaycan hazırda bütövlükdə Avropa məkanının enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində prioritet mövqeyə malikdir.

Azərbaycan bu gün Avropa regionunda, bütövlükdə dünya enerji bazarında vacib qüvvəyə çevrilmişdir. Azərbaycan dünyanın enerji bazarına mühüm iştirakçı kimi daxil olması yeni bir canlanmaya səbəb olmuş, neft-qaz infrastrukturunun şaxələndirilməsi kontekstində praktiki işlər reallaşdırılmışdır. Əyani surətdə görünür ki, Azərbaycanın apardığı enerji siyasəti ilə bağlı atılan addımlar bu düşünülmüş siyasətin uğurlu nəticəsidir. Bu gün Azərbaycan Avropanın enerji təhlükəsizliyi məsələlərinin həllində Avropa ilə bu yönümündə strateji tərəfdaş kimi fəaliyyət göstərir. Heç də təsadüfi deyil ki, Azərbaycan "Cənub qaz dəhlizi"nin əsas iştirakçısı, başlıca təşəbbüskarıdır. Azərbaycanın qəbul etdiyi qərarlar gələcəkdə Avropa enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı olan geniş spektrli yeni məsələlərə əsas istiqamət verir [5].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Şahdəniz-2" layihəsini dünyanın ən iri enerji layihələrindən biri kimi dəyərləndirib. Bu layihə enerji təhlükəsizliyi və enerji şaxələndirilməsi ilə bağlı vacib layihədir.

Hazırda Azərbaycanın yeritdiyi xarici iqtisadi siyasət kursunun mühüm strateji vektorlarından birini milli maraqlara uyğun surətdə reallaşdırılan enerji siyasəti təşkil edir. Bu gün Azərbaycan özünün sahib olduğu zəngin enerji resurslarından səmərəli surətdə istifadə etməklə beynəlxalq arenada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində vacib rol oynayan başlıca iştirakçılardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycan milli dövlətçilik prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilən praqmatik və rasional siyasət nəticəsində miqyasına görə regional, əhəmiyyətinə görə isə qlobal xarakterli transmilli layihələrin episentrində vacib oyunçu kimi çıxış etməkdədir. Heç də təsadüfi deyil ki, Xəzər dənizinə xarici investorları ilk dəfə cəlb etməklə uzunmüddətli qarşılıqlı – faydalı əməkdaşlığın sağlam təməlini qoyan Azərbaycanın iştirakı olmadan bu gün regionda heç bir strateji layihə reallaşdırıla bilməz. Bu isə transmilli oyunçu olmaqla Azərbaycanın dünya dövlətlərinin strateji əməkdaşlıqlar perspektivində önəmli əhəmiyyət kəsb etməsinə əyani sübutdur.

Ulu öndər Heydər Əliyevin uzaqgörənliklə imzaladığı və memarı olduğu "Əsrin müqaviləsi"ndən başlanan enerji siyasəti hazırda Prezident İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə davam etdirilir. Şaxələnməyə əsaslanan enerji siyasəti həm regional, həm də qlobal miqyasda enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə fundamental töhvələr bəxş etməklə bərabər Azərbaycanın gücünü, nüfuzunu və imicini artıran mühüm amil qismində çıxış edir.

Bununla belə, Azərbaycanın əsas iştirakçı qismində çıxış etdiyi Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsi ilə ölkəmiz qlobal enerji bazarında vacib faktora çevrilmişdir. Bu gün Azərbaycandan neft və neft məhsulları dünyanın 30-dan artıq ölkəsinə ixrac olunur. Bir çox Avropa ölkələrinin enerji balansında Azərbaycan neftinin payı 25-30 faiz təşkil edir.

Bundan əlavə Azərbaycan təbii qaz ehtiyatlarına görə də dünyanın diqqətini cəlb edir. Hazırda Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının həcmi 2,5 trilyon kubmetr dəyərləndirilir. Ölkəmizin mövcud qaz ehtiyatları uzunmüddətli gələcəkdə həm respublikamızın, həm də tərəfdaş

dövlətlərinin “mavi yanacağa” olan tələbatının ödənilməsinə imkan verəcəkdir. Göstərilən bu amillər nüfuzlu dövlətlərin, o cümlədən beynəlxalq qurumların Azərbaycanla enerji sahəsində əməkdaşlığa daim maraq göstərməsinə təsir edir.

Məlumdur ki, 2007-ci ildə istimara vermiş Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Azərbaycan qazını Gürcüstandan keçməklə Türkiyənin Şərqinə ötürür.

Azərbaycanın enerji siyasəti sahəsində növbəti uğurlu addımı 2012-ci ilin iyun ayında “Azərbaycanla Türkiyə aramsında Trans-Anadolu qaz kəməri (TANAP) layihəsinə dair Hökümətlərarası Saziş və Ev Sahibliyi haqqında Saziş”in imzalanması oldu. Azərbaycan qazının Avropaya nəql edilməsinin digər bir marşrutunu müəyyən edən TANAP layihəsi qitə ölkələrinin maraqlarına cavab verir. Belə ki, Azərbaycan enerji ixracı kəmərlərinin, Avropa dövlətləri isə enerji idxalı mənbələrinin şaxələndirilməsində maraqlı tərəflər kimi çıxış edirlər.

Qeyd olunan layihə ilə Azərbaycan Avropanın ən yaxın və etibarlı enerji tərəfdaş kimi çıxış edir. Deməli, rasional enerji siyasəti Azərbaycanın timsalında milli maraqlara praqmatik münasibətin geosiyasi nümunəsi kimi çıxış edir, yəni Azərbaycanın milli maraqlarına əsaslanır.

Məlumdur ki, 2013-cü ilin 17 dekabr tarixində Bakıda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin iştirakı ilə “Şahdəniz-2” üzrə yekun investisiya qərarlarının imzalanması mərasimi keçirilmişdir. Avropaya yeni enerji xəritəsi formalaşdırılacaq bu layihəni enerji təhlükəsizliyi sahəsində regional və beynəlxalq təhlükəsizliyə mühüm strateji töhfə kimi qiymətləndirmək olar. Yalnız layihənin əhəmiyyətinə nəzər salmaq bunu demək üçün əsasdır. Məlumdur ki, “Şəhdəniz-2” layihəsi Azərbaycan və Gürcüstan ərazisi ilə Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsinə xidmət etməklə TANAP və TAP qaz boru kəmərlərinin tikintisi ilə bağlı planların reallaşmasına yardım edəcək, Avropaya yeni qaz dəhlizi açacaqdır. Layihə çərçivəsində 26 sualtı quyunun qazılması, həmçinin körpü ilə birləşdiriləcək iki platformanın tikintisi, Səngəçalda isə yeni texniki emal və kompressor qurğularının inşası nəzərdə tutulur. 3500 kilometr məsafədə nəql olunacaq qaz Gürcüstan, Türkiyə, Yunanıstan, Bolqarıstan, İtaliya və digər dövlətlərdə milyonlarla istehlakçıları təmin edəcəkdir.

1999-cu ildə kəşf olunmuş “Şahdəniz” qaz yatağının işlənməsinin birinci mərhələsi çərçivəsində 2006-cı ildən Cürcüstana və Türkiyəyə qaz nəql edilir. “Şahdəniz” yatağının işləməsinin ikinci mərhələsi və “Cənub qaz dəhlizi” layihələri isə dünyanın neft-qaz sənayesinə indiyə qədər həyata keçirilmiş ən böyük və mürəkkəb təşəbbüslərdən sayılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, nüfuzlu mütəxəssislər “Şahdəniz-2” layihəsini XXI əsrin enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfələr verəcək əsas strateji layihə kimi qiymətləndirirlər. Digər tərəfdən, dünya ictimaiyyəti və inkişaf etmiş aparıcı dövlətlər bu hadisəni yüksək dəyərləndirirlər. Belə ki, ABŞ-ın Azərbaycandakı səfirliyinin “Şahdəniz-2” üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması ilə əlaqədar yaydığı bəyanatda göstərilir ki, bu sənəd və nəzərdə tutulmuş boru kəməri Türkiyə, Cənibi Avropa, Balkanlar və Avropanın digər dövlətlərinin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün çox faydalı olacaqdır: “Xəzər qazını beynəlxalq bazarlara çıxaracaq bu layihə davamlı iqtisadi artım üçün qlobal enerji ehtiyatlarının ödənilməsinə töhfə verəcəkdir”.

Avropa İttifaqı TAP layihəsini tamamilə dəstəkləyir və qeyd edir ki, “Şahdəniz-2” layihəsinin yekun investisiya qərarının imzalanmasının səmərəli əməkdaşlıq üçün yeni ildə verdiyi vədinə sadiq qalaraq “Cənub qaz dəhlizi”nin bu layihə digər uzunmüddətli layihələr kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək.

Məlumdur ki, bu regionda mümkünsüz hesab edilən layihələr tərəfdaşların əməkdaşlığı nəticəsində uğurla başa çatdırılır. Birincisi, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, indi isə -

“Cənub qaz dəhlizi”. Qərar Avropanın qaz mənbələrinin şaxələndirilməsinə xidmət edəcəkdir və Qafqaz ilə Avropa İttifaqı arasında əlaqələri möhkəmləndirəcəkdir”.

Beləliklə, göründüyü kimi, “Şahdəniz-2” layihəsi mühüm geostrateji maraqların ifadəçisi olmaq etibarıilə xüsusilə də Avropada perspektiv enerji təhlükəsizliyinin qarantı kimi çıxış edəcək. Bu həmçinin tərəfdaşlar arasında praqmatik iqtisadi maraqların uzlaşmasına və şaxələnməsinə əsaslanır. “Şahdəniz-22 üzrə yekun investisiya qərarının imzalanması mərasimində çıxış edən Prezilent İlham Əliyev bu məsələyə xüsusi olaraq toxunaraq qeyd edib ki, “Şahdəniz-2” dünyanın ən iri enerji layihələrindən biridir: “Bu layihə enerji təhlükəsizliyi və Azərbaycan enerjisinin şaxələndirilməsi layihəsidir. Bu tarixi layihədə iştirakçı dövlət və şirkətlərin geniş əməkdaşlığı təmin ediləcəkdir” [2].

Müstəqil xarici siyasət kursuna malik olan, Cənub Qafqazın lider dövləti qismində çıxış edən Azərbaycan müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində strateji tərəfdaş kimi tanınır. Azərbaycan həyata keçirilən çox vektorlu və balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyası nəticəsində həm iki-tərəfli münasibətlər kontekstində, həm də çoxşaxəli əlaqələr fonunda yerləşdiyi regionun təhlükəsizliyinə fundamental töhfələr verir, eləcə də regional migyaslı qlobal xarakterli əməkdaşlıq platformasının mərkəzi oyunçusu rolunu oynayır [10].

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında oynadığı rol həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanın rasional enerji siyasəti regional və qlobal miqyasda enerji təhlükəsizliyinə xüsusi əhəmiyyət verən Avropa üçün mühüm önəm daşıyır. Heç şübhəsiz, ölkəmiz tərəfindən reallaşdırılan müstəqil və balanslaşdırılmış enerji siyasəti regionun və regionətrafı coğrafiyanın enerji təhlükəsizliyini təmin etməklə yanaşı, ölkəmizi dünyanın enerji bazarında aparıcı ixracatçılardan birinə çevrilmişdir. Hazırda Xəzər hövzəsinin flaqmanı hesab edilən Azərbaycan sahib olduğu zəngin enerji resurslarından səmərəli şəkildə istifadə etməklə beynəlxalq arenada enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan əsas aktyorlardan birinə çevrilmişdir. Azərbaycan miqyasında görə regional əhymiyyətinə görə qlobal xarakterli transmilli layihələrin mərkəzi oyunçusu qismində çıxış edir. Azərbaycanın iştirakı olmadan bu gün regionda heç bir layihə reallaşdırıla bilməz. Bu isə Azərbaycanın dünya dövlətlərinin, o cümlədən Avropanın enerji təhlükəsizliyi istiqamətində və strateji əməkdaşlıq çərçivəsində kəsb etdiyi əhəmiyyətini aydın şəkildə təcəssüm etdirir.

Prezident İlham Əliyev bu məsələ ilə əlaqədar vurğulayıb ki, enerji təhlükəsizliyi, əlbətdə ki, bu gün Avropa ilə Azərbaycan arasında gedən danışıqların, demək olar ki, əsas mövzusudur: “Azərbaycan öz rolunu oynayır. Azərbaycan tərəfindən irəli sürülmüş layihələr Avropanın enerji xəritəsini dəyişdirir. Avropanın enerji təhlükəsizliyi gələcəkdə, həmçinin Azərbaycan hesabına təmin ediləcəkdir. 2012-ci ildə TANAP layihəsinə start verildi. 2013-cü ildə TAP layihəsi əsas ixrac marşrutu kimi seçildi. Keçən ilin sonunda “Cənub qaz dəhlizi”nin təməl daşı qoyuldu. Bütün bu layihələrin təşəbbüskarı Azərbaycandır. Eyni zamanda, Azərbaycan bu layihələrin icrası üçün böyük maliyyə yükünü öz üzərinə götürür və əminəm ki, bütün işlər vaxtında icra ediləcək” [3].

Almaniya da adı çəkilən layihələrə önəm verir. Almaniyanın kansleri vurğulayıb ki, Azərbaycan böyük potensiala, əsasən də neft və qaz kimi resurslara malikdir: “Düşünürəm ki, Azərbaycan həm Almaniya, həm də digər Avropa ölkələrinin enerji şaxələndirilməsinə böyük töhfə verə bilər. Bu mənada “Cənub qaz dəhlizi” layihəsini dəstəkləyirik” [3].

Bütün tarixi boyu ərzində olduğu kimi müasir dövrdə də dölətlərin güc amilini müəyyən edən əsas amillər sırasına enerji resurslarının olduğu regionları və bu resursların çatdırılma marşrutlarını nəzarətdə saxlamaq qabiliyyəti daxildir. Karbohidrogen ehtiyatlarının getdikcə tükənməsi dəyərləndirildikdə, enerji amilinin əhəmiyyətinin hər zaman artacağı və yaşadığımız

əsrin enerji əsri olması fikirləri meydana çıxır. Baxmayaraq ki, enerji amili tarix boyu beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin oyunçuları arasında əlaqələrin aparıcı amillərindən biri olmuşdur, lakin bu amil heç vaxt indiki kimi aktual olmamışdır. Müasir dövrdə soyuq müharibənin başa çatması nəticəsində enerji amili dünya düzəninin rəqabət yaradan əsas elementinə çevrilmişdir. Enerji siyasətinin məqsədi isə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir və bu məsələ ümümui təhlükəsizlik konsepsiyasının tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ötən dövrdə Azərbaycanın enerji siyasəti daha da zənginləşib və respublikamız dünyada təchizatçı kimi mövqeyini möhkəmləndirib. Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatında və nəqlində artım meyllləri baş verib, xarici ölkələrə ixrac olunan yanacaq resurslarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artıb. Azərbaycan bölgənin bir çox ölkəsinə yanacaq ehtiyatlarının nəqlini keçirməklə diversifikasiya siyasətini gücləndirib [1].

Dünya enerji siyasətində və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində sürətlə dəyişən konyukturaya müvafiq olaraq yeni prioritetləri, dövlətlərarası və beynəlxalq əlaqələrdə fərqli istiqamətlər əmələ gəlmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən ölkəmizin tərəfdaş olduğu beynəlxalq müqavilələr və ötən illər ərzində apardığı uğurlu enerji siyasəti sayəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi müstəqilliyi daha da möhkəmlənmiş, respublikamızın təhlükəsizliyinin və gələcək inkişafının əlavə təminatları formalaşmış, Qərbin Azərbaycana olan etimadı xeyli artmış və nəhayət Azərbaycan Ümumavropa təhlükəsizlik sisteminə daxil olaraq, xüsusilə enerji sektorunda aparıcı rol oynamağa başlamışdır.

2016-cı il fevral 29-da Bakıda keçirilən “Cənub qaz dəhlizi” Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin ikinci toplantısında Azərbaycanın Energetika naziri ötən müddətdə “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi ilə əlaqədar nəzərdə tutulan tədbirlərin uğurla həyata keçirildiyini, bu layihənin reallaşdırılması ilə bağlı tərəfdaş ölkələrin səylərini əsirgəmədiklərini vurğuladı. O, böyük məbləğdə sər-mayə yatırılacaq və 3500 kilometr uzunluğunda olacaq “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin texniki cəhətdən mürəkkəb layihə olduğunu bildirdi. O, bu layihənin uğurla gerçəkləşməsinə Avropa Komissiyası və ABŞ hökümətinin də hərtərəfli dəstək göstərdiyini diqqətə çatdırdı. O, həmin layihənin marşrut boyunca yerləşən bütün ölkələrin buradan böyük fayda götürəcəyini və əlavə iqtisadi imkanlar yaradağını dedi.

Gələcəkdə “Cənub qaz dəhlizi” ilə nəql ediləcək təbii qazın həcmi artdıqca bu layihədən faydalanan Balkan ölkələrinin sayı artıracaqdır.

Energetika Naziri layihənin əhəmiyyəti haqqında demişdir: “Bizim arzumuz çox güclü irimiqyaslı qaz dəhlizinə nail olmaqdır. Avropa İttifaqında ən böyük sərmayə qoyuluşu olan “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi sayəsində təxminən 30 min iş yeri yaradılacaq. Hazırda 26 mindən çox insan “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin inşasına cəlb olunub, bunun 20 mini Azərbaycanda, 2800-ü Gürcüstanda, 2500-ü Türkiyədə və 1000 nəfəri Albaniyadadır. Layihənin əhəmiyyəti təkcə neft və qaz sahələri ilə məhdudlaşmır, o, iqtisadiyyatın digər sahələrini də əhatə edir. Bu layihə ölkəmiz və regionun gələcəyi üçün yeni imkanlar açır. Həmin layihə Xəzər dənizindən başlayan Avropanın mərkəzinə qədər uzanan marşrut boyunca yerləşən bütün ölkələrə fayda verəcək” [6].

“Cənub qaz dəhlizi” layihəsi Avropa İttifaqı üçün də strateji əhəmiyyətə malik layihədir.

“TANAP-ın, yəni “Cənub qaz dəhlizi”nin həyata keçirilməsi məqsədilə Türkiyənin Şərq ilə Qərbin əsasında həlledici mövqeyi ilə bu layihəyə güclü sadiqliyini nümayiş etdirərək ötən on ildə olduğu kimi, siyasi, texniki və iqtisadi sahələrdə bütün dəstəyini təmin etməyə davam edəcəyini vurğulamaq lazımdır. Bu layihəyə cəlb olunmuş tərəflərin heç nə uduzmayaraq sonda öz payına faydalardan bəhrələnəcəyinə dair əminliyi paylaşmaq olar.

“Cənub qaz dəhlizi” layihəs dünyada ən böyük enerji layihələrindən biridir, enerji təhlükəsizliyi və kommersiya baxımından əhəmiyyətlidir, iqtisadi artıma yeni imkanlar açır, yeni iş yerləri yaradılır, müxtəlif müqavilələr bağlanır.

Bu layihə Azərbaycanın təkcə “Cənub qaz dəhlizi”nin inkişafında yox, qlobul bazarının bir iştirakçısı kimi oynadığı vacib rolunu vurğulayır. Birləşmiş Krallıq neft və qaz sektorunda Azərbaycan ilə sıx əlaqələrə və Böyük Britaniyanın enerji şirkətləri ilə Azərbaycan arasında uzunmüddətli kommersiya münasibətlərinə çox böyük əhəmiyyət verir. Biz BP-nin digər neft və qaz layihələrinin inkişafında olduğu kimi “Cənub qaz dəhlizi” layihəsində də oynadığı böyük rolu ilə qürur duyuruq.

Böyük Britaniyanın BP şirkəti bu layihəyə önəm verir:

“Şahdəniz-2” layihəsi ilə bağlı əldə olunan irəliləyiş, Cənubi Qafqaz boru kəmərinin genişləndirilməsi layihəsi qarşısında duran planlar və fəaliyyətimizin pik nöqtəsinə doğru irəlilədikcə 2016-cı ildə üzləşə biləcəyimiz çətinlikləri müzakirə etmək üçün “Şahdəniz” konsorsiumu və konsorsiumun operatoru olan BP-nin adından mən bu gün burada olmaqdan məmnunam. Bu tərəfdaşlıq 20 il bundan əvvəl başlayıb və dünyada ən uğurlu biznes-hökümət tərəfdaşlığından birinə çevrilərək, özünü güclü, strateji və qarşılıqlı şəkildə faydalı tərəfdaşlıq kimi sübuta yetirib”.

Dəyəri 45 milyard dollar olan “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi BP-nin tarixində ən böyük layihə və ümumilikdə qlobal neft-qaz sənayesində həyata keçirilən ən böyük layihələrdən biridir. Layihənin həyata keçirilməsi Avropanın yeni enerji mənbəyi qazanmasına səbəb olacaq, şaxələndirməyə, qarşılıqlı əlaqərə imkan yaradacaq, yüz minlərlə adamı sərfəli enerji ilə təmin edəcək, dəhliz boyunca yerləşən ölkələrdə yeni texnologiyaların, iş yerlərinin yaranmasına və investisiyaların artmasına gətirib çıxaraq.

“Cənub qaz dəhlizi” layihəsi Avropa enerji təhlükəsizliyinin şaxələndirilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Lakin bu layihə yalnız TAP kəmərinin ərazisindən keçən ölkələr Avropa İttifaqı, bizim Trans-Atlantik və Azərbaycandan olan tərəfdaşların dəstəyi ilə həyata keçirilə bilər. TAP boru kəmərinin ilkin ötürücülük qabiliyyəti ildə 10 milyard kubmetr təşkil edəcək, sonralar 20 milyard kubmetrədək artırmaq imkanı olacaq. Vacib məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, TAP Yunanıstan-Bolqarıstan interkonnektoru və İon-Adriatik qaz kəmərinin təchizatını asalaşdıracaq”.

Asiya İnkişaf Bankı da “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin ən mühüm strateji layihələrdən biri olduğunu xüsusilə vurğulamışdır.

Avropa İnvestisiya Bankı “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin vaxtında icrasına mühüm əhəmiyyət verdiyini bildirmişdir.

“Bütün iştirakçıların da dediyi kimi, bu layihə təkcə region üçün deyil, Avropa üçün əsas infrastrukturundan biridir. Bu infrastruktur vasitəsilə biz Avropanı yeni qaz mənbələri ilə təmin edəcəyik və həmçinin “mavi yanacaq” bazarında rəqabət yaratmış olacağıq”.

Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin Avropanın enerji təhlükəsizliyinə xidmət etdiyini və Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatlarının bu bazara çıxmasına yeni imkanlar yaratdığını qeyd etmişdir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası bildirmişdir ki, “Cənub qaz dəhlizi” yeni bazarları qazla təchiz edəcək və Cənub-Şərqi Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verəcək mühüm strateji layihədir. Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası Dünya Bankının özəl sektorun maliyyəşməsi üzrə qoludur, bu da o deməkdir ki, biz özəl sektorda həyata keçirilən layihələrə xüsüsi diqqət yetiririk.

Gürcüstan hökuməti “Cənub qaz dəhlizi”nin, eləcə də digər iri regional layihələrin uğurla reallaşmasının təməlində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasındakı strateji əməkdaşlığın dayanıqlığını vurğulamışdır. “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi iştirakçısı olan ölkələrin

iqtisadiyyatının güclənməsinə, iş yerlərinin yaradılmasına, yoxsulluğun azalmasına təkan verir.

Bir tranzit ölkəsi kimi Gürcüstan bu layihə üzrə roluna və üzərinə götürdüyü öhdəliklərə sadiq qaldığını, eləcə də "Cənub qaz dəhlizi" çərçivəsində həyata keçiriləcək mövcud və gələcək layihələrə siyasi dəstəyini ifadə etdiyini bildirib. Bu layihə əlbətdə ki, Avropa və layihəyə cəlb olunmuş, digər ölkələr üçün enerji daşıyıcılarının nəql edilməsi marşrutlarının şaxələndirilməsi anlamı daşıyır.

Türkiyə hökuməti enerji daşıyıcılarının şaxələndirilmiş marşrutlarının olmasını ölkəsinin böyük tranzit potensialının əyani göstəricisi kimi qiymətləndirmişdir. "Cənub qaz dəhlizi" və bu cür beynəlxalq səviyyəli layihələrin uğurla həyata keçirilməsində səmərəli ikitərəfli və çoxtərəfli əməkdalığın aparılması vacibdir. Yunanıstan hökuməti "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinin Avropanın enerji təhlükəsizliyinə mühüm töhfə kimi dəyər verməsini, o cümlədən TAP layihəsinin şaxələndirmədə vacib rol oynadığını bildirmişdir.

Albaniyanın hökuməti "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinin uğurla reallaşmasından məmnun olduğunu ifadə edərək, bildirmişdir ki, "Azərbaycan tərəfinə bu vacib layihədə aparıcı rol oynadığına və bizi irəli apardığına, daim məlumatlandırdığına görə təşəkkürümü bildirirəm. Azərbaycan bu layihənin əsas qüvvəsi olaraq qalmaqdadır.

Karbohidrogen ehtiyatları məhdud olan Albaniya üçün "Cənub qaz dəhlizi" olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də Albaniya hökuməti bu layihənin reallaşmasına töhfələrini əsirgəmir. "Cənub qaz dəhlizi" layihəsi Avropanın qazla təchizatında əsas və ən təhlükəsiz marşrut kimi qiymətdəndirilməlidir.

İtaliya hökuməti də "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinin icrasında ciddi irəliləyişlərin olmasından məmnunluğunu bildirdi. Bu layihə çərçivəsində artıq 2018-ci ildə İtaliya ərazisi ilə Avstriya və İsveçrəyə, oradan da Mərkəzi Avropaya qazın ötürülməsi mümkün olacaq. TAP layihəsinin Balkan regionunda, ümumilikdə Cənubi-Şərqi Avropaya qaz bazarının inkişafına, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi-nə təkan verəcək.

İtaliya hökuməti bildirmişdir ki, onun dövləti Azərbaycan və digər iştirakçı ölkələr ilə yüksək səviyyəli münasibətlər çərçivəsində "Cənub qaz dəhlizi"nin açılışına töhfə verməyə hazırdı, bu dəhlizin istifadəyə verilməsi ilə Avropada yaradılmaqda olan Enerji İttifaqının əsas pillələrindən hesab edilən təchizat mənbələrinin təhlükəsizliyini artırır.

Bolqarıstanın hökuməti gələcək Avropanın qaz təchizatının təkmilləqdirilməsinə həsr olunmuş bu tədbirin əhəmiyyətini xüsusilə vurğulamışdır:

"Bolqarıstan "Cənub qaz dəhlizi"nin tikintisini yekdilliklə dəstəkləyir. Bu layihə bizə Avropanın enerji təchizatının artırılması layihəsini həyata keçirməyə imkan verəcək. Bolqarıstan bu layihənin çox əhəmiyyətli bir hissəsidir. Bolqarıstan, Yunanıstan və Türkiyə arasında interkonnektor infrastrukturunun inkişafının ən əhəmiyyətli hissələrindən biridir".

Monteneqro hökuməti layihənin əhəmiyyəti haqqında fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Monteneqro bu layihəyə olduqca böyük əhəmiyyət verdiyinə və Monteneqro hökümətinin bu layihə ilə bağlı öhdəliklərinə tam sadiqliyini, həmçinin hamı üçün əhəmiyyətli olacaq bu layihədə təşəbbus irəli sürməyə və fəallıq göstərməyə hazır olduğunu vurğulamışdır".

Xorvatiyanın hökuməti enerji təhlükəsizliyinin hər bir ölkə üçün vacib amil olduğunu və bu baxımdan "Cənub qaz dəhlizi" layihəsinin Avropa üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini ifadə etmişdir. Bu layihə Azərbaycan qazının daha geniş bazara çıxarılmasına imkan verəcək, İon-Adriatik kəmərinin "Cənub qaz dəhlizi"nə qoşulandan sonra bir sıra ölkələrin sərfəli yanacaqla təchizatında əsaslı dəyişikliyə səbəb olacaq: "Cənub qaz dəhlizi" bizim üçün böyük əhəmiyyətə malikdir və biz onu tam dəstəkləyirik. "Cənub qaz dəhlizi" ən böyük enerji

layihəsidir və biz bu layihədə fəal tərəfdaş olmaq istəyirik…”.

Nəticə

Göründüyü kimi, bu layihə nəinki iştirakçı dövlətlərin ali rəhbərliyi tərəfdindən, eləcə də inkişaf etmiş Avropa ölkələri tərəfindən də tam dəstəklənir.

2016-cı ilin 29 fevral tarixində Bakıda keçirilən “Cənub qaz dəhlizi” Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin ikinci toplantısında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bu layihə haqqında demişdir ki, “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi Avropanın genişmiqyaslı infrastruktur və enerji layihəsidir: “Azərbaycanın nəhəng qaz ehtiyatları, xüsusən də “Şahdəniz” yatağı hazırda “Cənub qaz dəhlizi” üçün yeganə resurs mənbəyidir. Həmin yataq dünyada ən iri qaz yataqlarından biridir”.

Ölkə başçısı bildirib ki, “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi enerji təhlükəsizliyi layihəsidir: “Bu gün enerji təhlükəsizliyi haqqında danışanda, biz anlayırıq ki, o, ölkənin milli təhlükəsizliyinin bir hissəsidir. Enerji resursları, şaxələndirmə hər hansı ölkənin sənaye və iqtisadi inkişafında əsas amillərdir. Zəngin təbii ehtiyatları olan ölkələr, əlbətdəki təhlükəsiz vəziyyətdədirlər, çünki onlar kənar təchizatdan asılı deyillər”.

Prezident İlham Əliyev enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində Azərbaycanın rolunu və əhəmiyyətinin belə ifadə etmişdir: “Əlbətdə ki, öz enerji siyasətinə qəti surətdə sadiq qalan hər zaman azad rəqabəti, bazar iqtisadiyyatını, enerji sahəsində toqquşmanı deyil, əməkdaşlığı təşviq edən Azərbaycan enerji şaxələndirilməsində enerji təhlükəsizliyində mühüm rolu oynayır. Eyni zamanda, hesab edirəm ki, ölkəmiz bu layihənin həyata keçirilməsində düşünülmüş siyasət nümayiş etdirir”.

Dövlət başçısı Azərbaycanın bu layihəyə sadiq olduğunu bildirib: “Biz “Cənub qaz dəhlizi” layihəsinin həyata keçirilməsinə sadiqik. Bu layihə, həmçinin Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında münasibətlər baxımından vacibdir. Enerji təhlükəsizliyi əməkdaşlığımızın mühüm elementidir.

Beləliklə, ölkəmiz üçün bu layihənin faydası aydındır. Əminəm ki, bundan həmçinin bu halda təmsil olunan bütün ölkələr faydalanacaqdır”.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bildirib ki, “Cənub qaz dəhlizi” Avropada ən iri infrastruktur və enerji layihələrindən biridir:

“Cənub qaz dəhlizi” layihəsi bir çox illər ərzində hamımıza – hasilatçılara, tranzit ölkələrə və istehlakçılara fayda verəcək. Bu enerji təhlükəsizliyi layihəsidir”.

İlham Əliyev vurğulayıb ki, “Cənub qaz dəhlizi” layihəsi Avropanın enerji xəritəsini dəyişir: “Azərbaycan qaydalarla, təcrübə və qanunvericiliklə tənzimlənən böyük bazarlara çıxışı əldə edəcək. Avropa istehlakçıları etibarlı, dost mənbədən, yeni mənbədən qaz alacaqlar. Bu elə mənbədir ki, on illiklər boyu etibarlı qaz təchizatı təmin edə bilər. Əminəm ki, bu belə olacaq, çünki Azərbaycanın son iyirmi il ərzində başladığı bütün layihələr uğurlu layihələr olmuşdur” [126].

Ədəbiyyat

1. Regional təhlükəsizlik sistemində Azərbaycanın lider rolu.“Səs” qəzeti, 25 dekabr, 2012-ci il

2. “Şahdəniz-2” layihəsi Avropanın yeni enerji xəritəsini formalaşdıracaq. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 19 dekabr, 2013-cü il

3. Azərbaycan-Almaniya münasibətləri Avrasiyada əməkdaşlıq və təhlükəsizlik kontestində strateji əhəmiyyət kəsb edir/“Yeni Azərbaycan” qəzeti, 24 yanvar, 2015-ci il

4. Əliyev N.A., Məmmədov M.A. Azərbaycanın yanacaq enerji kompleksinin inkişaf mərhələri və perspektivləri. Monoqrafiya. Bakı, 2008. 176 s.

5. Məmmədov M.A. “Azərbaycan Respublikasının neft-qaz sektorunun inkişaf strategiyası. Macarıstan-Budapeşt, 2011.

6. Məmmədov M.A. və b. Sənaye və yanacaq-enerji kompleksinin inkişaf istiqamətlərinin təhlili. Bakı, “Elm”, 2012.378 s.
7. ann.az
8. haqqin.az
9. az.strategiya
10. www.ant.az/down/meqale
11. az.trend.az

М.А.Мамедов
д.э.н., профессор, АзАСУ
Т.К.Кулу
докторант АзАСУ
Р.А. Бабаев
докторант АзАСУ

Роль Азербайджана в обеспечении энергетической безопасности Европы

Резюме

Статья посвящена роли Азербайджана в обеспечении энергетической безопасности некоторых развитых стран Европы. В связи с этим в статье комментируется значимость «Южного газового потока» для Азербайджана и других участников проекта.

В том числе обосновывается вклад проекта в развитии экономики Азербайджана. Также показано, что этот проект даст возможность развивать конкурентную среду в энергетическом секторе Европы и обеспечить устойчивую экономическую безопасность.

Ключевые слова: «Южный газовый поток», «Шахдениз-2», «TAP», «TANAP», газ, энергия, инфраструктура, проект, энергетическая безопасность, экономическое сотрудничество.

M.A.Mammadov
Doctor of Economicd, Professor
Azerbaijan Architecture and Construction University
T.K.Kulu
doctoral Azerbaijan Architecture and Construction University
R.A.Babayev
doctoral Azerbaijan Architecture and Construction University

The Role of Azerbaijan in ensuring Europe’senergy security

Summary

The article was dedicated a number of developed provide security countries of Azerbaijan, Europe. In this regard the project of “the Southern gas corridor” and the participant of project is explained importance for other countries in the article.

As well as the progress of Azerbaijan economy contribute justified. It’s shown in this article rivalry of energy sector and economical safety will be sustainable.

Keywords: “The Southern gas corridor”, “Shahdeniz-2”, “TAP”, “TANAP”, gas, energy, infrastructure, project, ecenomycal safety, economical partner.

H.A.Xəlilov
i.e.d., prof., AzMİU
Mustafa Miynat
Prof.Dr. (Manisa Celal Bayar Universitesi)
R.M. Məmmədov
dos.dr.
*dr.***R.A.Babayev**

PETROLLE ZENGIN ÜLKELERDE ÇEŞITLENDIRILMIŞ İHRAÇAT POTANSIYELININ OLUŞTURULMASI: ÇAĞDAŞ EĞILIMLER VE AZERBAYCAN İÇIN FIRSATLAR

Özet

Petrol zengini ülkeler arasında yer alan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde modern koşullarda çeşitlendirilmiş ihracat potansiyeli oluşturulmasına ciddi ihtiyaç vardır. Bu doğrultuda mevcut olan gerçek imkanların aydınlatılması amacıyla, şu çalışmada petrol ekonomileri ülkelerin ilgili deneyimi ampirik veriler esasında incelenmişdir.

Petrol fiyatlarının 2000'li yılların başlarında oluşan elverişli koşullarında petrol dışı ürünlerinin ihracat seviyesi genel olarak yükselmiş, ancak ihracatın yapısının dış pazarlara üretilen ürünlerin karmaşıklığı açısından çağdaş taleplere uygunluğu temin edilmemiştir. Öte yandan, ilgili ülkelerde petrol dışı ürünlerin ihracatının kişi başına hacminin farklılaştırması güçlenmiş ve sürecin sırasında bu göstergesine göre ülkelerin geri kalanlar ve liderler grubları oluşmuştur. Böyle durumun petrol ekonomisinin özel mekanizması tabanında oluşduğu tesbit edilmişdir. Geri kalan ülkelerde petrol dışı ihracatının gelişiminin "petrol gelirleri tuzağına" düştüğünü söylemek mümkündür.

Çalışmada petrol ekonomilerinde çeşitlendirilmiş ihracat potansiyelinin gelişmesinin temel faktörleri korelasyon analizi yöntemi ile incelenir. Bu faktörlerin etki özellikleri ve karşılıklı ilişkileri tespit edilir. Araştırmaların sonuçları temelinde Azerbaycan'da ihracatın çeşitlendirmek imkanlarına ilişkin değerlendirmeler yapılır.

Anahtar kelimeler: petrol ekonomisi, ihrac, çeşitlendirilmiş ihracat potansieli, petrol dışı ihracat.

JEL Sınıflaması: O13, F49, P28, C10

Creation of Diversified Export Potential in Oil-Rich Countries: Contemporary Trends and Opportunities for Azerbaijan

Abstract

In the Republic of Azerbaijan, which is among the oil rich countries, there is a serious need to create diversified export potential in modern conditions. In order to clarify the real possibilities that exist in this direction, in this study the relevant experience of the petroleum economies has been examined on the basis of empirical data.

The level of exsport of non-oil products, generally, rise in the favorable conditions of oil prices at the beginning of the 2000s, but did not there was ensure of correspondence to modern requirements the export structure in terms of the complexity of products produced aimed at

foreign markets. On the other hand, the differentiation of the volume of exports of non-oil products per capita by the respective countries was strengthened, and according to this indication, a groups of countries of laggards and leaders emerged. Such a situation has been established on the basis of the special mechanism of the oil economy. It is possible to say that the development of non oil exporting in the countries that are included in the group of laggards has fallen to the "oil income trap".

In this study the main factors in the development of diversified export potential in oil countries are analyzed by the method of correlation analysis. Are determined the characteristics of impact and reciprocal relationships of these factors. Based on the results of the researchs, evaluations are made on the possibilities of diversification of exports in Azerbaijan.

Key words: oil economy, export, diversified export potential, non-oil export.

JEL Classification: O13, F49, P28, C10

I. GİRİŞ

2000'li yılların başlarında zengin hidrokarbon rezervlerine sahip Azerbaycan Cumhuriyeti'nde bir sonraki üretim patlaması yaşanmıştır. Bu dönemde, daha doğrusu, 2005 yılından başlayarak, ülkede hızlı ekonomik büyüme yaşanmış, özellikle ihracatın hacmi yükselmiştir. Fakat bu, tek taraflı olarak, esasen dış pazarlara üretilen hidrokarbon hammaddesinin çoğalması biçiminde gerçekleşmiş, petrol dışı ürünlerinin ihracatının büyüme oranları, genel olarak, düşük olmuştur. Mevcut dönemde dayanıklı ekonomik gelişmenin sağlanması taleplerine uygun çeşitlendirilmiş ihracat potensiyalının oluşturulması önemli konu olarak görülür. Bu yönde imkanların aydınlatılması açısından, çeşitlendirmenin göstergesi olarak, petrol dışı ihracatının gelişiminde eğilimlerin ve onları etkiliyen esas faktörlerin incelenmesi ilgi taşımaktadır.

Son dönemlerde ilgili yöne ait araştırmalarda petrol dışı ihracatının ayrıca götürülmüş ülkelerde ekonomik büyümede (Anthony ve digerleri, 2015, Nwankwo, 2015, Seyed Mehrshad ve Chor, 2014), ekonominin somut alanlarının gelişmesinde (Mustapha ve digerleri 2013), ekonomik çeşitlendirmede (Hazem, 2015) rolü konularına bakılmıştır. Aynı zamanda, çağdaş koşullarda petrol dışı ihracatının oluşumu faktörü olarak, gerçek döviz kurlarının etkisi incelenmiştir (Hasanov ve Samadova, 2012, Lawrence ve Mohammed, 2015). Bununla birlikte, hidrokarbon rezervleri ile zengin ülkelerde petrol dışı ihracatının dinamikleri ve yapısal değişikliklerinde genel trendlerin ve bu alanda önemli faktörlerin rolünün araştırma sonuçları ülkelerin her birinde çeşitlendirilmiş kapasite oluşturulması yoluna ışık tutabilir.

Bu çalışmanın amacı, esasen 2000-2014 yılları kapsamakla, ekonomisi petrol bağımlı ülkelerde (petrol ekonomilerinde) ihracatın çeşitlendirilmesinin esas eğilimlerinin tespit edilmesi, petrol dışı sektörin ihracat potensiyalının gelişimi faktörlerinin bağlantılı analizi çerçevesinde Azerbaycan için fırsatların değerlendirilmesidir.

* Prof. Dr., Azerbaycan Mimarlıq ve İnşaat Üniversitesi, hamza_xeliliv@mail.ru

** Dr., Arş. Gör., Azerbaycan Mimarlıq ve İnşaat Üniversitesi

*** Arş. Gör., Azerbaycan Mimarlıq ve İnşaat Üniversitesi

II. PETROL EKONOMİLERİNDE ÇEŞİTLENDİRİLMİŞ İHRACAT POTANSİYELİNİN OLUŞTURULMASI MEKANİZMASI

Ekonomisi petrole bağımlı olan ülkelerde ihracat potansiyelinin oluşumu ve gelişimini etkileyen özel mekanizmalar oluşur. Sözü giden etkileme hem negatif hem de pozitif odaklı olabiliyor.

Bir yandan, ekonomik ve sosyal kalkınma amaçları için petrol gelirlerinin geniş kullanımı ulusal dövizin gerçek etkin kurunu yükseltir ve bununla ilgili ekonominin petrol dışı sektöründe ihracat için ürünlerin üretiminin genişletilmesi motive edilmiyor. Bu, öncelikle, ülkede petrol-gaz üretiminin yüksek hızla arttığı (petrol patlamasının gerçekleştiği), ortam için daha karakteristik oluyor. Böyle durumda ulusal döviz kurunun çok büyük ölçüde güçlenmesi, bazen, petrol dışı ürünlerin ihracat odaklı üretim potensiyalının dağılması, diğer bir deyişle, Hollanda Sendromu (Dutch Disease) ile sonuçlanır. Aynı zamanda, petrol fiyatlarının zaman zaman büyük ölçüde aşağı düşmesi ile ilgili, ulusal dövizin devalüasyonu ihracatı motive edici bir faktör olabilir.

Petrol faktörünün etkisi ile ulusal dövizin gerçek etkin kurunda oluşan değişiklikler orta ve uzun vadeli dönem açısından petrol dışı ihracata istikrarsızlık getiriyor. Petrol fiyatlarının yüksek olduğu dönemde, ulusal döviz kurunun yüksek düzeyde tutulması ile ilgili, ülkede olan ucuz işgücü kullanımı bazında, ithal hammaddesinin işleme alınan ürünlerinin ihracı elverişli oluyor. Devalüasyon ise hammaddelerin ithalatının ve ilgili ürünlerin ihracat hacminin azalmasına yol açıyor.

Petrol ihracatı sayesinde, özellikle yüksek fiyatlar koşullarında, ticaret bilançosunda sürekli olarak olumlu saldonun bulundurulması ihracatın çeşitlendirilmesi üzere etkili önlemler almaya ilgi yaratmaz. Bu durum, sırayla, ihracatın genişletilmesi olanaklarının gerçekleşmemesi ile sonuçlanıyor.

Diget yandan, hidrokarbon hammaddesi ile zenginlik ülkede bu hammaddenin işlenmesi veritabanında ihracat odaklı petrokimya ürünlerinin üretiminin yapılmasına imkan açıyor. Özellikle, hammaddenin derin işlemine dayanarak dikey çeşitlendirme yapmakla, önemli ölçekli ihracat potansiyeli oluşturula bilir. Bunun yanı sıra, bol petrol-gaz kaynakları koşullarında üretim alanlarına teşviklerin uygulanması enerji kapasiteli ürünlerin rekabet yeteneğini yükseltmekle, ihracatın geliştirilmesine ortam hazırlar.

Aynı zamanda, büyük hacimli petrol gelirleri etkin sanayileşme olanaklarını genişletiyor. Aktif sanayi politikasının geleneksel araçları ile birlikte, yeni gelişme enstitüleri kuruluyor, ayrıca ihracat odaklı ürünlerin üretimini gerçekleştiren özel ekonomik bölgeler şekillendiriliyor.

III. ARAŞTIRMAYA DAHİL EDİLEN ÜLKELER VE BİLGİLER

Petrol sektörü, ekonomide önemli bir rol oynadığı durumlarda, ihracatın düzeyi ve yapısına güçlü etki gösterebiliyor. Uygun analizler, böyle ekonomilerin tercihinin onlarin petrol ve petrol ürünlerinin net ihracatçısı olması ve petrolün aktif yapısal düzenleyici faktör olarak hareket etmesi kriterleri bazında yapılmasının isabetli olduğunu gösteriyor. Aynı zamanda, ampirik araştırmalar bu özelliklerin petrol ihracından gelirlerin GSYİH'a oranda % 10 den fazla olduğu tüm ülkelerin ekonomisinde kendini gösterdiğini kanıtlıyor (Khalilov, 2016: 6). Çeşitli dönemlere ait gerekli bilgilerin elde edilmesinde zorluklar, belirtilen kriterlere göre ülkeleri tam sayıda ayırmaya izin vermez. Bununla ilgili, uygun kriterlere göre 2000 yılında 21, 2014 yılında 22 ekonomisinde petrolün önemli bir rol oynadığı ülke ayırmak mümkün olmuştur. (Ülkelerin adları tablo 1 'de verilmiştir). Bu ülkeler, Norveç hariç, ekonomisi petrolden bağımlı (petrol ekonomisi) olandır. Ekonominin petrol bağımlılığı, daha çok, petrol sektörünün payı ile değil, kullanılan petrol gelirlerinin rolü ile belirleniyor.

Petrol dışı ihracatın düzeyine etkisi incelenmek amacıyla aşağıdaki faktörler ve onlara uygun göstergeler seçilmiştir:

- Petrol sektörünün ülke ekonomisinde rolü - ihracatda petrol sektorunun payı bazında değerlendirilmiştir. Gösterge hesaplanması için kaynak olarak Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (WDI) kullanılmıştır;
- Petrol gelirlerinin seviyesi - hidrokarbon ürünleri ihracatından alınan gelirlerin kişi başına hacmı ile değerlendirilmiştir. Kaynak olarak WDI göstergeleri kullanılmıştır;
- İnsan sermayesi gelişme seviyesi - UNDP-nin hesapladığı İnsan Gelişimi Endeksi (HDI) - nin olke göstergesi ile değerlendirilmiştir;
- Üretim altyapısının gelişmişlik düzeyi - ülkede kişi başına elektrik üretiminin kilovat-saatle hacmi ile değerlendirilmiştir. Kaynak olarak WDI göstergeleri kullanılmıştır;
- Enstitüler'in etkinliğinde şeffaflık seviyesi - Transparency International Örgütü'nün hesapladığı Yolsuzluk Algılama Endeksi (Corruption Perceptions Index- CPI) 'nin ülke göstergesi ile değerlendirilmiştir;
- İş ortamının durumu –Dünya Bankası Grubunun hesapladığı "Doing Business" üzere "genel endeks"in (DBGE) ülke göstergesi ile değerlendirilmiştir.

İhracat yapısını değerlendirmek için pratikte uygulanan Ekonomik Karmaşıklık Endeksi (Economic Complexity İndex- ECİ) ve yüksek teknoloji ürünleri ihracının imalat sanayi üretiminde payına ilişkin WDI göstergesi kullanılmıştır.

Tablo 1. Petrol ekonomilerinde petrol dışı ihracatının seviyesi ve faktörlerine ait veriler*

s.s	Ülke	2014 yılında kişi başına petrol dışı ihracat, ABD doları	Ihracatda petrol sektörü nün payı, %	Kişi başına petrol gelirleri, ABD doları	HDİ - 2015	CPİ-2015	DBKE-2015	Kişi başına elektrik üretimi – kvt-saat - 2013	ECİ-2014
1.	Cezayir	67	95.9	1553	0.736	36	45.57	1530	-1.40794
2.	Angola[a]	68	95	1296	0.532	15	38.46	280	-2.328656
3.	Azerbaycan	220	92.6	2863	0.751	29	66.65	2490	-1.335065
4	Bahreyn	3760	50.4	9439	0.824	51	66.55	19900	...
5	Bolivya	370	57.8	669	0.662	34	48.42	760	-1.216174
6.	Kongo	467	75.7	911	0.591	23	41.14	410	-1.478633
7.	Ecvador	761	53.1	642	0.732	32	57.62	2180	-1.104722
8.	Iran[b]	395	71	966	0.766	27	56.98	2790	-0.939584
9	Kazakistan	1075	77.8	3520	0.788	28	68.88	5680	-0.6145572
10	Küveit	1318	94.2	27658	0.816	49	59.59	17940	-0.5117803
11	Malezya	6886	22	943	0.779	50	78.54	4690	0.8715188
12	Nijerya	48	87.6	504	0.514	26	43.27	170	-2.132089
13	Umman	2091	83.5	9452	0.793	45	64.09	6720	-0.4940465
14	Katar	7026	87.8	54045	0.850	71	64.72	15770	-0.7650747
15	Rusya	1042	71.2	2412	0.798	29	71.25	7370	0.0518671
16	Suudi Arabistan	1673	87.4	9767	0.837	52	62.25	9860	-0.5418909
17.	Sudan[b]	21	92	259	0.439	12	48.79	160	-1.743654
18	Trinidad ve Tobago[b]	2769	66	8154	0.772	39	61.88	5920	-0.7153586
19	BAE[a]	12242	42.5	16562	0.835	70	74.25	10420	-0.3321523
20	Venezuela	56	97.7	2567	0.762	17	36.25	4050	-1.114034
21	Yemen[c]	88	75.9	363	0.498	18	38.81	350	-1.699201
22	Norvec	10000	64.5	18000	0.944	87	82.8	44185	1.230000

*a - 2015 yılı verileri; b-2010 yılı verileri; c-2013 yılı verileri.

Kaynaklar: World Bank, 2015; Doing Business, 2015; Corruption Perceptions Index 2015; Economic Complexity Rankings 2014 ; UNDP 2015.

IV. PETROL DIŞI İHRACATINDA BAŞLICA EĞİLİMLER

2000'li yılların başlarından itibaren dünya petrol piyasalarında elverişli durumun oluşmasının, ayrıca bu erefelerde ekonominin çeşitlendirilmesi yönünde gerçekleştirilen reformların hidrokarbon rezervleri ile zengin ülkelerde ihracat odaklı üretimin gelişmesine, genel olarak, olumlu bir etkisi vardı. Bu, tablo’1-de bilgileri yansıtılan ekonomisi petrol faktöründen bağımlı olan ülkeleri de kapsamıştır.

XX yüzyılin 90'lı yıllarında petrol ekonomisinin çoğunluğu için tipik olmuş petrol dışı ürünlerin ihracatında durgunluk ve zayıf büyüme canlanma ve dinamik yükselişle bedel edilmiştir. Dünya Bankası verileri (WDI) üzere yapılan ölçümlere göre, 2000-2014 yılları arasında petrol ekonomilerinin çoğunda petrol dışı ürünleri ihracatının kişi başına değerinin artışı dünya ortalamasının önüne geçmişdir (şekil’1.) Petrol ekonomilerinde ilgili ürünlerin büyüme oranlarının onların ait olduğu bölge ülkelerinin göstergeleri ile kıyaslayınca de benzer durum gözlenmiştir.

Şekil 1: 2000-2014 yıllarında petrol ekonomisi ülkelerde petrol dışı ürünlerin ihracatının artış göstergeleri (uyğun odaklı ihracatın değerinin artışının dünya ortalama göstergesine oranı, defa)

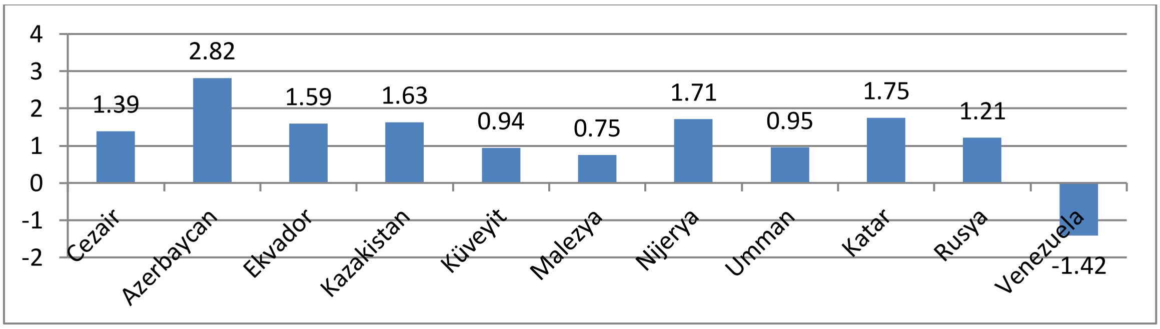

Kaynak: World Bank, 2015.

Gösterilenler sonucunda, petrol ekonomilerinin çoğunda petrol dışı ürünlerin ihracatının göreli seviyesini seciyyelendiren göstergeler yükselmişdir. 2014'te bilgileri incelemiş ülkelerin 1 / 3'te kişi başına petrol dışı ihracın dolar ile ifade olunmuş hacmi dünya üzere ortalama göstergeden, 1/4-de ise bu ülkelerin ait yapıldığı bölgeler üzere orta göstergeden yüksek olmuştur. Her iki gösterge 2000 ile kıyaslayınca artmıştır.

Şekil 1’de uygun göstergesi gözden geçirilen ülkeler arasında Azerbaycan en yüksek sonuç sergilemiştir. Ülkede petrol üretim patlaması, 1990’lı yilların ikinci yarısında sistem değişikliyi

ile ilgili yaşanan krizden sonra, ekonomide, özellikle ihracat odaklı üretimde canlanma ve gelişmeye elverişli bir ortam sağlamışdır. Aynı zamanda, şimdilik, Azerbaycan'da petrol dışı ihracatın oranı düşük kalmıştır. Ekonominin petrol dışı sektöründe üretilen ürünler ihracatının kişi başına değeri ülkenin ait edildiği Avrupa ve Merkezi Asiya bölgesi üzere ortalama göstergeden 7 kat, dünya üzere ortalama göstergeden 10 kat daha azdır. İhracatın yapısında "cephelilik" güçlü olarak kalmaktadır. 2015 yılında petrol ve petrol ürünlerinin ülkenin ihracında payı %87 teşkil etmiştir.

Petrol dışı ihracatının dinamiğinde ilgi çeken diğer eğilim ihracatın seviyesinin ülkeler üzere farklılaşmasının güçlenmesidir. Bu sürecin sırasında uygun odaklı ihracatın kişi başına hacminin dünya üzere ve ülkenin ait yapıldığı bölge üzere ortalama göstergelere nispeten yüksek olanların sayısı çoğalmış, bununla birlikte, gelir seviyesine göre bu ülkelerin dahil olduğu devletler grubu üzere uyğun ortalama göstergeden öne geçen veya ona yakın yaklaşan liderler grubu da (BAE, Katar ve Malezya) oluşmuştur

Petrol ekonomilerinin sayıca daha fazlasını kapsayan, Azerbaycan'ın da dahil olduğu, ikinci grup ülkelerde petrol dışı ihracatın seviyesi belirttiğimiz ortalama göstergelerden düşük olarak kalmış, fakat nispeten geniş artış ölçekleri sergilenmiştir. Bununla birlikte, küçük artış ölçekleri sergileyen ve ihracatın seviyesinin çok düşük olduğu ülkeler grubu (Angola, Cezayir, Nijerya, Sudan, Venesula, Yemen) mevcuttur. Günümüzde kişi başına petrol dışı ihracatının değerinin 100 ABD dolardan düşük olduğu bu ülkeler çeşitlendirilmiş gelişim açısından geri kalanlar de çağrılabilir.

Petrol ihracatının seviyesine göre ülkelerin farklılaşma durumu, geri kalanlar ve liderler grubunun oluşması ve aralarındaki farkın giderek daha da büyümesi da dahil olmak üzere, aslında, petrol faktörünün çeşitlendirilmiş ihracat potansiyelinin oluşmasında kesin olarak negatif veya pozitif etki göstermesi konusunda söz söylemeye izin vermez. Aynı zamanda, bu, gösterilen alanda petrol faktörü rolünün arka plana geçirilmesi anlamına da gelmemelidir.

İhracatın çok düşük düzeyde şekillenmesinin petrol faktörü ile doğrudan ilişkisinin olması konusunda ilgili bölgeye ait komşu ülkeler ile yapılan karşılaştırmalar da fikir söylemeye sağlar. 2015 yılında Cezayir'de ihraç edilen petrol dışı ürünlerin kişi başına değeri Tunus ile karşılaştırıldığında 9 kat, Fas ile karşılaştırıldığında 19 kat az olmuştur. Aynı dönemde Angolada petrol ihracının seviyesi Namibiya ile kiyaslamada 24 kez, Zambiya ile kiyaslamada 6 kez aşağı olmuşdur.

Belirtmek gerekir ki, geri kalanlar grubunun bünyesinde uzun süreli dönem açısından bir durgunluk gözlenmektedir. Bu gruba ait ülkelerde ihracatın çeşitlendirilmesi petrol gelirleri tuzağından çıkamıyor. Petrol ekonomisi mekanizmasının doğurduğu faktörlerin uygunsuz çulğaşdığı koşullarda orta grubu terk ederek, geri kalanlara katılma hallari da mevcuttur. Bunu dikkate alarak, Azerbaycan gibi çeşitlendirilmiş ihraçat potensiyalı zayıf olan ülkelerin, geri kalanlar sırasına düşme ihtimaline göre, tehlikeli bölgede yer aldığını söylemek mümkündür.

Modern koşullarda petrol dışı ihracatı için karakteristik olan üçüncü husus, onun miktar ve nitelik taraflarının önemli derecede farklı eğilime sahip olmasıdır.

Genellikle, petrol ülkelerinde ihracat odaklı sektörlerin ürünlerinin çeşitliliği nispeten sınırlı kalıyor. Bu, ülkelerin çoğunluğu için ECI seviyesinin nispeten düşük olmasında kendi ifadesini buluyor. Bu indekse göre 2014 yılı için ülkelerin klasmanında petrol ekonomilerinden sadece Malezya ve Suudi Arabistan ECI değeri 1'den yüksek olmuştur.

Şekil 2: Petrol ekonomisi ülkelerde petrol dışı ihracatın düzeyine bağlı olarak ECI-nin dağıtımı *

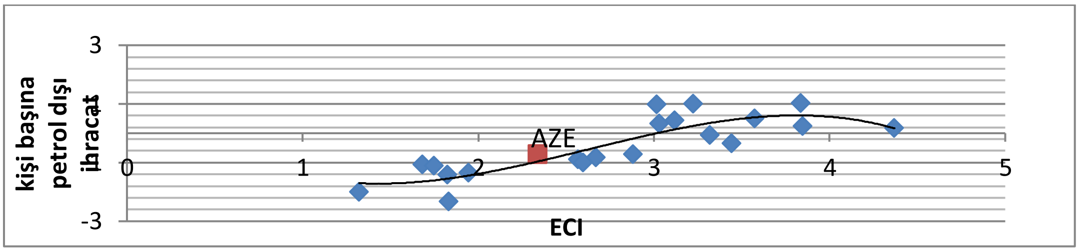

* Tablo 1'in uygun verileri bazında düzenlenmiştir. (kişi başına petrol dışı ihracat göstergesi ondalık logaritma ifadesinde verilmiştir.)

Petrol dışı ihracatının düzeyine bağlı olarak ülkeler üzere ECI-nin dağıtılmasını yansıtan şekil 2'de aşağıdaki hususlar dikkati çekmektedir.

Birincisi, petrol dışı ihracatın seviyesi çok düşük ülkelerin hepsinde ECI 1'den küçük olmuştur. Dolayısıyla, bu gruba dahil olan ülkeler sadece ihracatın hacmine göre değil, hem de onun yapısına göre geri kalan konumunda olmuşlardır.

İkincisi, geri kalanlar grubunun dışında ECI nispeten büyük, ama ihracat hacminin belirli seviyesine, onun sürekli yükselmesi müşahede edilmemektedir. Aslında, kişi başına petrol dışı ihracatı 1000 dolardan az olan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni de kapsayan, ülkeler üzere ECI hemen hemen aynı seviyede kalıyor. Bu çerçevede petrol dışı ihracatın miktar değişikliği kendi ölçeklerine göre, yapısal değişikliği sağlayamıyor. Bu yüzden petrol dışı ihracat dayanıklı gelişme faktörü olarak önemli role yiyelene bilmiyor. Bu gruba dahil olan ülkelerde de ihrac edilen yüksek texnoloji ürünlerinin imalat sanayide payı düşüktür ve tüm ülkeler üzere uygun bölgelerin ortalama göstergelerinden önemli derecede geri kalıyor. Bununla birlikte, bu ülkelerde "orta karmaşıklık derecesine" sahip ürünlerin üretimi ve ihracı imkanları da çoğu zaman gerçekleşmiyor.

Üçüncüsü, petrol dışı ihracatın kişi başına değerine göre yüksek gelirli ülkelere ulaşmış (BAE) veya çok yaklaşmış (Katar) petrol ekonomilerinde ECI değerleri bu ülkelerin ve hatta orta gelirli düzey bazı petrol ekonomilerinin (Malezya, Rusya) uygun göstergelerinden geri kalıyor. Aynı durum yüksek teknolojili ürünler ihracatının imalat saneyi ürünlerinde payı göstergesi üzere de mevcuttur. Öte yandan, şekil 2'den anlaşıldığı gibi, petrol dışı ihracatın nispeten büyük hacmda temin olduğu ülkeler grubunun kapsamında ihraçat seviyesi ile ECI-nin değişimi arasında düz orantı de müşahede edilmemektedir. Dolayısıyla, petrol ekonomisinde petrol dışı ihracatın yüksek değerinin sağlanması ilgili yapısal değişimlerin oluşumu ile eşlik edilmez.

V. ÇEŞİTLENDİRİLMİŞ İHRACAT POTANSİYELİNİN OLUŞMASI FAKTÖRLERİ: KORELASYON ANALİZİNİN SONUCLARI

Petrol ekonomili ülkeler grubunun genelinde petrol dışı ihracat dinamiğinin karakteri ve seviyesinde önemli farkların olması böyle durumu doğuran faktörlere dikkat odaklatır. Girilen fark, kuşkusuz ki, hem ülkelerin ekonomisinde petrol sektörünün çeşitli derece rolü, hem de diğer ekonomik ve kurumsal faktörleri ile bağlıdır. Karşılıklı bağlantılı olan bu faktörlerin etkilerinin aydınlatılmasına korelasyon-regresyon analizleri önemli rol oynayabilir.

Bu doğrultuda araştırmamız tabloda 1'in verileri üzere gerçekleştirilmiştir. Petrol dışı ihracat seviyesi ile uygun faktörler arasında aşağıdaki korelasyon matrisi alınmıştır.

Tablo 2. Petrol dışı ihracatı faktörlerinin korelasyon matrisi *

		1	2	3	4	5	6	7
1.	Kişi başına petrol dışı ihracat	1						
2.	Ihracatda petrol sektörünün payı	-0.58954	1					
3.	Kişi başına petrol gelirleri	0.526445	0.129463	1				
4.	Kişi başına elektrik üretimi	0.513999	-0.13204	0.727815	1			
5.	DBGE	0.638644	-0.54779	0.32068	0.555192	1		
6.	HDİ	0.494663	-0.2632	0.478468	0.701561	0.721402	1	
7.	CPİ	0.822948	-0.39077	0.728822	0.753626	0.680488	0.73271	1

*Hesaplamalar uygun Excel bilgisayar programı bazında otomatik modda gerçekleştirilmiştir.

Görüldüğü gibi, petrol dışı ihracatın seviyesi ülke ekonomisinde petrol sektörünün rolü ve petrol gelirlerinin seviyesi göstergeleri ile orta dereceli bağımlılığa sahiptir. Aynı zamanda, birinci durumda korelasyon katsayısı negatif, ikinci durumda pozitif işaretli. Negatif işaretli korelasyon katsayısı hidrokarbon kaynaklarının satışından yeterli derecede yüksek döviz gelirlerinin elde edilmesi ortamında ihracatın çeşitlendirilmesinin motive olunmamasının onayı olarak da kabul edilebilir. Petrol ihracatının payının büyük olması, özellikle hidrokarbon kaynaklarının fiyatlarının elverdiği koşullarda, büyük hacmi petrol gelirlerini sağlamakla, bir yandan döviz kuruna baskı neticesinde petrol dışı ihracatının genişletilmesini motive etmez, diğer yandan ise dış ticaret dengesinde uygun pozisyonların oluşmasını sağlayarak, çeşitlendirilmiş ihracat potensiyalının gelişmesine ilgiyi azaltır. Matisdan görüldüğü gibi, petrol ihracatının ağırlığı ile CPI ve DBKE arasında olumsuz işaretli bağımlılık mevcuttur. Buna karşılık, petrol dışı ihracatının düzeyi ile CPİ arasında güçlü, DBKE arasında önemli derecede olumlu işaretli korelasyon bağımlılık vardır. Dolayısıyla, ekonomide petrol sektörünün yüksek yer tutması kurumlar etkinliğinde saydam seviyesine belli kadar, iş ortamına ise önemli derecede olumsuz etki göstermekle, petrol dışı ihracat potansiyelinin gelişimini geciktirebilir.

Öte yandan, elde edilen petrol gelirlerinin yüksek göreli ölçegi petrol dışı ihracat potensiyalını olumlu etkileyen faktörlerden biri olarak görür. Bununla birlikte, kişi başına petrol gelirleri ile altyapının gelişmesi ve yolsuzluğun azaltılması faktörleri arasında güçlü bağımlılık gözlenir.

Not edilenlerle ilgili, petrol dışı ihracata ülkelere göre petrol gelirlerinin seviyesinin etkisinin nispeten ayrıntılı incelenmesi özel ilgi taşımaktadır. Araştırmaya dahil edilen ülkelerin petrol

ihracatından elde edilen gelirleri ve petrol dışı ihracatın kişi başına değerleri arasında bağımlılığın şekil 3'de yansımış noktalı grafiğine göre, petrol gelirlerinin düzeyinin daha yüksek (kişi başına 8000 ABD dolardan fazla) olduğu gruba ait olan ülkelerin tamamında ihracatın da nispeten yüksek seviyesi oluşur. Kişi başına petrol dışı ihracatın değeri 1000 ABD doların üzerinde olmuştur.

Şekil 3: Petrol gelirleri ve petrol dışı ihracatının düzeyleri arasında bağımlılık *

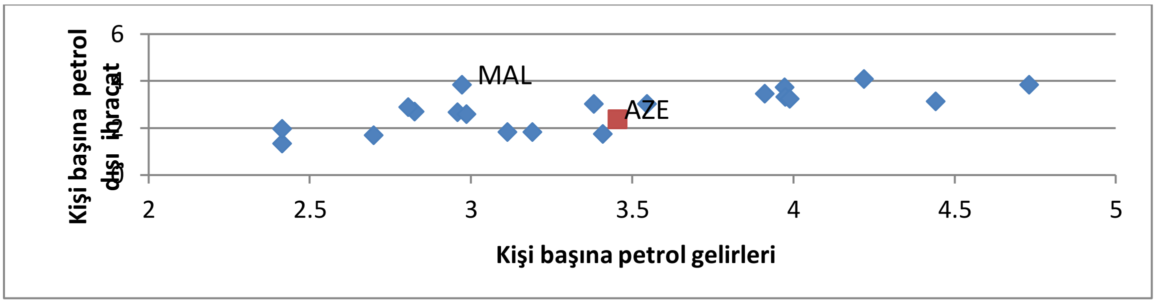

* Tablo 1'in uygun verileri bazında düzenlenmiştir. (Kişi başına petrol gelirleri ve petrol dışı ihracat göstergeleri ondalık logaritma ifadesinde verilmiştir)

Petrol gelirlerinin düzeyinin nisbeten düşük olduğu ülkelerde, Malezya hariç, ihracatın kişi başına hacmi 1000 ABD dolarını geçmemiştir. Bu grup kapsamında Azerbaycan, petrol gelirlerinin seviyesine göre yüksek göstergeye sahip ülkelerden biri olsa da, onun petrol dışı ihracının hacmi grup ortalama düzeyinden düşüktür. Böyle bir durum, aslında Azerbaycan'da ihrac odaklı senayeleşdirme için petrol gelirlerinin açtığı imkanların nisbeten zayıf gerçekleştirildiğini gösteriyor. Aynı zamanda, gösterilen her iki grup içinde artış eğilimi zayıftır. Bu durumda iki özellik dikkat çekiyor: i.Geri kalanlar grupuna ait olan ülkeler üzere petrol gelirlerinin düzeyinde kendisine yer alan önemli farklılıklar, neredeyse, petrol dışı ihracatın seviyesini etkileyici faktör gibi hereket etmemişdir. ii. Artış eğilıminin zayıflığı yüksek gelirli ülkeler grubu kapsamında nispeten daha net hissedilir. Diyebiliriz ki, petrol gelirleri belli noktaya ulaştıktan sonra petrol ihracının seviyesine önemli etki gösteren faktöra dönüşür. Fakat, bu seviyede petrol gelirlerinin yükselmesi çeşitlendirilmiş ihracatın uygun gelişimi ile eşlik etmez.

Matris verilerine göre, incelenen göstergeler arasında eşdüzlemlilik gözlemleniyor. Böyle durum, onların hepsinin etkisini yansıtan kaliteli çok değişkenli regresyon modeli oluşturulmasına izin vermez. Öte yandan, eşdüzlemlilik durumu faktörlerin etkileşim mekanizmasının açılması bakımından ilgi arz etmektedir.

Petrol gelirlerinin yüksek seviyesinin petrol dışı ihracata müstakim etkisi ilgili ülkelerde dikey çeşitlendirmek ölçeklerinin genişlemesi yoluyla gerçekleşiyor. Bununla birlikte, petrol gelirlerinin seviyesi ile ülkede kişi başına elektrik üretimi, aynı şekilde CPI arasında yoğun ilişki bağımlılığı petrol gelirlerinin yüksek seviyesinin orta ve uzun vadeli dönemlerde ihracat potansiyelinin bu faktörlerinin etkisini güçlendirdiğini söylemeye sağlar. Bu açıdan, Azerbaycan için altyapının modernleştirilmesi yönünde faaliyetlerin devamı ile yanı sıra, CPİ perfomansının geliştirilmesi, öncelikle, doğrudan yabancı yatırımların geniş celbine yol açmakla, petrol dışı ihracatın artırılmasında önemli rezerv kimi değerlendirilebilir

İlgili yönlerde tahliller petrol gelirlerinin yüksek düzeyinin sağlandığı ülkeler grubu üzere üretim altyapısının, insan sermayesinin nispeten daha yüksek, yolsuzluğun ise düşük seviyesinin temin edildiğini göstermektedir. Aynı zamanda, gösterilen yönde petrol gelirleri faktörünün etki

derecesinde kısıtlamalar da açıkça kendini göstermektedir. Yüksek gelirli ülkeler grubu kapsamında HDI ve DBKE'nin, düşük gelirli ülkeler grubu kapsamında ise CPI ve DBKE'nin petrol gelirlerinin seviyesine orantılı artışı müşahede edilmemektedir.

V SONUC

XXI yüzyılın başında hidrokarbon kaynakları fiyatlarının yükselişi petrol ekonomisi ülkelerde ihracatın çeşitlendirilmesine, genel olarak, olumlu etki göstermiş, bu ülkelerde petrol dışı ihracatının seviyesini seciyyelendiren göstergelerin göreli değerinin belli kadar yükselmesi ile sonuçlanmıştır.

Aynı zamanda, petrol dışı ihracatının düzeyine göre ülkeler arası fark güçlenmiş ve kutuplaşma derinleşmiştir. Bu sürecin sırasında yüksek göstergeli lider ülkeler grubu oluşmuş, diğer yandan, çok düşük düzey göstergeleri olan geri kalanlar grubu kalmaktadır.

Petrol ekonomilerinde çeşitlendirilmiş ihracat potansiyelinin oluşmasında ciddi yapısal zayıflıklar kalmaktadır. Hatta petrol dışı ihracatının hacim itibariyle yüksek seviyenin sağlanmış olduğu ülkelerde de bilime dayalı ve hızlı genişletme potensiyalı olan üretim alanlarının rolü sınırlı kalmıştır. Böyle durum uzun vadeli dönemde ihracatda istikrarsızlığa yol açabiliyor.

Ülkelere göre petrol gelirlerinin ve petrol dışı ihracatının düzeyleri arasında olumlu korelasyon ilişkisi müşahide edilse de, bir yandan, petrol gelirlerinin seviyesinin artması belli noktaya kadar ihracatın çeşitlendirilmesini güçlü etkilemiyor, diğer yandan, yüksek petrol gelirlerinin ihracat potansiyelinin gelişimine "tavan" etkisi gözlenmişdir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, dayanıklı ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli koşul olarak, dallı ihracatın gelişmesi orta vadeli dönemde derinleşen dikey çeşitlendirme yoli ile hidrokarbon hammaddesinin derin işleme bazında dış pazarlarda talebin olduğu ürünlerin geniş üretimi, uzun vadeli dönemde ise ekonominin diğer alanlarında orta ve yüksek karmaşıklık derecesine sahip ürünlerin üretiminin düzenlenmesi potansiyelinin gerçekleştirilmesi ile ilgilidir.

Azerbaycan'da ihracatın çeşitlendirilmesi için petrol gelirlerinin açtığı imkanların gerçek ölçekleri dikkate alınarak, bu alanda potensiyalın gelişiminin kapsamlı ve etkili sanayileşme politikaları çerçevesinde uygulanmasına ihtiyaç vardır.

Kaynakça

Aghion P, Bacchetta P, Ranciere R, Rogoff, K (2006) Exchange Rate Volatility and Productivity Growth: The Role of Financial Development . Study Center Gerzensee, Working Paper 06.02, May 8

Anthony, I., Chukwudi, E. E., Wilfred, I. U.,(2015) Impact of non-oil sector on economic growth: a managerial economic perspective: Problems and Perspectives in Management, Volume 13, Issue 2, 2015

Betty Agnani_and Amaia Izay(2008) Growth in an oil abundant economy: The case of Venezuela August, (n/b) Corruption Perceptions Index (2015) http://www.transparency.org/research/cpi/overview (Erişim Tarihi: 25 mart 2017)

Doing Business Measuring Business Regulations **Distance to Frontier** (2015**)** *http://www.doingbusiness.org/data/distance-to-frontier* (Erişim Tarihi: 25 mart 2017)

Economic Complexity Rankings (2014) http://www.atlas.media.mit.edu/en/rankings/country (Erişim Tarihi: 25 mart 2017)

Economic diversification in Arab oil countries. (2016) Annual Meeting of Arab Ministers of Finance, April Manama, Bahrain Prepared by Staff of the International Monetary Fund

Hasanov, F., Samadova, I.(2012) The Impact of Real Exchange Rate on Non-Oil Exports: The case of Azerbaijan www.ecosecretariat.org/.../Article%20for%20Journal_az.doc-*-t-*/

Hazem, S. M. (2015) Economic Diversification by Boosting Non-Oil Exports (Case of UAE): *Journal of Economics, Business and Management, Vol. 3, No. 7, July*

Human Development Index-HDI (2015) http://www.//countryeconomy.com/hdi (Erişim Tarihi: 25 mart 2017)

Idrisov G, Kazakova M , Polbin A. (2015) A theoretical interpretation of the oil prices impact on economic growth in contemporary Russia Russian Journal of Economics 1 257–272

Indermit, S. G., Ivailo, I., Willem, V.E and Donato, D. R. (2014) Diversified development making the most of natural resources in eurasia International Bank for Reconstruction and Development The World Bank1818 H Street NW Washington, DC 20433

Junko K., and Vitali K. (2008) Impact of Government Expenditure on Growth: The Case of Azerbaijan WP/08/115(n/b)

Khalilov, H. (2016) Emprical Study of The Short and Long-Term Impact of The Oil Booms to Economic Growth Rates: Azerbaijanian Journal of Economics and Social Studie Volume 3, Number 1/İl 3 http://oaji.net/articles/2016/1790-1463408022.pdf

Lawrence, E. I., Mohammed I., (2015) The Impact of Exchange Rate on Nigeria Non –Oil Exports: International Journal of Academic Research in Accounting, Finance and Management Sciences Vol. 5, No.1, January , pp. 190–198

Mehrara, M. (2008). The asymmetric relationship between oil revenues and economic activities: The case of oil-exporting countries. Energy Policy, 36(3), 1164-1168

Mustapha, S. A., Akinkuotu, O., Shiro, A. A., Yusuf, I. A. (2013) Can Non-Oil Exports boost Agriculture Sector Performance in Nigeria? A Tale for Oil Independency Research Journa of Finance and Accounting Vol.4, No.19 www.iiste.org

Nwankwo, O. F. Diversification of Non-Oil Export Product as a Precondition for Acceraleted Real Economic Growth in Nigeria (2015) *International Journal of Managerial Studies and Research (IJMSR) Volume 3, Issue 7, July www.arcjournals.org*

Seyed Mehrshad, P. H., Chor F. T. (2014) The effects of oil and non-oil exports on economic growth: a case study of the Iranian economy http://dx.doi.org/10.1080/1331677X.2014.967534 Pdf UNDP (2015) Human Development Report 2015 hdr.undp.org/sites/default/files/2015_human_-development_report.pdf World Bank (2016) World Development Indicators, 2000-2015

http://data.worldbank.org/data-catalog/world-development-indicators.

L.Ə.Ələkbərova
AzMİU-nun baş müəllimi
Ə. İsaqov
Bakı Dövlət Universitetinin magistrı
S. Talıblı
AzMİU-nun tələbəsi

OYUNLAR NƏZƏRİYYƏSİ ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN BANK SEKTORUNDA STRATEGİYALARIN TƏRTİBİ

Xülasə

Fərdlərin iqtisadi qərar vermə mexanizmlərinin öyrənilməsində tez-tez müraciət edilən oyunlar nəzəriyyəsi modellərindən biri ultimatum oyunudur. Ancaq ultimatum oyunu vasitəsilə keçirilən bir çox təcrübə, fərdin iqtisadi qərar verərkən, öz mənfəətini maksimum hala

gətirməkdən çox, ədalət anlayışına uyğun hərəkət etməyi üstün tutduğunu göstərmişdir. Bu işin məqsədi, iqtisadi qərarverme olan ultimatum oyunundakı ədalət hissini araşdırmaq və iqtisadi davranışa təsir edən faktorları müəyyən etməkdir.

***Açar sözlər**: oyunlar nəzəriyyəsi, oyunçu, iqtisadi qərar alma*

Bank sektoru məlum olduğu kimi müştərilərinə müəyyən edilmiş faiz dərəcələri ilə kredit verir. Lakin bəzi hallarda verilən bu kreditlər geri qaytarılmır və kredit istifadə edən bank böyük risk altında qalır. Burada müzakirə olunacaq məsələ bir bankın müəyyən bir miqdarda krediti, müştərilər arasında hansına verərsə riskin minimum, qazancın isə maksimum olacağını müəyyənləşdirə bilməsindədir. Bankların hər biri bazara nəzərət kiçik miqyasdadırsa, onların digər bankların kreditlərə tətbiq edəcəkləri faiz nisbətlərinə təsir edəcək gücləri yoxdur. O zaman banklar arasında sağlam rəqabətdən söhbət aça bilərik. Rəqabətədavamlı bazarlarda banklar üçün kredit tələb əyrisi və bazarın kredit tələb əyrisi:

Qrafik 1

Kredit tələb əyrisi və bazar kredit tələb əyrisi

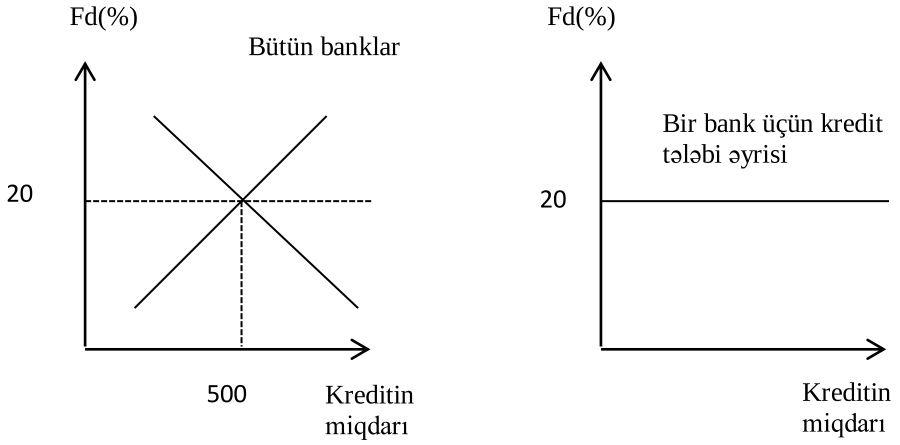

Qrafik 1-də göstərilən şəkildə, banklar borc verilə biləcək krediti təklif edir, müəssisələr, dövlət və xalq bu krediti tələb edir. Amma gerçək dünyada, xüsusilə də, bank və maliyyə sektorunda sağlam, rəqabətədavamlı bir şəraitin olmadığı aşkardır. Buna görə də banklar kreditlərin geri ödənilməsi məsələsində böyük problemlərlə qarşılaşır. Burada müzakirə olunacaq məsələ bir bankın müəyyən bir miqdarda krediti tələb edənlər arasında hansına verərsə riskin minimum, qazancın isə maksimum olacağını müəyyənləşdirməyə çalışmasıdır.

Məqalədə bankların kredit vermə ehtimalı olan 2 fərqli müştəri profili mövcuddur. Bunlar borcuna sadiq və borcuna sadiq olmayan kimi təsnif olunur. Sadiq olmayan müştəriləri də spekulyativ risk daşıyan müştərilər və əxlaqi risk daşıyan müştərilər olmaq üzrə ikiyə bölünür. Borcuna sadiq olan müştərilər, aldığı krediti geri ödəmə qabiliyyətinə malik olan və vaxtında ödəmələrini edən hissəni təşkil edir. Sadiq olmayan müştərilər isə borcunu vaxtında ödəməyən, bəzi hallarda istifadə etdiyi krediti heç vaxt ödəməyən müştərilərdir. Məhz bu müştəri profili bankların ən çox çəkindikləri müştəri profilidir. Riskli müştərilər də öz aralarında iki yerə ayrılır: Əxlaqi təhlükəsi olan müştərilər və spekulyativ müştərilər. Əxlaqi təhlükəsi olan müştərilər, aldıqları krediti geri ödəmə gücləri olmamaqla bərabər, krediti istifadə edəcəklərini qeyd etdikləri yer ilə istifadə etdikləri yerlər də fərqli olur. Bu növ müştərilərin risk səviyyəsi maksimumdur.

Spekulyativ müştərilər isə aldıqları kredit ilə qazanc təmin etsələr, krediti geri ödəyə, əks təqdirdə krediti ödəməkdə çətinlik çəkəcək olan təbəqəni təşkil edirlər.

Mənbələrin qıt olduğu bir şəraitdə məqsədlərini reallaşdırmağa çalışan iki və ya daha çox sayda qərarverici rəqabət halındadır. Qərar verənlərin bu bölgüdə özlərinə ən yüksək mənfəəti təmin etmək üçün bir-birlərinə qarşı istifadə etdikləri strategiyaları var və bu strategiyaları mümkün olan ən ağıllı şəkildə istifadə edirlər.

Əgər hər hansı bir münasibətdə qərar vericilər varsa, qərar vericilər strategiyalara malik olmalı, qərar vericilərin strategiyalarının ədədi dəyərləri ölçülə bilirsə və qərar vericilər hər şərtdə ağıllı hərəkət edirlərsə, o halda qərar vericilər arasında rəqabət problemi riyazi olaraq modelləşdirilə və həll oluna bilər.

1944-cü ildə Neumann və Morgenstern bu rəqabət problemini rəqabətə davamlı (0 cəmli) və əməkdaşlıqlı hallara görə riyazi formul yaratmışlar və inkişaf etdirdikləri üsula da Oyunlar Nəzəriyyəsi adını vermişlər. Daha sonra 1954-cü ildə Nash, həm əməkdaşlıq olan həm də əməkdaşlıq olmayan oyunlarda istifadə edilə biləcək bir tarazlıq anlayışını ortaya çıxarmışdır. "Hər kəs üçün ən yaxşı strategiya olaraq istifadə edəcəyimiz "Nash tarazlığı", oyunlar nəzəriyyəsinin onurğa sütununu təşkil edir. Nash tarazlığı, oyunda neçə nəfər olursa olsun, hər kəsin ümumi vəziyyətə baxaraq seçimindən məmnun olduğu, daha doğrusu, seçimini dəyişdirmək üçün hər hansı bir səbəb görmədiyi vəziyyəti ifadə edir. Ən çox məşhur olan və oyunlar nəzəriyyəsi deyəndə ilk ağıla gələn "məhkumların dilemması" nümunəsində Nash tarazlığı doğru düşünənlərə dərhal həll yolunu göstərir.

Oyunun nəticəsi istər dominant strategiya, istər qarışıq strategiya olsun, həll prosesi ödənişlər matrisinin üzərində həyata keçirilir. Həll prosesi oyunun hansı oyunçu baxımından oynanılacağının seçilməsi ilə başlayır. Əgər ödənişlər matrisinin sətirlərini təmsil edən oyunçu üçün həll ediləcəksə, minimumların maksimumu üsulu, sütunları təmsil edən oyunçu üçün həll ediləcəksə, maksimumların minimumu üsulu tətbiq olunur.

Oyunun nəticəsində maximin və minimax dəyərləri bir-birinə bərabərdirsə, oyun dominant strategiyalı bir oyundur. Maximin üsulunda əvvəlcə ödənişlər matrisinin hər bir sətirinin ən kiçik elementi seçilir. Daha sonra bu dəyərlər arasında ən böyüyü müəyyən olunur. Müəyyən olunan ödənişlər matris sətirlərini təmsil edən oyunçunun gözlənilən qazancıdır. Çünki oyunçu sətirlərdəki böyük qazancın seçilməsi vəziyyətinin digər oyunçu tərəfindən seçilməyəcəyini və digər oyunçunun oyunu tərk edəcəyini bilir. Bu oyunçu üçün ən kiçik dəyərlərin ən böyüyü isə məntiqli bir seçim olacaq. Başqa sözlə, bu oyunçu baxımından əsaslı strategiya pislərin yaxşısı olaraq yekunlaşdırıla bilər. Sütunları təmsil edən oyunçu baxımından isə bu dəfə doğru məntiq yaxşıların pisi olacaqdır. Çünki sütunları təmsil edən oyunçu digər oyunçunun maximin strategiyasını bilir və oyunu minmax strategiyası ilə oynayır. Sütunları təmsil edən oyunçu qazanclarını gözdən keçirir və hər bir sütunun ən böyük qiymətini seçir. Bu oyunçu üçün oyunun nəticəsi bu dəyərlərin ən kiçiyidir. Stiglitz və Weissin əsas modelini oyunlar nəzəriyyəsi cəhətdən tədqiq etsək:

$$Pf(P, X_1) = Pf(P, X_2) \quad (1)$$

X_1 - A kreditinin gətirdiyi qazanc

X_2 - B kreditinin gətirdiyi qazanc

P – mənfəət

Tənlik (1) də hər iki fərqli kreditin ümumi qazancları bir-birinə bərabər vəziyyətdədir. Bankda kredit bazarlarının ümumi əsas prinsiplərindən birinin "riski olan kreditin gəliri çoxdur" şəklində olduğunu düşünsək, (1) nömrəli tənlikdə risklərin də bərabər olduğu nəticəsinə gəlirik.

Tənlikdə X1>X2 şəklində bir bərabərsizlik olduğunu fərz etsək X1-in qazancının X2-dən daha çox olduğu nəticəsinə əldə edərik. Bu hal eyni zamanda X1-in riskinin daha çox olduğu nəticəsini sübut edir. C(Colleteral) təminat, B isə istifadə edilən kredit miqdarını göstərərsə:

$C+R \leq B$

Alınan vəziyyət, borcun ödənilmədiyini göstərir. Çünki qazanc və təminatın cəmi, istifadə edilən kreditdən azdır.

Azərbaycan banklarında oyunlar nəzəriyyəsinin tətbiqi

Oliqapoliya bir bazarda firmaların qarşılıqlı asılılıqlarının quruluşunu tədqiq etməklə bank və maliyyə bazarlarına oyunlar nəzəriyyəsinin tətbiqini daha konkret hala gətirə bilərik. Ölkəmizdəki bir şəhərdə eyni bölgədə fəaliyyət göstərən iki fərqli bank olduğunu fərz edək. Bu kimi hallarda banklardan birinin alacağı bir qərar, digər bankın gəlirlərində əhəmiyyətli təsirə malik ola bilir. Xüsusən bir bankın kredit faizlərinin aşağı salması və ya əmanət faiz dərəcələrini yüksəltməsi, digər bankın da hərəkətə keçməsinə səbəb olacaq. Başqa bir ifadə ilə oliqapoliyaçıbankların bir-birilərinə asılılıqları, bu bankların etdikləri seçimlərin və aldıqları qərarların stratejikelementlərə malik olduöunugöstərir. Buna görə də bu cür hallar oyunlar nəzəriyyəsi əsasında araşdırılır.

A və B bankının 10% və20%-lik kredit faizləri arasında seçim etmələri lazım olan bir vəziyyət olduğunu fərz etsək:

Cədvəl 1

Fərqli iki bank üçün kreditlərin matrisi

	B Bankı		
A Bankı	Faiz	10%	20%
	10%	0,0	50,-20
	20%	-20,50	20,20

Cədvəl1-dəki matrisdə tədqiq etdikdə hər iki bankın da 10% kimi aşağı faiz tətbiq edəndə heç bir gəlir əldə etmədiyi açıq şəkildə görülür. Əgər A bankı 10% və B bankı20% faiz tətbiq edərsə, A bankı 50 milyon və B bankı 20 milyon ziyana uğrayacaqdır. A bankının aşağı faiz strategiyası, digər bank müştərilərini də özünə çəkir. Eyni strategiyanı B bankı da tətbiq etsə, eyni qazancı B bankı həyata keçirərkən A bankının müştərilərini də özünə çəkir. Hər iki bank da 20%-lik yüksək faiz tətbiq etsələr, bazarı bölüşdükləri üçün 20 milyon mənfəəti bölüşəcəklər. Cədvələ görə A bankının əldə edəcəyi mənfəət yalnız müəyyən etdikləri kredit faiz nisbətinə görə deyil, rəqib bankın həyata keçirəcəyi faiz nisbətinə görə də dəyişir. Bu halda ağıla gələn mümkün strategiya hər iki bankın 20% faiz aparmaq yolu ilə 20 milyonamənfəət əldə etməsidir. Amma cədvəli diqqətlə tədqiq etsək, A bankı faiz nisbətini 10%-ə çəkərsə mənfəətini 50 milyona

çıxarma imkanı əldə edəcəyi halın mövcudluğunun şahidi oluruq. Bu hal B bankı üçün də keçərlidir. Hər iki bankın da faiz dərəcələrini 10%-əendirməsi halında hər iki bankın gəlirləri sıfıra düşəcək. Bu halda optimal həll yoluna A bankının dünyagörüşü ilə baxaq. B Bankı 20% faiz tətbiq edərsə və özü də 20% faiz nisbəti tətbiq edərsə, 20 milyon manat zərərə düşəcək. Belə halda A bankı zərər etmək əvəzinə 10%-lə kredit verərək sıfır mənfəətlə işləməyə üstünlük verəcəkdir. Qısası, B hansı nisbəti tətbiq edərsə etsin A bankı üçün dominant strategiya hər halda kreditlərə aşağı faiz olan10% tətbiq etməsidir.

Matrisin simmetrik olması səbəbilə A bankı üçün optimal olan bütün strategiyalar B bankı üçün də eyni olacaqdır. Bu halda tarazlıq həlli hər iki bank üçün də aşağı faiz və sıfır mənfəətlə işləmələridir.

Belə bir vəziyyətdə bankların niyə bazarda qalması zəruriliyi ayrı bir mübahisə mövzusu ola bilər. Bu cür vəziyyətlərdə oliqapoliyabazarlarında əməkdaşlıq yolunu seçərək mənfəətlərini yüksəltmə strategiyası tutmaları ən düzgün seçimdir. Hər iki bankın bir-biri ilə müqavilə bağladıqlarını və yüksək faiz tətbiq edərək 20 milyon manatı aralarında paylaşacaqlarını fərz edək. Burada banklardan birinin rəhbərliyi sazişi pozaraq digər bankı bazardan çıxartma strategiyası üzərində işləyə bilər.

Məqalədə bu hissəyə qədər hər iki bankın strategiya inkişaf etdirmələri məsələsində bir-birilərinə asılı əməllərini oyunlar nəzəriyyəsi baxımından açıqlamağa çalışmışıq. Oxşar vəziyyət bank ilə müştərilər arasında da baş verir. Bank və kredit verən təşkilatlar, müştəriləri kreditqabiliyyətli və riskli olmaq üzrə iki hissəyə ayırırlar. Riskli müştəri qrupu içində isə spekulyativ müştərilərlə, aldığı krediti heç bir şəkildə geri verməyən əxlaqi təhlükəli müştəri qrupu yer alır.

Mənim məqsədim bankın hansı vəziyyətdə Nash tarazlığına nail olabiləcəyidir. Oyunçuların qazanc ehtimalları aşağıdakı üsulla hesablanacaqdır.

Bankların kredit verəndə müştərilər aldıqları kreditləri ya geri qaytaracaqlar, ya da qaytrarmayacaqlar. Əgər bankların müştəri qruplarına kredit vermədiklərini nəzərə alsaq, bu vəziyyətdə banklar nə qazanc əldə edirlər, nə də itkiyə məruz qalırlar və qərar ağacının sağ tərəfinə (0;0) rəqəmini yazarıq.

Kreditqabiliyyətli müştərilərə kredit verilərsə və bu müştərilər də bankdan götürdüyü krediti vaxtında geri qaytarararlarsa, qazancların (1;1) olduğunu fərz edək. Ancaq kreditqabiliyyətli müştərilər aldıqları krediti qaytara bilmədikləri təqdirdə bank itkiyə uğrayar və qazanc matrisi (1;0) halını alar. Yəni bank itkiyə məruz qalarkən, krediti qaytara bilməyən kreditqabiliyyətli müştəri hörmətini itirər, ancaq geri qaytarmadığı puldan dolayı da bir qazanc əldə etmiş olar. Bunların bir-birini neytral hala gətirdiyini fərz etsək, kreditqabiliyyətli müştərinin qazancı sıfır olacaqdır.

Riskli müştərilər 2 müxtəlif qrupa ayrılır. Bank riskli müştərilərə kredit verir və sözügedən kreditlər banka qaytarılarsa qazanc matrisi (2;1) şəklini alar. Çünki riskli müştərilərdən yüksək gəlir tələb edilir. Sözügedən riskli müştəri krediti geri verməzsə etibar itirəcək. Lakin riskli müştərilərin itirdiyi etibar, kreditqabiliyyətlilərə nəzərən nisbi olaraq daha aşağı olacaqdır. Bu halda riskli müştəri banka kredit ödəməsini etmədiyi üçün bank itkiyə məruz qalmaqda və qazanc (-1;1/2) olmaqdadır. Bu vəziyyəti oyun qərar ağacında göstərək:

Şəkil 1

Qərar ağacında oyunun göstərilməsi

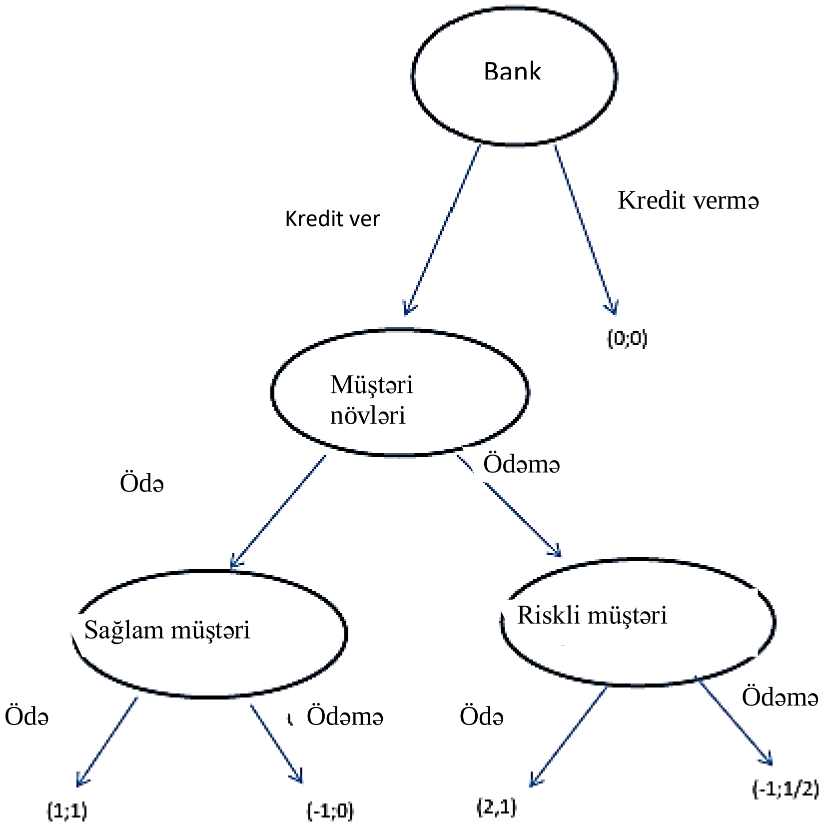

Cədvəl 2-dəkigöstəricilərlə oyunumuzun Azərbaycana uyğunlaşdırılması Cədvəl 3-də verilmişdir. Cədvəldəki ödə-ödəifadəsi bank tərəfindən kreditin verilməsində hər hansı bir problem olmadığını ifadə edir.

Cədvəl 2

Azərbaycanın kommersiya banklarında kreditlərin quruluşu (bank sirrinə görə dəqiq statistik məlumatlar olmadığı üçün təxmini göstəricilər verilmişdir)

Tarix	Ümumi kreditler	Siğorta fondlarına verilən izlənilən kreditlər (yüz manat)	İzlənilən kreditlər/ümumi kreditlər(yüz manat)	Qarşılığı	(İzlənilən kreditlər-qarşılıq) / Ümumi kreditlər	Qarşılıq/ ümumi kreditlər
01.01.2009	239.696.474	7.856.987	0,032778901	5.724.998	0,008894536	0,02388436
01.01.2010	296.075.805	5.374.564	0,018152662	5.462.454	-0,00029685	0,01844951
01.01.2011	332.399.349	5.174.155	0,01556608	4.190.083	0,002960511	0,01260557
01.01.2012	475.109.122	5.369.620	0,011301867	4.249.950	0,002356659	0,00894521
01.01.2013	483.647.655	6.136.220	0,012687377	4.644.531	0,003084247	0,00960313
01.10.2014	720.357.840	5.822.704	0,008083072	4.403.972	0,001969482	0,00611359
Orta	424.547.708	**5.955.708,333**	0,016.428.327	4.779.331,333	0,003.161.431	0,013.266.895

Ödə-ödəmə ifadəsi isə kreditqabiliyyətli müştərilərə kredit verilsə də ödənməmə riski olduğunu ifadə edir. Ödəmə-ödə ifadəsi, asimmetrik informasiyanın olması səbəbindən verilməməsi lazım olan şəxslərə kredit verilməsi, buna baxmayaraq müştərinin krediti ödəməsini ifadə edir. Son hissə isə ödəmə-ödəmə şəklində olub ödəmə qabiliyyəti olmayan müştərilərə kredit verildiyinivə geri qayıtmadığını ifadə edir. İşimizin bu hissəsində Azərbaycandakı kredit göstəricilərindən yola çıxaraq bank və müştərilər arasındakı oyunun qazanc matrisini hesablayacağıq.

Cədvəl 3

Bank və müştərilər arasındakı oyunun qazanc matrisi

	Kredit ver
Ödə-ödə	0,996; 0,996
Ödə-ödəmə	(-)0.013; 0
Ödəmə-ödə	0,032; 0,016
Ödəmə-ödəmə	(-1); 0,5

Ödə-ödə nöqtəsini tapmaq üçün cədvəl 2-dəki 0,003.161.431 rəqəmini 1 dən çıxıb 0,996 rəqəmini alırıq. 0,003.161.431 rəqəmi batan kreditləri göstərir. 0,996 rəqəmi isə geri ödənilən kreditləri göstərir. Bu rəqəmlərin qərar ağacında ödə-ödə hissəsinə uyğun gələn (1;1) ilə hasili yenə eyni rəqəmlərə gətirib çıxarır.

Ödə-ödəmə nöqtəsini cədvəl 2-dəki (qarşılıq/ ümumi kreditlər) sütununun ədədi ortası olan 0,013 rəqəmi ilə Şəkil 1-dəki ödə-ödəmə hissəsində yerləşən (-1;0) rəqəmlərinin hasili ilə alınmışdır.

Ödəmə-Ödə nöqtəsini Cədvəl 3-ün üçüncü sətirindəki (0,032; 0,016) rəqəmləri isə Cədvəl 2-dəki (izlənilən kreditlər/ümumi kreditlər) sütununun ümumi olan 0,016.428.327 ilə qərar ağacındakı ödəmə-ödə qismini təşkil edən (2,1) əmsallarına paralel olaraq vuraraq əldə edirik.

Ödəmə-ödəmə nöqtəsi da eyni üsulla eyni sütunun ikinci sətirindəki yol izlənərək eyni şəkildə tapılmışdır. Burada oyunda əhəmiyyətli olan məqam hər oyunçunun rasional düşündüyü variantıdır. Hər bir oyunçu, oyun içərisində əlində olan imkanlardan birini seçmiş olsun və bütün oyunçuların belə bir seçim etdiyini düşünək. Bir oyunçu üçün seçilmiş strategiya, digər oyunçuların seçdikləri strategiyalara nəzərə (gəlir mənasında) ən yaxşı strategiyadırsa və bu xüsusiyyət bütün oyunçular üçün təmin olunursa, bu strategiyalarda Nash tarazlığı vardır. Tədqiqatımızda cədvəl 3-də əldə etdiyim nəticələrə baxsaq, oyunun Nash tarazlığının 0,996;0,996 nəticəsində olduğunu görürük. Çünki həmin dəyərlər banklara ən yüksək qazancı gətirən dəyərlərdir. Oyunun nəticəsində banklar krediti, yalnız ödəmə gücü olan və geri ödəməni vaxtında edə biləcək kreditqabiliyyətli müştərilərə verməlidir.

NƏTİCƏ

Asimmetrik informasiya problemi bazar mexanizminin fəaliyyətini əngəlləyən mühüm bir faktordur. Xüsusən bank və maliyyə sektorunda tez-tez rast gəlinən bu problem, sonu maliyyə böhranlarına qədər gedə biləcək təhlükələri özündə birləşdirir. 2008 böhranının çıxma səbəblərindən birinin ABŞ maliyyə bazarlarında yaranan asimmetrik informasiya problemi olduğunu diqqət mərkəzində saxlasaq, problemin yol aça biləcəyi hadisələrin ciddiliyini daha yaxşı anlaya bilərik.

Bu işdə insan davranışlarının oyunlar yolu ilə açıqlanacağı fikrini ilk düşünən riyaziyyatçı Convon Neumannın fikrindən yola çıxaraq bank və maliyyə qurumlarında asimmetrik informasiyanın oyunlar nəzəriyyəsi cəhətdən necə həll olunacağını aydınlaşdırmağa çalışmışıq. Eyni zamanda Azərbaycan üçün oyunlar nəzəriyyəsi təhlili çərçivəsində asimmetrik məlumat problemini araşdırdığımız bu işdə bankların zərərə uğramaması üçün Nash tarazlığının nə olduğu bilmələrinin nə dərəcədə böyük bir əhəmiyyətə malik olmasını vurğulamışıq. İşimizə görə yalnız ödə-ödə şərtinin qüvvədə olduğu halda, başqa sözlə bankların verəcəkləri krediti ödəmə qabiliyyəti olan müştərilərə verdiyi və bu müştərilərin də krediti şərtlərə uyğun olaraq geri ödədikləri zaman banklar qazanc təmin edir. Banklar, müştəri profillərini dəqiqliklə araşdırıb təsnif etdikdən sonra kredit verib verməmələri barəsində daha dəqiq qərarlar ala biləcəklər. Kredit qeydiyyat şöbəsinin daha fəal çalışması və bütün bankların sözügedən sistemə üzv olmaları, bank xüsusi xidmət orqanlarının daha effektiv və əməkdaşlıq içindəki işləri bu prosesə müsbət töhfə verə bilər. Bankların risk menecmentinin xüsusilə kredit verilməsi məsələsində oyunlar nəzəriyyəsini istifadə edərək Nash tarazlıq analizi aparmaları, kreditlərin ödəmə qabiliyyəti olan və geri ödəməsini vaxtında edə biləcək kreditqabiliyyətli müştərilərə verilməsini asanlaşdıracaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Məmmədov M.B. Oyunlar nəzəriyyəsi – əsas anlayışlar və həll üsulları Bakı: Elm, 1997, 26-32 s.*

2. *Watson J.U. Strategy: An Introduction To Game Theory, New York: W.W.Norton&Company, Inc., 2002, p. 345.*

3. *Schwalbe J.U. ve P.İ. Walker. Zermelo and theEarlyHistory of GameTheoryGames and EconomicBehavior 34:1, 2001, p. 123-137.*

4. *Giocoli N.Z. Fixing the point: the contribution of early game theory to the toolbox of modern economics, Journal of Economic Methodology 10:1, 2003, p. 1-39.*

Л.А. Алекперова

АзАСУ, ст. преподаватель

А. Исагов

Азербайджанский Государственный Университет, магистр

С.Талыблы

АзАСУ, студент

Разработка стратегий в банковском секторе Азербайджана в рамках теории игр

Резюме

Одна из моделей, используемых в теории игр является ультиматум игра, к которой неоднократно прибегали в рассмотрении экономических механизмов принятия решений в поведенческих науках. Тем не менее, многие тематические исследования, проведенные с использованием теории ультиматум игры показали, что многие люди предпочитают действовать с таких соображений, как справедливость, а не максимизация ожидаемой полезности в процессе принятия экономических решений. Цель данного исследования заключается в изучении восприятия справедливости в ультимативной игре, а также определения факторов, которые оказывают влияние на общее экономическое поведение.

Ключевые слова*: теория игр, игрок, принятия экономических решений*

L.A.Alekperova
Azerbaijan Architecture and Construction University, main teacher
A. İsaqov
Baku State University
S. Talıblı
Azerbaijan Architecture and Construction University, student

Development of strategies in the banking sector of Azerbaijan within the framework of game theory

Abstract

One of the models used in game theory is the ultimatum game, which has frequently been resorted in the examination of economic decision-making mechanisms in the behavioral sciences. However, many case studies conducted by using ultimatum game theory have demonstrated that many individuals preferred to act with considerations such as fairness, rather than maximizing expected utility in the economic decision-making process. The purpose of this study is to examine the perception of fairness in the ultimatum game, as well as determining the factors, which have an overall impact on the economic behavior.

***Keywords**: game theory, gamer, economic decision-making*

M.L. Aliyeva
AzMİU, baş müəllim
R.R.Misirli
Khazar University

MANAGİNG SECURİTY FOR ORACLE DATABASE USERS AND APPLİCATİONS İN BANKİNG SECTOR

Abstract

In this article analyzed the current situation of the user security of the banks, which may face problems and their solutions were given directions.A number of major banks around the world as a result of to capture confidential information the bank employees large amounts suffered damage to these banks. So that in the state bank of Scotland who works as a VBA sold the email addresses of customers to the company which is engaged in advertising. Nowadays must create security system to prevent similar incidents in the banks. The existence of such a system, the bank's customers, a list of persons who had worked as VBA other competitor banks from selling.

***Key words:** network security, physical security, common security, domain*

INTODUCTION

Banks pay special attention to the information security in Azerbaijan Republic.Customers rely on highly secured banks which positively effect banks' profitability.

In 2015, the Central Bank's report, it was noted that the strengthening of the security of payment systems, to reduce dependence on external factors to ensure continuous and reliable operation, as well as the improvement of the infrastructure of electronic payment services has

been one of the important activities of the Central Bank.To ensure safe and efficient operation of payment systems in order to reduce dependence on international infrastructure implemented by the Central Bank "National Payment System Modernization Project"

One of the key components of the National Payment System AZIPS olanReal Time Gross Settlement System, based on the work of the local telecommunications network.SWIFT system by the participants of the process, but also enables the implementation of a local telecommunications network.AZIPS result of the project to ensure the information security of the Central Bank "Bank Certificate Services Center" provided by the electronic certificate is provided. Security of the banking sector starts with network security. Network security protects banking network system both internally and externally.Firewall protects network system of the banking sector externally, and it prevents the system from foreign attacks.Hence, firewell is a computer security system that protect the system from hackers and unexpected guests [1].

In spite of the network, system of the banking sector is secured by the firewalls, there is also neutral zone between external and internal zone which is called DMZ or Demilitarized Zone. The other direction of network security is domain security. Domain security means security of operation system and its refreshment. It means refreshment of necessary parts and ignorance of unnecessary parts. Security of the domain system depends on complexity of password. If the users creates more complex password, information security will be increased. The highly secured system requires changing the password in every 15 days [2].

Besides that, for secure domain it is necessary to use antivirus programs in order to prevent the system from dangerous programs like malware. It is always essential to learn innovations about network security and to train each member of banks about network security and general security of the system. Each member of the banking sector should be informed about not to open unknown emails, not to use dangerous websites and not to download programs from unknown websites and always use a complex password for security reasons.

Physical security is as important as general security. For physical security, it is important to have security workers, web cams in order to control the people who is entering the banks. Besides that, there should be an electronic key in front of the room where saved servers. Only system administrators can use the room, and the other people need to request a permission for entering the system [3].

ODB user security in Azerbaijani banks current state

Computer security perimeter network, sometimes called the DMZ network physical or logical sub-network.The sub-network of the bank's internal network from outside users access to the network creation of the server containing the data, block the entrance to an end, and here are analyzed.Failure to protect against unauthorized attacks here of the firewall almost taken. In the Figure 1 firewall with DMZ network, which has been mixed.

Figure 1. The network DMZ

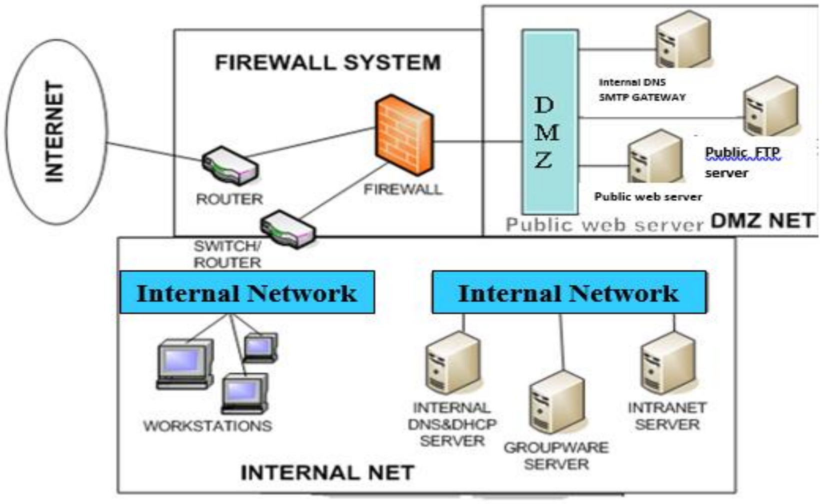

Graphic 2. illustrates general model of network security.It describes transmission mechanism of confidential information between sender and recipients.Four key elements of network security are shown below: [4]

1. Algorithm for secure relationship
2. The algorithm will be established with the transport of confidential information
3. To develop a new methods for distribution of confidential information
4. To define a protocol providing secure algorithm and services.

Figure 2. Network security model

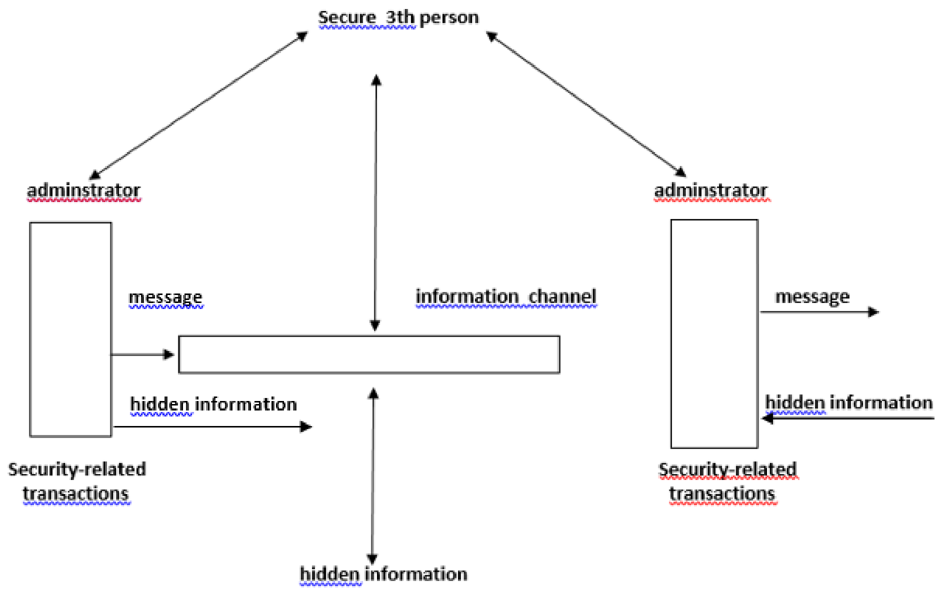

Most of the banks are using Oracle database to store the data in Azerbaijan. The bank's confidential data, files, and so on. Oracle database, which keeps unauthorized users from within and from outside - hacker malicious individuals must be protected, that is, to prevent unauthorized users takeover of the bank's confidential information. Therefore, banks should ensure the security of enternal and external user of the Oracle database. Banks more attention is

paid to prevent attacks from outside and from the outside of the Oracle database user firewall-from being used to ensure the security and firewall-s foreign forces are prevented from seizing the bank's confidential information. Unfortunately, most of the banks of the Oracle database user security, more attention is being paid to the external defense and internal defense may be neglected. Banks inside the Oracle database user security that is used in the profile security and priviliges security.With the profile security of an ordinary user is prevented from entering the name of a normal user. And its parameters are created in accordance with the prices for this profile.If unauthorized access to a user's name, the password to the profile of the number of FAILEDLOGINATTEMPTS invalid parameter can be collected.The number displayed together, then the user name locked and how he tried to enter the user name connect even be the correct password is known. And with PASSWORD_LOCK_TIME parameters of days that must pass after an account is locked out before it is unlocked. User name only administrator PASSWORD_LOCK_TIME parameter may lead to the opening of the deadline.A strong password for security PASSWORD_LIFE_TIME used to display the duration of residence and password parameter of the number of days after the end of the period of residence in order to change the password PASSWORD_GRACE_TIME parameters, the number of days the number of days at least, invalid password, which could be collected several times a maximum FAILED_LOGIN_ATTEMPTS setting the price low, the user name locked after the stay at locked too should be put on the PASSWORD_LOCK_TIME setting [6] .The surveyed banks, we see that the profile securityof some of the major banks is strong.However, this does not mean that users have a strong presence of security, the profile security depends on the operators and highly competent individuals, and it is a major problem.

Using the authority user of the operation, and each worker is doing his job. A "Customer Services" department staff, they are ordinary operations and the operation of his department's employees takes another department, such as "credit" does not see the operations of the department.The security operation, to which every employee, shift, delete, whether permission is regulated and examined almost all banks appeared to have been used in this type of security.This method is authorized and regulated by the ordinary users and security administrators still depend on highly competent individuals, and it is the main problem.

The stronger banks in the security profile and authority, according to the user's security features are missing.These techniques are outlined in FIGURE 3 The positive and negative features (UN- User Name).

Figure 3. Using positive and negative aspects of the methods.

Protection of the UN from user	Put limits on resources	To determine password life time	Control the use of password reuse	Adjust to the user object from accessing other user	Users have opportunity to do others challenges	According to working hours, IP to adjust access of the	To adjust access to objects of	To adjust access to objects of
+	+	+	+	+	+	-	-	-

Banks Oracle database server base is defined as the security code on the user's secret maintain the security of the system are used as security.

ODB user security in Azerbaijani banks Problems and solutions

As can be seen from Table 1, including the banks of the Oracle database administrators or authorized administrator of the parties, ie, the banks are safe, workers are not protected oracle database administrators and security restrictions on the entry of workers and they want the account information confidential data, to be the customers' personal the data extremely easy to use and very easy to capture this information in a way that could arise from illegal hazardous event. In Azerbaijan banks definedthe security of the Oracle database is one of the biggest challenges to be open to authorized persons. Many large banks around the world to capture confidential information as a result of the bank employee who works inside the bank suffered huge damage.State Bank of Scotland was an ordinary event. So that in the state bank of Scotland who works as a VBA sold the email addresses of customers to the company which is engaged in advertising. Today, banks or similar events from occurring in the area in front of one of the security system of the bank's customers, a list of who was there and DBA from the other competing banks can sell more easily. DBA and system administrators not only during working hours, as well as the outside of the bank's confidential information at any time by connecting to an external connection, even if not in the know, and nothing breaks the security rules. In addition, the data are not only connected to the outside to join the network of illegal interference by malicious users is always open.Therefore, the working hours of connection to the base, base of computers connected to the need to adjust the IP address. The IT department does not investigate the history of the workers employed in banks and banks allow their employees to see their confidential information with confidence.Each bank must have a procedure for recruitment and hiring workers in particular must comply with this rule, while the position of DBA.

Currently, most banks in all areas of the oracle of more than three people are in control of security affairs. Security guard and password as the password for the system's base is the only database server that controls the system administrators know.Police are still competent persons.Small banks do not control the ODB no one's security and the security authority only at the level of application. Bank owners forget about the security of confidential data rather than thinking about their livelihood and now everything is too late when the problem.When was a threat to both the bank and the financial loss faced with the loss of a client.

Oracle database, including the following URL in your DBA, if necessary, reduce the powers of the only database of DBA better.Oracle Database Vault with Oracle's database technology, including through reducing its DBA-defined authority and DBA from all tables, images, block the transaction.Oracle Database Vault, users who have access to databases that control access to classified information, and confidential information to a database of who, when, where and how policies might be developing a security technology [6].

Oracle Database Vault components- realms, command rules, factors, rule sets, Secure Application Rules - confidential information, the time of day, IP address, according to the methods of verification are protected from unauthorized access in a secure manner, and require the separation of duties [5,7] . Oracle Database Vault have installed on the base of the existing network and, together with the current security methods, server and application server framework that keeps putting the firewall can create stronger security.

The main reason for the use of this technology applied to the banks and many workers have been very costly.Therefore, Azerbaijan as well as many banks around the world are notusing this technology.

CONCLUSION

On the basis of the current used in the banking sector, according to an Oracle database Vault is set t to reinforce existing security.Figure No. 3 in the positive and negative features of the existing security indicated. If OVBV installed on the base, negative characteristics of the base will be prevented.ODV will reduce the powers of the administrator's application.This increases the security of the bank's customers increased confidence in the bank.Let's look at Figure 4which schedule has established the base in order to compare the safety OVBV . The figure that appears in the chart 3, ODV technology enhances the security establishment.

Figure 4. After the creation of the framework of the existing base of comparison with the ODV

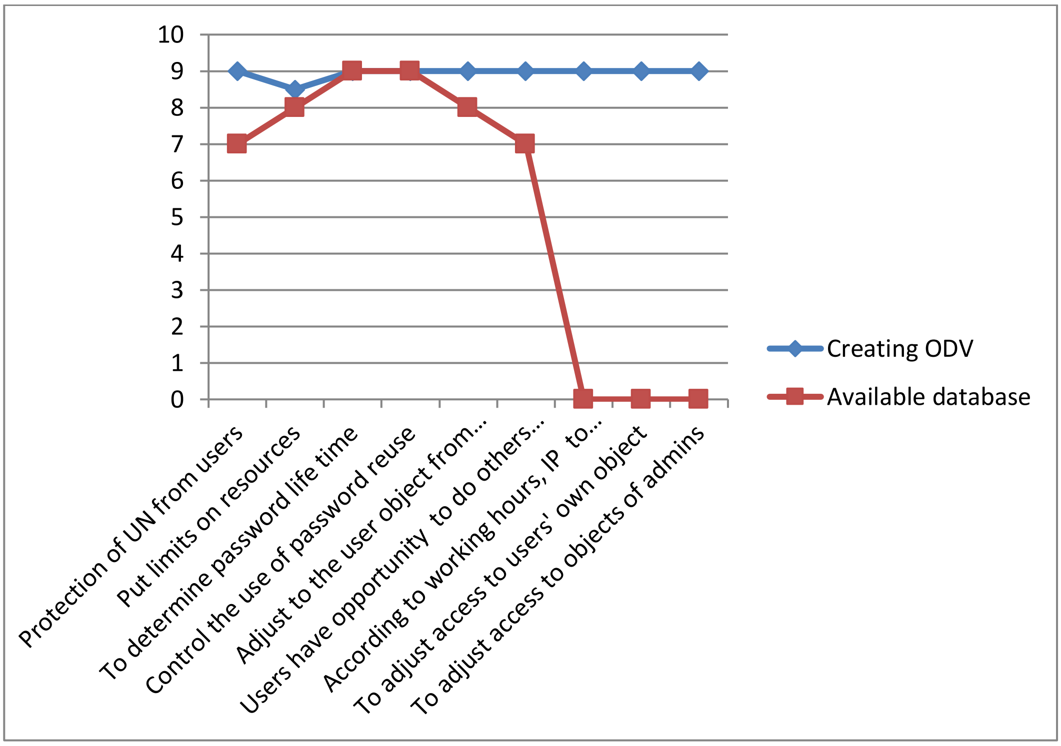

List of Literature

1. *Ron Ben Natan,"How to Secure and Audit Oracle 10g and 11g", Elseiver Digital Press, 2013*

2. *Nitin Vengurlekar, Mural Vallath, Rich Long, "Oracle Automatic Storage Management For 10G And 11G" 2012*

3. *Lars Bo Vanting, Dirk Schepanek, "Oracle Enterprise Manager 101", McGraw-Hill Osborne Media (Oracle Press), March 2011*

4. *Robert Freeman, Matthew Hart, "Oracle RMAN 11g Backup and Recovery" (Osborne ORACLE Press Series) 2011*

5. *Pete Finnegan, Insight Consulting, "How to secure oracle in 20 minutes", 2008*

6. *Don Norris, Enterprise User Security with Oracle Database 11g,TUCS,2010*

7. *Esteban Martinez Faye "Hacking and protecting Oracle Database Vault" Argentina, 2011.*

M.L. Aliyeva
AzMİU, baş müəllim
R.R.Misirli
Khazar University

Azərbaycan Banklarında Oracle VB istifadəçi təhlükəsizliyi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan banklarında ƏVB istifadəçı təhlükəsizliyinin müasir vəziyyəti təhlil edilmi, qarşıya çıxa bilən problemlər və onların həlli istiqamətləri göstərilmişdir. Dünyanın bir sıra iri banklarında çalışan işçilərin bankın gizli məlumatlarını ələ keçirməsi nəticəsində həmin banklara böyük həcmdə ziyan vurulmuşdur. Belə ki Şotlandiya dövlət bankında VBA vəzifəsində işləyən şəxs müştərilərin email ünvanlarını reklamla məşğul olan şirkətə satmışdır. Bu gün banklarımızda bu və ya buna oxşar hadisələrin qarşısını almaq üçün təhlükəsizlik sistemi yaradılmalıdır. Belə bir sistemin mövcudluğü VBA vəzifəsində işləyən şəxslərin bankın müstərilərinin siyahısını digər rəqib banklara satmağının qarşısını ala bılər.

Açar sözlər: *şəbəkə təhlükəsizliyi, fiziki təhlükəsizlik, ümumi təhlükəsizlik, domen*

М.Л.Алиева
АзАСУ, ст.преподаватель
Р.Р.Мисирли
Университет Хазар, магистр

Безопасность пользователей базы данных ORACLE и прикладных отраслей банковского сектора Азербайджана

Резюме

В статье приведён анализ современного положения безопасности пользователей ORACLE VB, показаны вероятные проблемы и направления их разрешения. В ряде крупных мировых банков в результате присвоения конфиденциальной информации работниками банков им был нанесён значительный ущерб. Так, в Государственном банке Шотландии сотрудник банка продал рекламной компании mail адреса клиентов банка. В настоящее время для предотвращения подобных ситуаций в наших банках должна быть создана надёжная система безопасности. Наличие подобной системы предотвратит продажу конфиденциальной информации о клиентах конкурирующим банкам.

Ключевые слова: *сетевая безопасность, физическая безопасность, общая безопасность, домен*

А.А.Абасова
к.т.н., доц. АзАСУ
Ф.А. Мамедова
д.ф.э., ассистент АзАСУ

МЕСТО И РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ ВАЛЮТЫ В СТРУКТУРАХ «PRIVATE BANKING»

Резюме

Игроками мирового рынка платежей наряду с банками все чаще становятся глобальные интернет-компании, производители электроники, гигантские азиатские вендоры и даже социальные сети. Платежи стали способом привлечь и удержать потребителя. Возможно будущее за виртуальными валютами.

Ключевые слова: *интернет-банкинг, вендор, виртуальная валюта, безналичные расчёты, финансовая информация*

Введение

Чем сложнее ситуация в экономике, тем больше состоятельных людей нуждаются в профессиональном управлении капиталом. Они активно интересуются структурными продуктами и инвестиционным страхованием. Сложная экономическая ситуация, направленность Центрального Банка на очистку финансового сектора, - всё это заставляет банки меняться и искать новые возможность для заработка. Изменения происходят даже в таком консервативном сегменте, как private banking. Напомним, в него входят и зарубежные банки, традиционно работающие с состоятельными клиентами. Наибольшее влияние на этот сегмент сегодня оказывают изменения правил игры на мировых финансовых рынках и снижение процентных ставок по депозитам.

Исследование

В мире наступила эра низких или даже отрицательных ставок. Поэтому клиенты все в большей степени начинают пользоваться инвестиционными инструментами. Особенно четко эта тенденция в нашей стране, где снижение ставок после их стремительного взлета в 2014-м – начале 2015 года наиболее заметно. Рынок инвестиционных инструментов год от года становится все более разнообразным, появляется большое количество структурированных продуктов. Часто законодателем мод выступает западный рынок, инструменты, которые стали там популярны уже довольно давно, начинают приходить и на наш рынок.

В свою очередь представители финансового сектора обращают внимание на последствия политики Центрального Банка по очищению банковского сектора. Это сильнее всего ударило по небольшим банкам и привело к утрате доверия к ним со стороны клиентов. Происходит укрупнение игроков банковского рынка и переток клиентов в более устойчивые финансовые институты. Клиенты предпочитают работать с системообразующими банками, которые за последние годы смогли создать действительно достойные и гибкие подразделения большое количество уникальных решений и обеспечивающие высокий уровень персонального сервиса. Сейчас большинство игроков уже успешно освоили предложение клиентам продуктов в рамках открытой архитектуры и могут представить набор продуктов и услуг, не сильно уступающий по составу и качеству предложению, которое предполагает открытие счетов в других странах. Все зависит от географии. Если в США больше всего внимания, в сравнении с другими странами, уделяется оптимизации налогов и социальному предпринимательству, то в Азии сегодня актуальнее локальные инструменты с привлекательным соотношением риска и доходности.

Снижение ставок по депозитам и спад на рынке недвижимости – такова текущая ситуация, в которой клиентам private banking приходится искать варианты инвестирования. Наряду с модельными решениями клиенты активно рассматривают индивидуальное портфельное предложение, покрывающее основные потребности в ликвидности, защите, сохранности и приумножении вложенных средств. Классическим примером такого подхода может быть наличие в портфеле стратегий с фиксированной доходностью (еврооблигации), продуктов с полной и частичной защитой капитала (структурированные продукты), страховая составляющая (накопительная страхование жизни), а также различные стратегии доверительного управления. Среди новых услуг следует выделить сервисы по покупке и продаже бизнеса, прямые инвестиции private equity, а также нефинансовые услуги по деофшоризации и контролируемым иностранным

компаниям. Для многих клиентов основным продуктом в портфеле по-прежнему является инструмент, позволяющий получать понятный регулярный доход. Яркий пример – продукты с фиксированной доходностью: стратегии еврооблигаций и облигационные структурированные ноты. Популярная разновидность таких продуктов – структурированные ноты first-to-default (FTD), которые за счет немного более высокого риска могут показать доходность плюс 2-3% к портфелю аналогичных облигаций. В рамках диверсификации страновых и банковских рисков некоторые финансовые институты пытаются выстраивать партнерские отношения с фондами прямых инвестиций private equity. Помимо общей диверсификации такие продукты открывают широкий доступ к множеству интересных проектов из реального бизнеса, узнать о которых самостоятельно частный инвестор не может. Очевидный недостаток фондов прямых инвестиций – высокий порог входа (несколько миллионов долларов) и низкая ликвидность с высоким сроком инвестирования, 5-7 лет. Более 70% жителей Африки и Ближнего Востока готовы оплачивать покупки мобильным телефоном – такие данные получила в результате исследования компания Master Card. «Существует не просто высокий спрос на новые способы оплаты – подавляющее большинство людей хотят платить смартфоном. В Европе, кстати, полноценной альтернативой карте смартфон считают менее 40% людей. И это ярчайшая иллюстрация того, как будет развиваться рынок платежей в ближайшие годы: страны, жители которых не имеют банковских историй и карт, шагнут в новую платежную эру, где место банков, а то и реальных денег, возможно, будет где-то с краю.

Многочисленнные пользователи мессенджеров WhatsApp и Viber недавно узнали о повышении уровня безопасности и шифровании. Одна из причин – эти приложения создают надежный канал для платежей p2p (peer-to-peer, между физлицами). То есть WhatsApp и Viber постепенно становится платежными системами. Отношения p2p развиваются не только в мессенджерах. По сути, Uber, Airbob и подобные сервисы тоже выступают своего рода посредниками в оказании услуг, и том числе в переводе денег.

Кроме того, традиционные банковкие платежи вытесняются такими системами как PayPal, Skrill, Neteller. Охватывая все больше пользователей, они предлагают и новые дополнительные услуги, которые раньше быстрые кредиты. На очереди инструменты управления личными финансами и другие сервисы.

Вообще, платежи теперь – вопрос не финансовых систем, а технологий. Использование открытых API (интерфейс программирования приложений, определяет функциональность, предоставляемую программой. В Visa Developer Center или Stripe API приводит к возникновению экосистем вокруг различных игроков, позволяя встраивать платежные системы в различные приложения, увеличивая проникновение сервиса и создавая для новых игроков возможность быстрее запускать свои продукты без разработки сложных непрофильных элементов. Традиционным банкам, в отличии от динамичных физтехкомпаний, требуется больше усилий для преодоления бюрократических барьеров и внедрения новых решений. Банки совершают онлайн-сервисы и сотрудничают с ритейлом, который параллельно и с переменным успехом запускает полноценные кредитные организации. Инвестиции стратегических игроков и банковского сектора в финтехиндустрию растут, в 2015году они достигли почти 2 млдр.долларов. И в первую очередь это инвестиции в разнообразные разработки на основе блокчейна. Блокчейн – представляет собой технологию, которая в перспективе даст возможность полного отказа

от централизованного администрирования платежей в интернете без ущерба для безопасности и скорости обработки. Пока что единственный масштабный кейс на блокчайне – биткойн, а расцвет криптовалют и полный переход на альтернативные расчеты за пределами традиционных банковской и платежной систем остается лишь одним из вариантов развития технологии, и далеко не самым перспективным. Развитие блокчейна может продвигаться по тем направлениям, где лидерами выступают традиционные крупные банки и платежные системы альтернативные национальные и межнациональные системы клиринга для расчетов в традиционных валютах, «умные» платежи (запись о платеже содержит условия исполнения самого платежа и автоматически инициируют его при наступлении таких условий), удешевление массовых расчетов в традиционных платежных системах за счет децентрализации инфраструктуры и так далее.

Заключение

Блокчейн представляет интерес для традиционного сектора банковской экономики, поскольку он реформирует и трансформирует индустрию и дает возможность минимизировать затраты на инфраструктуру, упростить и ускорить операции. Индустрия мобильных платежей тоже ощущает влияние блокчейна. В 2015году компания Apple запатентовала систему денежных переводов для iMessage, в июне 2016-го объявила об открытии iMessage для сторонних разработчиков, и в сентябре биткойн-стартап Circle сообщил об интеграции разработанного компанией приложения платежей в iMessage для устройств на iOS10. Роль платежных систем вроде Visa и MasterCard в этой конфигурации сильно не изменится, но они могут испытывать более сильное давление на маржу. В более отдаленной перспективе, возможно, им придется подвинуться и освободить часть рынка для других игроков, за которыми будут стоять технические гиганты. Для потребителя все это в целом неплохо: больше конкуренции – ниже тарифы и больше новых продуктов и услуг.

Список использованной литературы

1. *Алексеев М.Ю. Рынок ценных бумаг. М. Финансы и статистика. Пер.2014.*
2. *Банковское дело. – М. Экономика, 2011.*
3. *Журнал «Эксперт» № 43. 2016.*
4. *Жу4рнал «Эксперт» №18-19. 2017.*

A.A.Abasova
t.e.n., dosent, AzMİU
F.A.Məmmədova
i.ü.f.d., AzMİU

"Privat bankinq" strukturlarında virtual valyutanın yeri

Xülasə

Ödənişlər dünya bazarının oyunçuları sırasında banklarla yanaşı qlobal internet-kompaniyalar, elektronika istehsalçıları, iri Asiya vendorları və hətta sosial şəbəkələr ola bilər. Ödənişlər istehsalçıları cəlb edilib saxlanınmasının üsuludur. Gələcək ödənişləri virtual valyuta ilə keçirmək mümkün ola bilər.

Açar sözlər: *internet-bankinq, vendor, virtual valyuta, nağdsız hesablaşmalar, maliyyə məlumatları*

A.A. Abasova
Candidate of Technical Sciences, dosent
Azerbaijan Architecture and Construction University
F.A.Mammadova
Doctor of Philosophy in Economics,
Azerbaijan Architecture and Construction University

The place of virtual currency in the structures of "private banking"

Summary

Global Internet companies, electronics producers, giant Asian vendors and even social networks, along with banks, are often becoming global payments market players. Payments have become a way to attract and hold the consumer. Probably the future is in virtual currencies.

Key words: *Internet banking, vendor, virtual currency, non-cash payments, financial information*

K.A.Ağayeva
i.ü.f.d.,dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Univeriteti

BÜDCƏ-VERGİ NƏZARƏTİNİN MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə vergi nəzarətinin maliyyə nəzarəti sistemindəki rolu araşdırılmış, büdcə nəzarəti prosesinin mərhələləri və maliyyə-büdcə nəzarəti sahəsində effektivliyə yönələn vəzifələr açıqlanmışdır.

Maliyyə-büdcə nəzarəti, büdcə prosesi dövründə büdcə təsnifatı xüsusiyyətlərinin, o cümlədən onun gəlir və xərc maddələrinin dəyərləndirilməsini, büdcənin icrası prosesinə nəzarətdən və büdcədənkənar fondlara nəzarətin təşkilindən ibarətdir.

Büdcə nəzarəti prosesi üç mərhələli - əvvəlki, cari və sonradan nəzarət formalarında təşkil olmaqla büdcə vəsaitlərinin maksimum artırılmasına və maliyyə-büdcə nəzarəti siyasətinin optimal şəkildə təşkilinə xidmət edir. Büdcə nəzarəti-mövcud hüquqi normalar çərçivəsində müvafiq orqanları tərəfindən reallaşdırılan nəzarət tədbirləri sistemidir ki, büdcə fəaliyyətinin qanunu şəkildə təşkilinin və və məqsədyönlü istifadəsinin yoxlanılmasını təşkil edir. Maliyyə-büdcə nəzarəti sahəsində effektivliyə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin icrası məqsədəuyğundur [1]

1) Maliyyə qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsi,
2) Dövlətin gəlirlərinin təşkilinə və o cümlədən məqsədəuyğun istifadəsi,
3) Büdcə proseslərinin ardıcıl izlənməsinə,
4) Mərkəzi büdcə ilə aşağı büdcələr arasında münasibətlərin tənzimlənməsi,
5) Büdcə münasibətlərində hüquqpozuntularının aradan qaldırılması,
6) Maliyyə nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsi.

Aşağıdakı orqanlar büdcə nəzarəti subyektlərinə aiddir;

- Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti.

- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi.
- Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatası.

Azərbaycan Respublikasının icra orqanları içərisində Maliyyə Nazirliyi mühüm mövqeyə malikdir. Maliyyə Nazirliyi operativ maliyyə nəzarətin həyata keçirməklə büdcənin tərtibi prosesinə, valyuta əməliyyatlarına, pul-kredit sahəsində fəaliyyətə, büdcədənkənar fondların vəsaitlərin idarə olunmasına nəzarəti təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının struktur elementi olan Maliyyə Nəzarəti Xidməti respublikanın maliyyə nəzarətinin təşkili işinə metodiki rəhbərlik etməklə, bu sahədə olan nöqsanların, neqativ halların və onların yaranma səbəblərinin aşkarlanmasına xidmət edir, o cümlədən büdcə vəsaitlərinin xərclənməsinə, dövlət zəmanəti ilə verilən kreditlərin xərclənməsinə, büdcədən maliyyələşən dotasiya, subsidiya, subvensiya alan təşkilatların, xarici ölkələrdə diplomatik xidməti həyata keçirən orqanların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir. Maliyyə Nəzarəti Xidməti büdcə təşkilatlarında təftiş işini həyata keçirməklə aşağıdakı göstəriciləri yoxlayır [2].

1) Smeta göstəricilərinə uyğun olaraq təyinatların düzgünlüyünün, mühasibat uçotunun, hesabatların düzgün tərtibinin, mal-material ehtiyatlarından səmərəli istifadə göstəricilərinin və silinmə normalarına əməl olunmasının, əsaslı təmir işlərinə çəkilən xərclərin, debitor və kreditor borcların yaranma səbəbləri və cari vəziyyətinin yoxlanılması.

2) Büdcədən maliyyələşən təşkilatların onlara ayrılan vəsaitlərin xərclənməsinin düzgünlüyünə nəzarət, müəsisələrdə nağd və köçürülmə yolu ilə mal alışı, o cümlədən mühasibat hesabatlarında mədaxil qaydalarına əməl olunmasına həmçinin xəzinədarlığın bu vəziyyətə nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsinin yoxlanılması.

3) Büdcədən ayrılan vəsaitlərin təşkilatlar tərəfindən təyinata uyğun olaraq xərclənməsinə nəzarətlə bərabər ötən illərdə alınan kreditor borcların vaxtında ödənilməsinə və müəyyənləşdirilmiş limitdən artıq büdcə kreditlərinin alınmasına nəzarət.

4) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanlarına uyğun olaraq dövlət tərəfindən ödənilən yardımlara, əmək haqqlarına əlavələrin büdcə idarələri tərəfindən tətbiqinin təftişinin aparılması.

Təftişin nəticəsi aktla rəşmiləşdirilir və aktda aşkar olunan çatızmazlıq və nöqsanlar, həmçinin onların aradan qaldırılması yolları əks olunmalıdır. Büdcə təşkilatlarında təftişin nəticələri müzakirə olunmaqla qərar laiyəsi tərtib olunur. Əgər yoxlama zamanı cinayət xarakterli faktlar aşkarlanarsa dərhal rəhbərliyə məlumat verilməklə zərərin ödənilməsinin təmin olunması üçün məlumatlar hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Nəzarətinin digər struktur elementi olan Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını, respublika qanunlarını, Prezidentin Fərman və sərəncamlarını, Maliyyə Nazirliyinin əsasnamələrini və Azərbaycan Respublikasının tərəftar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri əsas tutmaqla, aşağıdakı istiqamətlər üzrə nəzarət fəaliyyətini təşkil edir:

1) Xəzinə fəaliyyətinin normativ qanunvercilik sənədlərinin tələblərinə uyğun şəkildə təşkili və icrasına nəzarət,

2) Büdcə vəsaiti hesabına maliyələşdirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlərə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin təyinata uyğun şəkildə istifadəsinə, həmçinin büdcədənkənar vəsaitlərin smetaya uyğun olaraq istifadə olunmasına nəzarət.

3) Büdcə vəsaiti hesabına maliyyələşən təşkilatlar tərəfindən alınan mal-material ehtiyatlarının xəzinə hesabatlarında düzgün uçotunun aparılmasına nəzarət.

4) Dövlətin maliyyə vəsaitlərindən istifadədə şəffaflığa nail olmaq məqsədilə büdcədən maliyyələşən təşkilatların, müəssisə və idarələrin apardığı maliyyə əmliyyatlarının uçot qaydalarına uyğunluğuna nəzarət.

5) Büdcə defisitinin aradan qaldırılması üçün təyin olunan maliyyələşmə mənbələrindən istifadənin səmərəliliyinə nəzarət.

6) Büdcə vəsaitlərinin idarə olunmasına və büdcə resurslarından səmərəli istifadəyə nəzarət.

7) Rayon və şəhərlərin saxlanması və inkişafına yardım məqsədilə ayrılan dotasiya, subsidiya və subvensiyaların və digər büdcə vəsaiti hərəkətlərinin xəzinən hesabatlarında qanuna uyğun şəkildə düzgün əks olunmasına, həmçinin büdcə ssudalarının verilməsində müəyyənləşdirilmiş limitlərə riayət olunmasına və ödənişlərə nəzarət.

8) Dövlət büdcəsinə vəsaitlərin daxil olmasına, büdcədənkənar fondların əməliyyatlarına, büdcə defisitinin bağlanılmasına xidmət edən dövlət zəmanətli kreditlərin alınması və ödənilməsi üzrə əməliyyatlara və digər maliyyə əməliyyatlarına nəzarət.

Büdcəyə nəzarət fəaliyyətinin digər subyekti isə Hesablama Palatasıdır. O, büdcənin icrası ilə bağlı hesabata və icraya dair qanun layihələrinə rəy verməklə, büdcə maliyyələşdirmələrinin aparılmasını, büdcə vəsaitlərinin xəzinə hesabına daxil olunması və ondan istifadə göstəricilərini təhlil edir.

Dövlətin maliyyə nəzarəti prosesində vergilər əsas nəzarət obyektlərindən biridir. Büdcə gəlirlərinin 2016 ci ilin statistikasına əsasən 48,16%-ni vergilər təşkil edir.

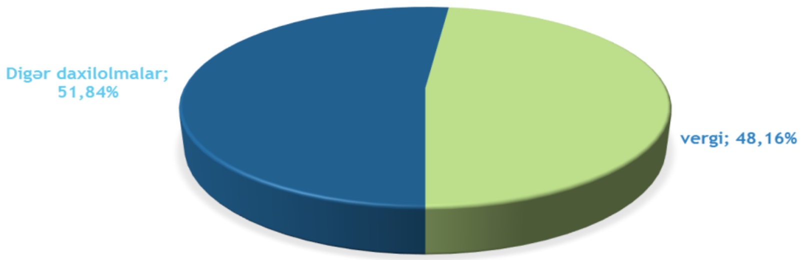

2016-CI ILBÜDCƏ GƏLIRLƏRI

Buna görə də dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında vergi nəzarəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Vergi yoxlanışı obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

- vergi bəyənnamələri, plan və smeta göstəriciləri, müəssisənin mühasibat kitabi, hesabatlar, kontrakt və müqavilələr, vergilər və başqa məcburi ödənişlər haqqında sənədlər;
- mülkiyyətindən asılı olmayaraq mövcud olan kommersiya müəssisə və təşkilatları;
- yerli və hüquqi şəxslərin birləşməsindən yaradılan müştərək müəssisələr;
- qeyri-dövlət o cümlədən qeyri-kommersiya müəssisə və təşkilatlar;
- Azərbaycan Respublikasının, xarici ölkələrin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müxtəlif maliyyə fəaliyyəti.

Vergi yoxlanışı prosesi təşkil və aparılma üsuluna və digər məqsədlərə görə bu formada təsnif olunur [3]

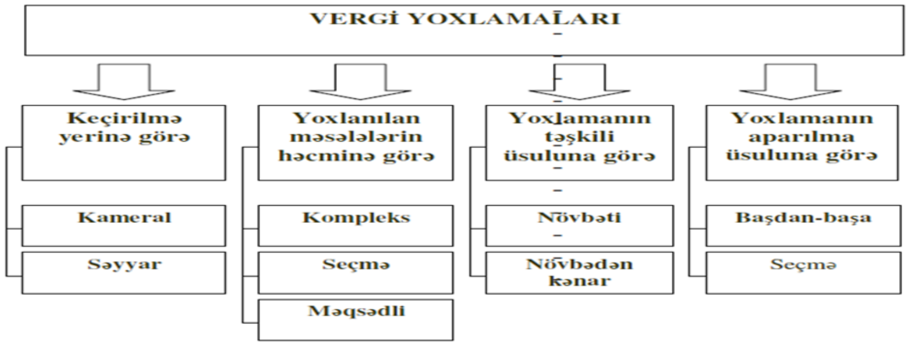

Şəkil 2.1 Vergi yoxlamaları.

Kameral vergi yoxlamaları vergi ödəyicisinin yerləşdiyi məkana getmədən subyektin verdiyi hesabatlara və vergi orqanında olan digər məlumatlara əsasən vergi orqanı tərəfindən yoxlanışı ifadə edir. Belə yoxlama zamanı vergi ödəyicisinin hesabatları doldurma forması, vergilərin düzgün hesablanması, və tətbiq olunan vergi güzəştlərinin qanunverciliyə uyğun olması yoxlanılır ki, bu zaman əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

- vergi subyektləri tərəfindən vergi qanunvericiliyinin tələblərinə riayət olunmasına4
- vergi hesabatlarının təşkilində yaranan hüquq pozuntularının aşkarlanması və aradan qaldırılması4
- müəyyənləşdirilən hüquq pozuntuları üzrə ödənilməmiş məbləğlərin alınması4
- qanunun tələblərinin pozulmasına görə təqsirkar şəxslərin vergi və ya inzibati məsuliyyətə cəlbi4
- səyyar vergi yoxlamalarının təşkili məqsədilə informasiya bazasının yaradılması və müvafiq vergi ödəyicilərinin seçilməsi.

Kameral vergi yoxlaması prosesi vergi ödəyicilərinin hesabat sənədlərini vergi orqanlarına verdiyi gündən etibarən 30 gün müddətində həyata keçirilir.

Kameral vergi yoxlaması zamanı vergi ödəyicisinin bəyannamə və digər sənədlərdə uyğunsuzluq aşkarlanarsa, bu zaman vergi orqanı digər məlumatlar və ya izahat tələb edəbilər, həmçinin vergilərin hesablanmasında qanunauyğunsuzluq müəyyənləşdirilərsə,vergi ödəyicisinə 5 gün müddətində düzgün hesablanma qaydasına dair bildiriş göndərilməlidir.Vergi ödəyicisi tərəfindən heç bir üzrlü səbəb olmadan vergi bəyənnaməsi müəyyənləşdirilmiş müddətdə vergi orqanına təqdim olunmadığı təqdirdə Vergi Məcəlləsinin 67-ci maddəsi rəhbər tutulmaqla vergilər hesablanır.

Kamerla vergi yoxlamasından fərqli olaraq səyyar vergi yoxlaması vergi ödəyicisinin hüquqi ünvanında və vergi orqanının əməkdaşları tərəfindən təşkil olunur. Səyyar vergi yoxlamasının təşkilində vəzifələr bunlardır:

1. Vergi ödəyicisinin vergiləri düzgün və vaxtında ödəməsinin təmin etmək məqsədilə onun maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin komleks təhilini aparmaq;
2. Mühasibat uçotunun təşkilində həmçinin vergi bəyannaməsinin tərtibində qanun pozuntu faktlarını aşkarlamaq;
3. Qanun pozuntuları haqqında faktlar və dəlillər toplamaq;
4. Vergitutma bazasının qəsdən azaldılması ilə ödənilməmiş vergilərin miqdarını hesablamaq;
5. Baş verən qanun pozuntularının düzəldilməsi istiqamətində tədbirlər planı hazırlanmaq;
6. Vergi qanunverciliyinin tələblərinin pozulmasında təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlbi.

Səyyar vergi yoxlaması növbəti və növbədənkənar olmaqla 2 formada, növbəti vergi yoxlaması ildə bir dəfədən çox olmamaqla 30 gün müddətində təşkil olunur. Növbəti səyyar yoxlamanın təşkilinə 15 gün qalmış vergi ödəyicisinə bildiriş göndərilir. Növbədənkənar vergi yoxlanışının həyata keçirilməsinə aşağıdakı problemlər səbəb olur:

- vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi hesabatlarının müəyyənləşdirilmiş müddətdə və vergi orqanlarının etdiyi xəbərdarlıqdan sonra da təqdim olunmadığı təqdirdə;
- vergi yoxlanışının aktında düzgün olmayan informasiyalar aşkarlandıqda;
- vergi orqanına bəlli olan mənbələrdən vergi ödəyicisinin gəlirlərinin gizlədildiyi haqqında informasiya daxil olduqda;
- hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən vergi yoxlanışının keçirilməsi haqqında qərar verildikdə;
- vergi ödəyicisi tərəfində maliyyə sanksiyalarının və vergilərin artıq ödənilməsi, və onların qaytarılması haqqında vergi orqanlarına ərizə təqdim edildikdə;
- vergi qanunvericiliyinin tələblərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş müddətdə vergi ödəyiciləri tərəfindən vergi hesabatlarının təqdim edilmədiyi və ya düzgün olmayan həmçinin nöqsanlı informasiyalardan tərtib edildiyi halda;
- vergi ödəyicisi olan fiziki və ya hüquqi şəxsin ləğv olunması və fəaliyyətinə xitam verilməsi ilə əlaqədar vergi orqanına müraciət edildikdə.

Səyyar vergi yoxlanışının təşkili ardıcıllığı [4]

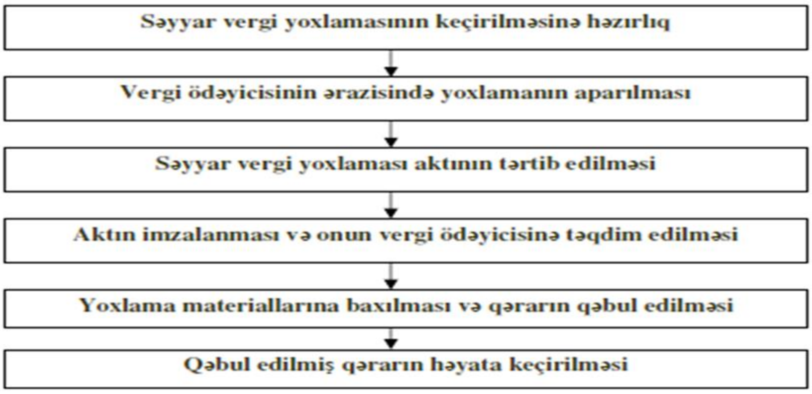

Şəkil 2.2 Səyyar vergi yoxlamasının komponentləri.

Səyyar vergi yoxlamalarının təşkilinə vergi orqanlarının vəzifəli şəxsləri öz xidməti vəsiqələrini, səyyar yoxlamanın keçirilməsinə dair vergi orqanı və ya məhkəmə tərəfindən verilən qərarı təqdim etməklə başlanılır. Səyyar vergi yoxlamasının həyata keçririlməsi zamanı tələb olunan sənədlər 5 gün ərzində təqdim olunmadıqda akt tərtib olunur.

Beləliklə göründüyü kimi müasir dövrdə, xüsusilə iqtisadi münasibətlərin günbəgün inkişaf etdiyi bir dövrdə vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi nəzarətinin təşkilində vergi yoxlamaları, xüsusilə də səyyar yoxlamalar mühüm əhəmiyyətə malikdir.Səyyar vergi yoxlanışlarının əsas prinsipi az xərc çəkməklə ödəyicilərin seçilməsi,həmçinin pozuntuların aşkarlanmasıdır. Bu məqsədlə də aşağıdakı amillərə diqqət yetirilməsi zəruridir:

- Maliyyə vəziyyəti çox dəyişkən olan müəssisə və təşkilatın seçilməsi;
- Əvvəl keçirilmiş yoxlamaların nəticələrinə əsasən maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətində daha çox qanun pozuntusuna yol verən müəssisələrin seçilməsi;

- Vergi bəyannamələrini müəyyənləşdirilmiş müddətdə təqdim etməyən, həmçinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilində bir neçə bank hesabından istifadə edən təşkilatlar.

Vergi nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas üsullarından biri məhkəmə qaydasında tənzimləmədir.Lakin məhkəmə orqanları qanunvericilikdə olan ziddiyətli məqamlara görə yaranmış problemləri vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll etdiyinə görə ilk növbədə vergi inzibatçılığının o cümlədən qanunverciliyin müasir vəziyyətə uyğun şəkildə mütəmadi olaraq yenilənməsi səmərəliliyin təşkilində mühüm məsələlərdən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. ''Büdcə sistemi" .Bakı-2003.*
2. *www.fimsa.az*
3. *Rəiyyət Hacıyev ''Təftiş və nəzarət". Bakı-1999.*
4. *Damət Bağırov ''Vergi nəzarəti'' Bakı-2006*

К.А. Агаева

д.ф.э.,доцент АзАСУ

Роль бюджетно-налогового контроля в системе финансового регулироввания

Резюме

В статье проанализирована роль налогового контроля в системе финансового регулирования, раскрыты этапы данного процесса и основные задачи, ведущие к повышению эффективности в этой сфере.

K.A.Aghaeva

Ph.D, Azerbaijan University of Architecture and Construction

The role of fiscal control in the system of financial regulation

Summary

The article analyzes the role of tax control in the system of financial regulation, discloses the stages of this process and the main tasks leading to increased efficiency in this area.

R.Y.Əliyev

AzMİU-nun doktorantı

İ.R.Məmmədov

f.ü.i.d., dos., AzMİU

AZƏRBAYCANDA MƏNZİL – KOMMUNAL SFERASI FƏALİYYƏTİNİN MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ VƏ KONSESSİYA LAYİHƏSİNİN REALLAŞDIRILMASININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNƏ METODİKİ YANAŞMA

Xülasə

Aparılan təhlil tədqiq olunan kompleksin maliyyə sisteminin əsas prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir. İdarəetmənin müasir metodlarına əsasən mənzil – kommunal təsərrüfatının təkmilləşdirilməsinə dövlət dəstəyinə üç istiqamətdə baxılır. Tədqiqatda konsessiya əsasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi modellərindən istifadə olunmuşdur. Konsessiya

razılaşmalarının iqtisadi təbiəti ondan ibarətdir ki, onun üçün zəruri resurslar olmayanda layihələrin reallaşdırılması üçün mümkün olan əsas formalar aşkar edilmişdir. Bu zaman ilk növbədə iştirakçıların tərkibi və funksiyaları müəyyən edilməlidir.
Açar sözlər: *metodlar, maliyyələşdirmə, mənzil, kommunal, sahə, təhlil, dövlət, güzəştə getmək, model, təkmilləşmə, köməklik.*

Giriş

Mənzil – kommunal təsərrüfatı sahəsində iqtisadi islahatlarının yeni iqtisadi modelini əks etdirən strateji yanaşmaların reallaşdırılmasının nəzərə alınması mənzil – kommunal təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin dotasiyasız rejiminin təmin edilməsinə yönəldilmişdir. Bu isə onun səmərəliliyini yüksəltməklə yanaşı, onun inkişafı üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi mənbələrini formalaşdırır, vətəndaşların sosial hesabları sistemindən istifadə etməklə əhalinin az təminatlı təbəqəsinə ünvanlı dövlət köməkliyini həyata keçirir. Mənzil – kommunal təsərrüfatının geniş təkrar istehsalının maliyyə potensialının yüksəldilməsi, birinci növbədə, onun idarə edilməsi strukturunun keyfiyyətli dəyişilməsinə səbəb olur. Aparılan təhlillər mənzil – kommunal təsərrüfatının inkişafı təmin edən maliyyə sisteminin əsas prinsiplərini müəyyən etməyə imkan verir.

1. Mənzil – kommunal sferasının inkişafının maliyyələşdirilməsinin əsas istiqamətləri

Mənzil – kommunal sferasının inkişafını təminatını şərtləndirən maliyyələşdirilmə mənbələrinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ailə büdcələri daxil olmaqla mənzil – kommunal təsərrüfatı büdcələrinin optimallaşdırılması üçün maliyyələşdirilmənin tarazlıq vəziyyətinə gətirilməsi;
- bütün maliyyə resurslarından (dövlətin, xüsusi investorların və əhalinin) istifadəni nəzərdə tutan, mənzil – kommunal təsərrüfatının maliyyələşdiril-məsinin kompleks surətdə həyata keçirilməsi;
- qənaətliliyi təmin edən resursların cəlb edilməsi hesabına maliyyələşdir-mənin kifayət etməsi;
- dövlət səviyyəsində müəyyən edilən maliyyə resurslarının istifadəsi üçün resursların əlverişliliyi;
- iqtisadiyyatın müəyyən edilmiş sahəsinə qoyulan mənzil – kommunal təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin stimullaşdırılması;
- mənzil – kommunal təsərrüfatının texnologiyasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə qabaqcıl təcrübənin mənimsənilməsi nöqteyi – nəzərindən dünya sisteminə maliyyələşdirmənin inteqrasiyasının həyata keçirilməsi;
- investisiya sistemindən istismar mərhələsinə qədər mənzil – kommunal təsərrüfatının fəaliyyətinin sığortalanması;
- həm mənzil fondunun idarə edilməsi üzrə, həm də büdcə maliyyələşdirilməsi sferasında mənzil – kommunal təsərrüfatının inkişafına ünvanlı yardımların edilməsi;
- ictimai maraqları (məsuliyyətliliyi və stimulları) təmin edən, mənzil – kommunal təsərrüfatı fəaliyyəti iştirakçılarının həyata keçirdiyi işçilərin risklərinin vaxtında nəzərə alınması;
- mənzil – kommunal təsərrüfatının inkişafı və təkmilləşdirilməsinə yönəldi-ən xərclərə nəzarətin gücləndirilməsi [2, s.49];
- mənzil – kommunal təsərrüfatı sistemində qanunvericilik norma və qaydalarına riayət edilməsi məsuliyyəliliyinin artırılması və s.

Göstərilən prinsiplər təcrübədə maliyyə sisteminin bütün tərkib hissələrinin qarşılıqlı əlaqəli olduğu və mənzil – kommunal təsərrüfatında investisiya və büdcə siyasəti mahiyyətcə sistemli şəkildə olduğu halda reallaşa bilər.

Mənzil – kommunal sferasının inkişafının qabaqcıl texnologiya və idarəet-mənin yeni metodlarına əsasən təkmilləşdirilməsi üç istiqamətdə aparıla bilər:

Birinci istiqamət ölkənin büdcə və xarici ölkələrin resursları hesabına dövlətin və subyektlərin zəmanəti altında həyata keçirilə bilər. Belə halda mənzil – kommunal təsərrüfatında ən mühüm layihələr maliyyələşdirilməlidir.

İkinci istiqamət mənzil – kommunal təsərrüfatında borc kreditlər və birbaşa investisiyaların hesabına xüsusi kapitalı cəlb etməklə təmin edilir. Belə halda risklərin aşağı salınması üçün maliyyə mexanizmi yaradılmalı və cəlb edilən investisiyaların maliyyələşdirilməsinin dövlət və bələdiyyə zəmanəti altında həyata keçirilməsi məqsədyönlüdür.

Üçüncü istiqamət mənzil – kommunal təsərrüfatında kapitalın cəlb edilməsinin uzunmüddətliliyi ilə səciyyələnir və sabit bazar mexanizminin yaradılmasını tələb edir. Həmin tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində müəyyən səmərə əldə edilə bilər və yaradılacaq mexanizmi gələcəkdə inkişaf etdirmək və təkmilləşdirmək olar.

Aparılan təhlil göstərir ki, mənzil – kommunal sferasının potensialı geniş ol-duğuna görə uzunmüddətli investisiya resurslarının cəlb edilməsi məqsədyönlüdür (1 saylı şəkil).

Kommunal xidmətlərindən istifadənin maya dəyərinin aşağı salınması nəticəsində əldə edilən qənaətə görə vəsaitlərin cəlb edilməsi vasitəsilə layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilən borc kreditlərinin ödənilməsinə resurs qənaətliliyi deyilir. Kommunal xidmətlərinin maya dəyərini aşağı salmaq üçün kommunal infrastrukturası təkmilləşdirilməlidir, mənzil fondunun yenidən qurulması isə material və enerji resurslarının istehlakını aşağı salar və investisiyaların səmərəliliyini yüksəldər.

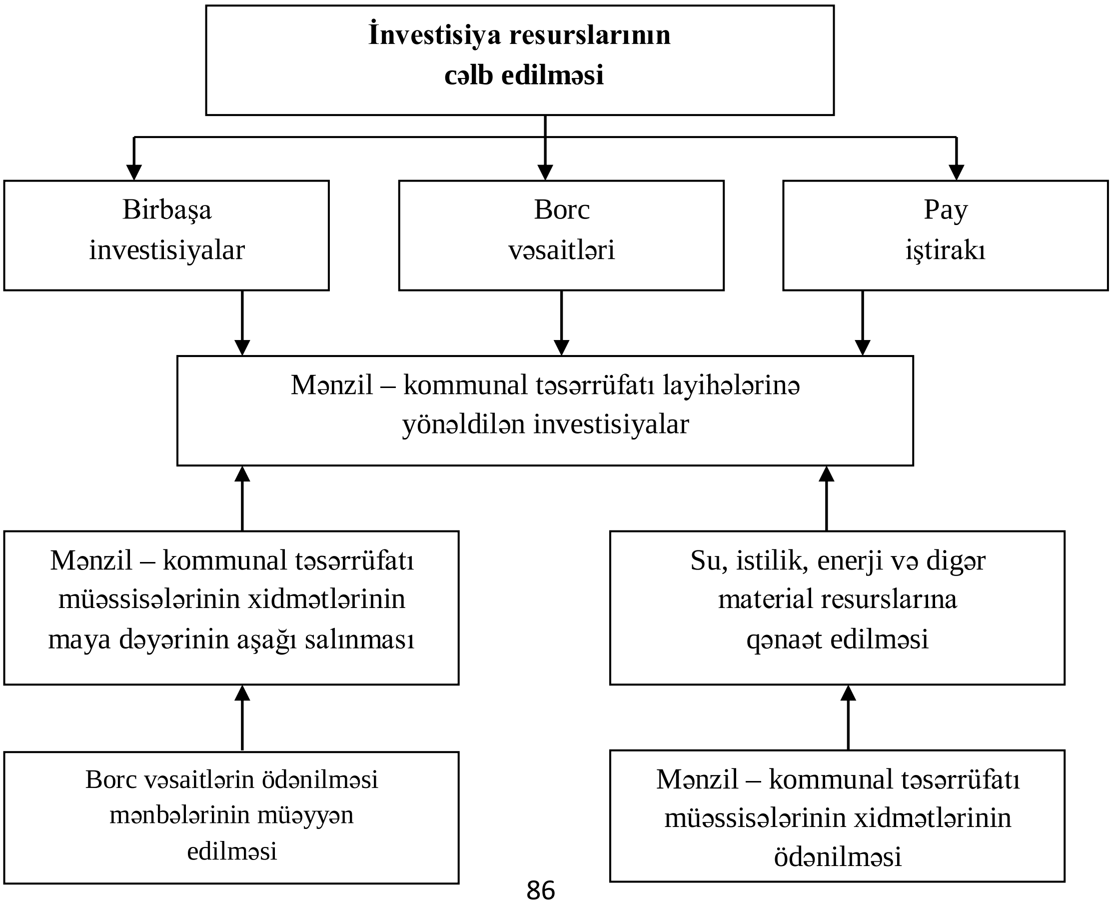

Şəkil 1. Mənzil – kommunal sferasında resurs qənaətliliyinə investisiya layihələrinin təsiri.

Mənzil – kommunal sferasına kommersiya banklarının resursları və digər mənbələrin hesabına vəsaitləri cəlb etmək məqsədilə hakimiyyət orqanları və bələdiyyələr yaxşı şərait yaratmalıdırlar. Belə halda mənzil – kommunal müəssisələrinin borcları ləğv edilməli və onların idarə edilməsi təkmilləşdirilməli, risklər aşağı salınmalı və mənzil təsərrüfatının geniş təkrar istehsalının həyata keçirilməsi məqsədilə resursların cəlb edilməsi mexanizmləri yenidən işlənməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə və şəhərlərdə mənzil təsərrüfatının geniş təkrar istehsalı üçün yaradılmış şəraiti qənaətbəxt hesab etmək olar. Bu isə aşağıdakılara xarakterizə olunur:

- bələdiyyə müəssisələri kommunal sahədə dəyişiklikləri həyata keçirmək, investisiyalaşdırma risklərini aşağı salmaq, tariflərin tənzimlənməsi və müqavilələrin bağlanmasının təkmilləşdirilməsi və s. hesabına müəssisələrin kredit qabiliyyətini yüksəltmək kimi səlahiyyətləri malikdir;
- mənzil – kommunal müəssisələrinin idarə edilməsində maliyyə şəffaflığını yaratmaq üçün tələblər düzgün müəyyən edilməli, onların tətbiqi nəzarət altında olmalı və müəyyən vaxtlarda müstəqil auditorlar tərəfindən yoxlanmalıdırlar [3, s.34].

Təcrübə göstərir ki, mənzil – kommunal sferasının inkişaf və təkmilləşdiril-məsi məqsədilə iri investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə uzunmüddətli borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinə dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanları maraqlıdırlar. Əgər cari gəlirlərin hesabına xərcləri örtmək mümkün olmursa, onda dövlət və yerli orqanlar borc vəsaitləri cəlb etmək üçün üsullar, formalar və standartlar hazırlamalı və öz üzərlərinə büdcə zəmanətini götürməli-dirlər.

2. Konsessiya formasında zəmanət mexanizmi

Mənzil – kommunal infrastrukturunun – su –, istilik –, enerji təchizatının əsaslı yenudən qurulmasının büdcə zəmanəti hesabına yerinə yetirilməsi çox çətindir. Ona görə də beynəlxalq təcrübəyə əsasən investisiyaları və şirkətləri cəlb etmək zəruridir. Qəbul olunan qərarların səmərəli olması və investisiya risklərinin qarşısının alınması üçün zəmanət mexanizmi işlənməlidir.

Konsessiya formasında zəmanət mexanizminə əsasən mənzil – kommunal müəssisələrinin təkmilləşdirilməsi üçün iri infrastruktur layihələrinin reallaşdırıl-ması həyata keçirilməlidir. Konsessiya termini latınca "consesso" deməkdir, yəni güzəştə getmək, icazə vermək. Konsessiyaya verilən güzəştlər qoyulan kapitalın xalis mənfəət normasından çox olmalıdır. Ona görə də razılaşma müqaviləsində həmin normanı ağıllı həddə müəyyən etmək lazımdır [1, s.104].

Dünya təcrübəsinə uyğun mənzil – kommunal sferasına investisiyaların cəlb edilməsi və istehsalın səmərəli təşkili məqsədilə konsessiyanın istifadəsi hal-hazırda ən aktual məsələlərindən biridir.

Mülkiyyət formalarının müvəqqəti yenidən bölüşdürülməsi dövlət və bələdiyyə konsessiyalarının təşkili üçün əsasdır. Dövlət və bələdiyyə mülkiyyəti (torpaq sahələri, təbii resurslar, istehsal və sosial infrastruktur obyektləri, xidmət müəssisələri və s.) konsessiya sahibinə müvəqqəti olaraq təhkim edilir, dövlət və bələdiyyələr isə idarəetməni (sahiblik formasını) özündə saxlayırlar. Bu isə konsessiya sahibindən mükafatın alınması üçün ilkin şərt olur. Konsessiya müqaviləsində isə investisiya qoyuluşlarının istiqamətləri və müddətləri, istehsal şərtləri və s. razılaşdırılırlar. Konsessiya sahibləri dövlət və bələdiyyə obyekt-lərinin müvəqqəti

istifadəsi üçün mükafat alırlar və onların istismarından alınan gəlirlər isə sahibkarın ixtiyarında qalır.

Dövlətin resursları çatışmayanda layihələrin reallaşdırılmasında konsessiya razılaşmalarının bağlanmasında ölkənin marağı olur.

Hər hansı bir dövlətdə investisiyalara ciddi ehtiyac olanda konsessiyadan istifadə edir. Xüsusi investorların tələbatını təmin etmək üçün dövlət onlara tez və əvəzsiz dövlət mülkiyyətinin istifadə olunmasında güzəştlər edir.

Konsessiya sahəsində, müəllif tərəfindən, beynəlxalq təcrübəsinin öyrənilməsi göstərdi ki, Azərbaycanda konsessiyanın üç formasını həyata keçirmək mümkündür:

- qarışıq modeli (xüsusi – dövlət konsessiyası). Bu modelə uyğun sadə müqavilə əməkdaşlığı və ya birgə müəssisə formasında işləmək mümkündür. Konsessiya layihəsinin həyata keçirilməsini qəbul edən ölkənin və konsessiyanın birgə gücü ilə reallaşdırır;
- sadə modeli (xüsusi konsessiyanı). Bu modeldə layihənin reallaşdırılmasında qəbul edən dövlət iştirak etmir;
- tikinti kooperasiyası modeli. Bu modeldə layihənin investisiya qabağı və investisiya layihəsini konsessiya sahibi təşkil edir və obyekti idarə edən şirkətə təhvil verir, konsessiya müddəti ərzində (obyektin tikintisi qurtarana qədər) alacaq mənfəət faizini hesablayır.

Konsessiyanın növündən, formasından və reallaşdırılmasından asılı olmayaraq, konsessiya razılaşması bağlananda, onun iştirakçıları tərəfindən aşağıda göstərilənlər nəzərə alınmalıdır:

- əgər konsessiya razılaşmasını həyata keçirmək üçün torpaq sahəsi lazımdırsa, onda o vaxtında verilməlidir. İstehsal proqramına uyğun konsessiya sahibi işləri reallaşdırmalıdır;
- əmtəələrin (işlərin, xidmətlərin) təqdim edilməsi və hazırlanması qiymətlərinin düzgün müəyyən edilməsi və dəyişdirilməsi;
- qəbul edən dövlətin əmək resurslarının istifadə edilməsi;
- ölkədə yeni texnologiya, materiallar, xammaldan zəruri miqdarda istifadə edilməsi;
- konsessiya obyektində əməyin təşkilinin düzgün həyata keçirilməsi, konsessiyaçının obyektə sərf etdiyi xərclərin vaxtında kompensasiya edilməsi;
- konsessiya fəaliyyətində konsessiyaçının amortizasiya ayırmalarının düzgün müəyyən edilməsi;
- konsessiya sahibinin yerinə yetirdiyi obyekti qəbul edən dövlətə (ölkəyə) istifadə olunmayan obyektlər daxil olunmaqla qaytarılması;
- investisiya layihələrinin sığortalanmasının həyata keçirilməsi;
- dövlət tərəfindən konsessiya sahibinin reallaşdırdığı investisiya layihəsinə (obyektinə) zəmanətin verilməsi və onun əmlak hüququnun qorunması.

Yuxarıda göstərdiklərimizə əsasən tərəflərin maraqlarını təmin edən konsessiya razılaşmasının reallaşdırılmasının qiyməti müəyyən edilməli və mənzil – kommunal təsərrüfatı fəaliyyətinə zəmanət verilməlidir.

Konsessiya razılaşmasının reallaşdırılması qiymətinin müəyyən edilməsində mümkün olan metodiki yanaşmaya baxaq. Burada konsessiya obyektinin, yəni təklif olunan əmtəənin “maya dəyəri” müəyyən edilməlidir. Dövlət və ya bələdiyyə hakimiyyəti mənzil – kommunal infrastrukturu obyektinin istifadəsindən kommer-siya gəliri almaqla yanaşı, onun saxlanması xərclərini və genişləndirilməsini öz üzərinə götürməlidir, bura nəqliyyat, mühəndis, sosial və s. infrastruktur obyektləri də daxil olmalıdırlar. Belə halda müxtəlif mənbələrin hesabına obyektin

ümumi qiyməti, yerləşməsi üzrə differensiyası, istifadə edilməsi səmərəliliyi müəyyən edilməlidir.

Beləliklə, konsessiya obyektinin miqyası və funksional bölüşdürülməsi qiymətləndirilməli, sahibkarın sərf etdiyi xərclərin miqdarı və onun səmərəli olub – olmaması müəyyən edilməlidir. Sonra isə konsessiya obyektlərinin istifadəsindən alınan mənfəətin kəmiyyəti, müəyyən edilməlidir.

Konsessiya infrastruktur obyektlərindən ən yaxşı istifadə olunanı və gəlirlisi seçilir, başqa sözlə, onun renta dəyəri qiymətləndirilir. Burada gəlir gətirən və fiziki reallaşdırılması mümkün olan, norma və qaydalara cavab verən variantlar nəzərə alınırlar. Konsessiya razılaşması çərçivəsində infrastruktur obyektin maksimum qiyməti olan variantı seçilir və tikinti, ekoloji və digər məhdudiyyətlər nəzərə alınır.

Əgər konsessiya torpaq sahəsi tikililərdən azaddırsa, onda onun səmərəli istifadə edilməsi imkanları müəyyən edilir. Əgər konsessiya torpaq sahəsində tikililər vardırsa, onda həmin tikililərin dəyəri və sökülməsi xərcləri təhlil edilir və reallaşdırılan layihənin kəmiyyətinə təsiri hesablanır. Buradan aydın olur ki, torpaq sahəsi azad olanda onun qiymətləndirilməsi sadə olur.

Konsessiya obyektinin maksimum renta dəyərini müəyyən etmək üçün ən səmərəli variant azad torpaq sahəsi və ya bütün əmlak kompleksi və onun müəyyən hissəsi seçilməlidir. Konsessiya layihəsinin reallaşdırılması dəyərini müəyyən etmək üçün qəbul edən tərəfə onun əhəmiyyəti göstərilməlidir. Konsessiya layihəsi ölkənin iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli olanda, onun reallaşdırılmasından sosial – iqtisadi, ekoloji, və s. səmərə alınır. Əgər konsessiya layihəsi rəqabət qabiliyyətli-dirsə, onda ölkə həmin layihənin reallaşdırılmasına maraqlı olur.

Mənzil – kommunal sferasının konsessiya infrastruktur obyektlərinin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsi ardıcıllığı 2 saylı şəkildə təqdim edilir.

Qəbul edən ölkə üçün priotitet konsessiya layihəsinin reallaşdırılması qiymətini aşağıda verilən düsturla hesablamaq olar:

1) Tikililərdən azad olan torpaq sahəsi üçün –

$$D_{k\ell} = X_k + И_{io} \cdot Y_{k \cdot o} / Я, \qquad (1)$$

harada - $D_{k\ell}$ – rəqabət qabiliyyətli konsessiya layihəsinin reallaşdırılması dəyəri;

X_k – konsessiya sahibinin sərf etdiyi xərclər (konsessiya razılaşmasına uyğun dövlət poşlinlərinin, qeydiyyata alınma yığımlarının və s. tərtib edilməsi);

Y_{ko} – azad torpaq sahəsində konsessiya obyektinin tutduğu yer;

$\dot{I}_{io}$ – infrastruktur obyektlərinin saxlanması, inkişafı və genişləndirilməsinin illik xərcləri;

Ə – azad torpaq sahəsində yerləşən rəqabət qabiliyyətli konsessiya layihəsinə yönəldilən vəsaitlərin istifadə edilməsi səmərəliliyi əmsalı.

2) Konsessiya layihəsində istifadəsi nəzərdə tutulmayan obyektlər, əgər orpaq sahəsində olarlarsa, onda onların reallaşdırılması dəyərini aşağıdakı düsturla müəyyən etmək olar:

$$D_{k\ell} = X_k + И_{io} \cdot Y_{k \cdot o} : Я - X_{sq}, \qquad (2)$$

harada - X_{sq} – istifadəsi nəzərdə tutulmayan obyektlərin (binaların, qurğuların, kommunikasiyaların) sökülməsi xərcləri.

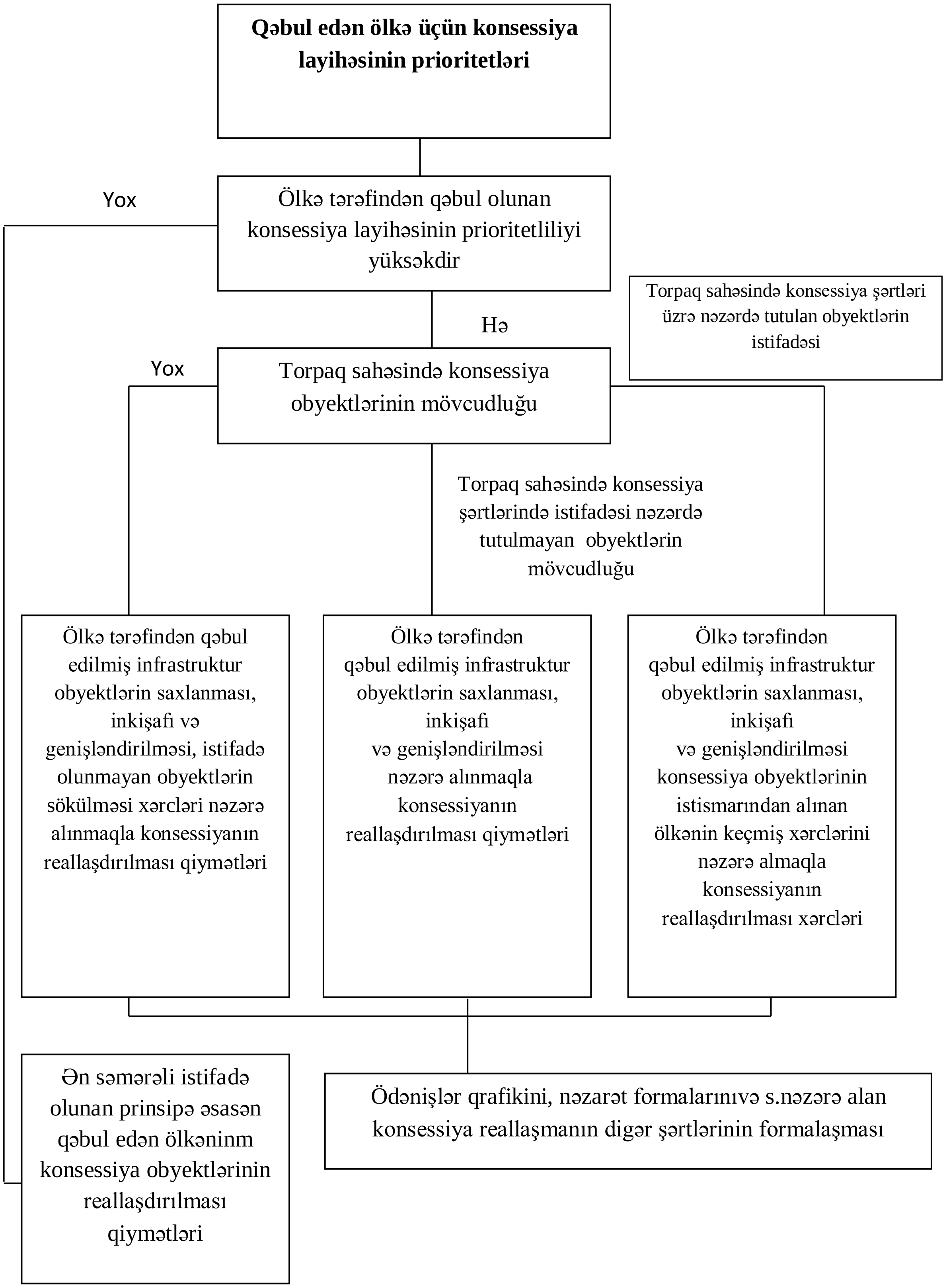

Şəkil 2. Mənzil – kommunal sferasında konsessiya infrastruktur

obyektlərinin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsi ardıcıllığı

Ona görə də qəbul edən ölkə konsessiya layihəsinin reallaşdırılmasında binaların, qurğuların və kommunikasiya avadanlıqlarının istifadəsi nəzərdə tutulmayanda, onların sökülməsi xərclərini konsessiya sahibindən almaq lazımdır. Belə sxem üzrə konsessiya layihəsini reallaşdıranda dövlət konsessiya sahibindən layihənin reallaşdırılmasından əvvəl xeyli pul vəsaitləri ala bilər.

3) Əgər konsessiya sahibi torpaq sahəsində mövcud olan tikililələrdən tam və ya qismən istifadə edərsə, onda konsessiya layihəsinin reallaşdırılması dəyərini aşağıdakı düsturla təyin etmək olar:

$$D_{k\ell} = X_k + И_{to} \cdot Y_{k\cdot o} + \vartheta_{o\cdot m} \cdot Я_i , \tag{3}$$

harada - $\vartheta_{o\cdot m}$ – axırıncı iki və ya beş ilin materialları əsasında hesablanan və həyata keçirilən konsessiya obyektləri fəaliyyətindən büdcədənkənar fondlara ayırmalar və büdcə səviyyələrində vergilərin orta ümumi məbləği;

Əi – konsessiya layihəsinin ölkədə reallaşdırılmasında istifadə olunan bina və qurğunun, avadanlığın səviyyəsini nəzərə alan, əmsal.

Əgər konsessiya layihəsinin reallaşdırılmasında hər hansı bir fəaliyyət növü rentabelsiz olarsa, onda reallaşdırılan layihənin dəyəri minimum olmalıdır. Belə vəziyyət zərərlə işləyən müəssisələrdə konsessiya sahibləri üçün əlavə stimul ola bilər.

Əgər reallaşdırılan layihənin konsessiya müddəti *1:Ə* və ya çox olarsa, onda aparılan hesablamalar düzgün sayılır. Əgər həyata keçirilən hər hansı fəaliyyət növü, torpaq sahəsinin istifadə olunan müddətindən və ümumiyyətlə, konsessiya müddəti göstərilən kəmiyyətdən azdırsa, onda $D_{k\ell}$ kəmiyyətini *MƏ* əmsalına vurmaq lazımdır, harada M – konsessiyanın müddətidir.

Əgər qəbul edən ölkəyə təqdim olunan konsessiya layihəsinin reallaşdırıl-masının təşəbbüskarı konsessiya sahibinin özüdürsə, onda həmin layihə ən maraqlı hesab olunur, belə halda konsessiya layihəsinin reallaşdırılması dəyərinin hesablanması ən səmərəli və ən yaxşı prinsipə əsasən aparılmalıdır [1, s.113].

Nəticə

Konsessiya layihəsinin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsinə yuxarıda verdiyimiz metodiki yanaşmalardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, qiymət konsessiya sahibinin ilk ödənişləri vasitəsilə formalaşır. Bu aşağıda göstərilən səbəblərlə bağlıdır:

- istehsal konsessiyasının təşkili üçün bütün investorların (daxili və xarici) əlavə stimullaşdırılması ölkənin iqtisadiyyatı üçün çox əhəmiyyətlidir, çünki ölkəyə istehsalın rəqabət qabiliyyətli yeni texnologiyalar cəlb edilir və istehsalın səmərəli təşkili həyata keçirilir;
- konsessiya obyektləri fəaliyyətinin səmərəliliyini artırır və investisiya resurslarını dövrü olaraq istehsalın gələcək inkişafına yönəldir.

Konsessiya əsasında mənzil – kommunal xidmətlərinə ödənişlər üçün zəmanətlər verilə bilər. Xərclərin hissə–hissə ödənilməsi məqsədilə müəyyən vaxta qədər konsessiya sahibində büdcə dotasiyaları qala bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Чернышов Л.Н. Финансово – экономическая модель ЖКГ в условиях рынка//Городское управление. 1998, № 9 – 12 – с.102 – 114.*

2. *Чернышов Л.Н. Основные проблемы экономики и управления недвижимостью в жилищной сфере //Недвижимость. 2002, № 1, 2 – с.45 – 54.*

3. *Дадатков Т. Реформа жилищно – коммунального хозяйства //Экономист, 2012, № 6 – с.30 – 37.*

Р.Ю. Алиев

Докторант АзАСУ

И.Р.Мамедов

Доктор философии по экономике, доц., АзАСУ

Основные направления финансирования деятельности жилищно-коммунальной сферы и методический подход к оценке реализации концессионного проекта

Резюме

Проведённый анализ позволил определить основные принципы финансовой системы, обеспечивающей развитие исследуемого комплекса. Государственная поддержка совершенствования жилищно-коммунального хозяйства на основе современных методов управления рассматривается по трём направлениям. В исследовании используются модели привлечения иностранных инвестиций на концессионной основе. Экономическая природа концессионных соглашений заключается в заинтересованности государства в реализации проектов при отсутствии у него необходимых для этого ресурсов. Провёденный анализ зарубежного опыта реализации выявил три основные возможные формы их реализации в Азербайджане, которые определяются составом участников и их функциями.

Ключевые слова: *методы, финансирование, жилищное, коммунальное, сфера, анализ, государство, консессия, модель, совершенствование, поддержка*

R.Y.Aliyev

doctoral Azerbaijani Architecture and Construction University

I.R.Mammadov

Doctor of Philosophy in Economics

Azerbaijan Architecture and Construction University

Main directions of financing the activities of housing and utility sphere and methodical approach to assessing the implementation of the concession project

Abstract

The analysis led to the identification of the basic principles of financial system ensuring the development of investigated complex. State support for the improvement of housing sectors on the basis of modern management methods is considered in three areas. The study uses models of attracting foreign investment on a concession basis. The economic nature of concession agreements lies in the state's interest in implementing projects, in the absence of the necessary

resources for it. The analysis of foreign experience of implementation revealed three main possible forms of their implementation in Azerbaijan, which are determined by the composition of participants and their functions.

Keywords: *methods, financing, housing, utility, sphere, analysis, state, con session, model, improvement, support*

Z.Y.Aslanov, K.S.Dadaşova
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

RESPUBLIKAMIZDA SOSIAL TƏMINATIN BEYNƏLXALQ STANDARTLARA INTEQRASIYASI

Xülasə

Sosial təminatın beynəlxalq standartlara inteqrasiyası təhlil edilmişdir. Göstərilmişdir ki, sosial təminatın universal, regional və dövlətlərarası standartlarını fərqləndirmək olar. Təklif olunmuşdur ki, standartların çoxsəviyyəli olması vətəndaşların sosial hüquqlarını daha dolğun həyata keçirir. Vətəndaşların sosial təminat hüquqlarına dair normalar və aktlar haqqında təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: *sosial təminat, beynəlxalq standartlar, hüquqi əsaslar, beynəlxalq normalar və aktlar, konvensiya*

Dünyada və regional səviyyədə inteqrasiya proseslərinin genişlənməsi beynəlxalq müqavilələrin hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərinin Azərbaycan qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi elan edilməsi və onların dövlət daxili hüquq normalarına münasibətdə üstün hüquqi qüvvəyə malik olmasının təsbit edilməsi bu və ya digər qrup ictimai münasibətlərin beynəlxalq hüquqi tənzimlənməsi sahəsində elmi tədqiqatların da sürətləndirilməsini tələb edir.

Bununla yanaşı Azərbaycanın əməklə bağlı beynəlxalq standartların tanınması və həyata keçirilməsi sahəsində aktiv fəaliyyəti, xüsusən həyata keçirilən və daima təkmilləşdirilən sosial islahatlar (pensiya, sosial sığorta, tibbi xidmət və s.) baxımından sosial təminatla bağlı beynəlxalq sənədlərə də analoji yanaşmanı tələb edir.

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsipləri beynəlxalq hüququn dövlətlər birliyi tərəfindən tanınan və qəbul edilən ən mühüm imperativ xarakterli normalarıdır ki, onlardan imtina edilməsi yolverilməzdir (məsələn, insan hüquqlarına hörmət və ya beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipləri).

Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş normaları dünya dövlətləri birliyi tərəfindən hüquqi öhdəlik kimi tanınan və qəbul edilən davranış qaydalarıdır. Beləliklə, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsiplərini insan hüquqları sahəsində icrası bütün dövlətlər üçün məcburi olan beynəlxalq standartlar kimi nəzərdən keçirmək olar.

BMT-nin bir çox sənədlərinin adında «standart» terminindən istifadə edilməsi faktıda bunu təsdiq edir. Məsələn, məhbuslarla rəftar edilməsinin minimum standart qaydaları; yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə ədalət məhkəməsinin aparılmasına dair BMT-nin minimum standart qaydaları və s.

Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələri beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş norma və prinsipləri ilə birlikdə respublikamızın hüquq sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir. Beynəlxalq müqavilə müqavilənin özündə nəzərdə tutulmuş və ya danışıqlarda iştirak edən dövlətlər tərəfindən razılaşdırılmış qaydada və vaxtda qüvvəyə minir. Beləliklə, beynəlxalq müqavilə bağlamaqla Azərbaycan öz üzərinə, həmçinin milli qanunvericiliyə zəruri dəyişikliklərin edilməsi yolu ilə icraedilməli olan müəyyən beynəlxalq öhdəliklər götürmöş olur.

Məlumdurki, bir çox hallarda beynəlxalq müqavilənin şərtləri insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar kimi nəzərdən keçirilməlidir.

Göstərilənlərlə əlaqədar insan hüquqları sahəsində beynəlxalq standartlar anlayışının müəyyən edilməsi zərurəti yaranır. Bu zaman standartın ümumi anlayışını göstərmək daha məqsədəmüvafiqdir. Standart digər oxşar obyektlərlə müqayisə edilməsi üçün əsas atət, nnümunə, etalon, model kimi göstərilir[1,2]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində standart sözü öz-ölçüsünə, formasına, keyfiyyətinə görə tələbata cavab verən hər hansı bir şeyin nümunəsi; bir şeyin təşkilində, qurulmasında, hazırlanmasında tətbiq edilən forma, eyni tip; bir-birinə oxşayan şablon kimi ifadə olunur. Bu zaman məsələ beynəlxalq hüquqi standartlarla bağlı olduğundan beynəlxalq hüquqda norma yaradıcılı mexanizminin spesifikliyini də nəzərə almaq lazımdır. Beynəlxalq hüquq normalarının yaradılması vasitələr ibeynəlxalq müqavilələr və beynəlxalq adətlərdir. Q.I.Tunkin göstərir ki, beynəlxalq hüquq normaları dövlətlərarası münasibətlər kontekstində formalaşır.

Beynəlxalq hüquqda beynəlxalq hüququn əsas subyektləri olan dövlətlər üçün hüquq normaları müəyyən edən, dövlətin qanunverici orqanına oxşar orqan yoxdur [3,4,5].

Beynəlxalq öhdəliklərin vicdanla yerinə yetirilməsi prinsipi fikrimizcə, onların yerinə yetirilməsinin nə dərəcədə real olmasının ilkin qiymətləndirilməsini, dövlətin ikinci nəsil insan hüquqlarının həyata keçirilməsini təşkil etmək imkanını nəzərdə tutur.

Bu müddəalar əhalinin müxtəlif kateqoriyalarının həyat səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi və vətəndaşları bazar iqtisadiyyatına xas olan sosial risklərdən qorumaq üçün milli gəlirin yenidənbölüşdürülməsinin həyata keçirildiyi sosial təminat sferası üçün çox vacibdir.

Beləliklə, sosial təminat sistemi milli xarakter daşımaqla dövlətin iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, əhalinin sosial-demoqrafik tərkibinin xüsusiyyətlərinə, tarixi və milli-mədəni ənənələrə əsasən qurulur. Lakin bu o demək deyildir ki, baxılan sferada sosial təminat hüququnun həyata keçirilməsinin şərtləri haqqında vətəndaş cəmiyyətinin müasir müddəalarının əks olunduğu beynəlxalq standartlar mövcud ola bilməz və mövcud olmamalıdır. Qloballaşma və inteqrasiya prosesləri dövlətlərarasında, həmçinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində təzahür edən qarşılıqlı münasibətlərdə sosial təminatın müəyyən prinsip və normalarının qarşılıqlı təsirini (nüfuz etməsini) nəzərdə tutur. Hətta, sosial təminatın beynəlxalq standartları milli sistemlərin yaradılması üçün nümunə kimi çıxış etməlidir. Bu isə sosial risklərin reallaşdırılması ilə bağlı gözlənilməz hallarla (aclıq, epidemiya, təbii və texnogen xarakterli fövqəladə vəziyyət) mübarizədə bu və ya digər dövlətə köməklik göstərilməsi üçün əsasdır.

Bu baxımdan əmək və sosial təminat sferasında mövcud olan beynəlxalq standartların əlaqələndirilməsi (nisbətlərinin müəyyən edilməsi) məqsədəmüvafiqdir. Sosial təminat sistemindən fərqli olaraq, əmək sferasında beynəlxalq hüquqi standartların müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi dövlətdən mühüm maliyyə xərcləri tələb etmir. Əmək standartlarının dolğun şəkildə həyata keçirilməsi dövlətin təşkilati fəaliyyətindən, həmkarlar təşkilatlarının köməyindən və sosial tərəfdaşlıq sisteminin səmərəli fəaliyyət göstərməsindən, işçinin əmək hüquqlarına riayət edilməsi üzərində ciddi nəzarətin həyata keçirilməsindən və pozulmuş hüquqların müdafiəsi sisteminin yaradılmasından asılıdır. Beynəlxalq hüquqi tənzimetmə mexanizmin də əmək üzrə qadağalar və məhdudiyyətlər əsasən əmək müqaviləsinin tərəfi kimi işə götürənə yönəlmişdir. Beləki, məhz onlar əmək prosesində işçinin əmək hüquqlarının həyata keçirilməsini təmin etməlidirlər. Buna görə də əmək sahəsində beynəlxalq öhdəliklər götürən dövlət bunu işə götürənlərə elan etməli və onların həyata keçirilməsini təmin etməlidir.

Sosial təminat hüquq münasibətlərin də vəzifəli tərəf kimi özünün müvafiq orqanlarının şəxsində dövlət çıxış edir. Fikrimizcə, bəzi dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının sosial təminat sahəsində əsas beynəlxalq sənədlərin ratifikasiya edilməsi məsələlərinə bir qədər ehtiyatla yanaşması məhz bununla izah olunur.

Eyni zamanda Beynəlxalq əmək Təşkilatının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsinə həsr edilmiş əsas Konvensiyaları respublikamız tərəfindən ratifikasiya edilmişdir və bu proses davametməkdədir [1,2].

Qeyd olunanlara əsasən sosial təminatın beynəlxalq standartlarının əsas əlamətlərini müəyyən etmək olar. Birincisi, öz forma və normativ qaydada təsbit edilməsi baxımından onlar müqavilə formasında olan beynəlxalq hüquq normalarında əks olunur. Ikincisi, onlar müvafiq sferada dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini ifadə edir. Üçüncüsü, onlar əhaliyə göstərilən sosial yardımın şərtləri və səviyyəsi ilə bağlı müasir sivil cəmiyyətin ideyalarına uyğun gələn milli sosial təminat sistem-lərinin yaradılmasına yönəldilmişdir.

Beləliklə, sosial təminatın beynəlxalq standartları dedikdə müasir ümumbəşəri tələblərə cavab verən qaydada və şərtlərlə vətəndaşların sosial təminat hüququnun daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi məqsədi ilə milli sosial təminat sisteminin yaradılması və fəaliyyəti üzrə dövlət tərəfindən qəbul edilən və beynəlxalq hüquq normalarında təsbit edilən qarşılıqlı öhdəliklər başa düşülür.

Dövlət tərəfindən qəbul edilən öhdəliklərin xarakterindən və detallaşdırılması dərəcəsindən asılı olaraq sosial təminatın beynəlxalq standartlarını ümumi və xüsusi standartlara ayırmaq olar. Ümumi standartlar insan hüquqları haqqında universal və regional xarakterli beynəlxalq aktlarda təsbit edilmişdir və insanların sosial təminat hüququnu, onun həyata keçirilməsi şərtlərini və təminatlı sosial yardımın səviyyəsini özündə əks etdirir.

Fikrimizcə, sosial təminatın ümumi standartlarına Ümumdünya Insan Hüquqlar ıbəyannaməsi, Iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, Avropa Sosial Xartiyası kimi beynəlxalq sənədlərin müddəalarını aid etmək olar.

Məsələn, BMT Baş Assambleyası tərəfindən 10 dekabr 1948-ci ildə qəbul edilmiş Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin 23-cü maddəsində də hər bir kəsin əmək, sərbəst surətdə iş seçmək, ədalətli və əlverişli iş şəraiti və işsizlikdən müdafiəolunmaq, hər bir işləyən kəsin özü və ailəsi üçün insan ləyaqətinə yaraşan mövcudluğu təmin edən və zəruri olduqda digər sosial müdafiə vasitələri ilə tamamlanan ədalətli və qənaətbəxş haqq almaq hüququ təsbit edilmişdir.

Bu məqalə kontekstində hər bir kəsin qida, paltar, ev və tibbi xidmət və zəruri sosial xidmətlər və işsizlik, xəstəlik, əlillik, dulluq, qocalıq hallarında və ya özündən asılı olmayaraq yaşayış vasitələrinin çatışmadığı şəraitlərdə təminat hüququ da daxil olmaqla özünün və ailəsinin sağlamlığı və rifahı üçün zəruri olan layiqli həyat səviyyəsi hüququ (Bəyannamənin 25-ci maddəsi) daha çox maraq doğurur.

Beləliklə, sosial təminat hüququ məntiqi olaraq müəyyən həyat səviyyəsinə olan hüquqdan irəli gəlir.

BMT Baş Assambleyası tərəfindən 16 dekabr 1966-cı ildə qəbul edilmiş Iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 9-cu maddəsində sosial sığorta da daxil olmaqla hər kəsin sosial təminat hüququ təsbit edilir. BMT-nin xüsusi sənədlərində əhalinin ayrı-ayrı kateqoriyalarının (qadınların, uşaqların, əlillərin, əqli cəhətdən inkişafdan geri qalanların, işçi-miqrantların və b.) sosial təminat hüququ ilə bağlı müddəalar vardır.

Sosial təminatın ümumi standartları regional xarakterli aktlarda konkretləşdirilir.

Regional xarakterli aktlar içərisində əsas yeri Avropa Şurası tərəfindən qəbul edilmiş Avropa Sosial Xartiyası tutur. Həmin Xartiyanın 12-ci maddəsində dövlətlərin «Sosial təminatın minimal normaları haqqında» BƏT-in 102 №-li Konvensiyasının (göstərilən Xartiyada Avropa Sosial Təminat Məcəlləsinin tələblərinə uyğunluq əsas götürülür) ratifikasiya edilməsi üçün tələb

olunanlardan aşağı olmamaqla, kifayət qədər qənaətbəxş səviyyədə sosial təminat sistemi yaratmaq, habelə Xartiyanı ratifikasiya etmiş dövlətlərin vətəndaşları üçün istənilən yerə hərəkət etmələrindən (yerlərini dəyişmələrindən) asılı olmayaraq müstəsna hüquqlarının saxlanması daxil olmaqla, vahid rejimin təmin edilməsinə dair ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin bağlanması, eləcə də sığorta dövrlərinin toplanması kimi müəyyən tədbirlər görməsi öhdəliyi təsbit edilmişdir. Avropa Sosial Xartiyasının 13-cü maddəsində sosial və tibbi yardım hüququ, 14-cü maddəsində isə sosial xidmət müəssisələrinin sosial xidmətlərindən yararlanmaq hüququ təsbit edilmişdir. Xartiyanın bir sıra normaları əhalinin daha az müdafiə olunan kateqoriyalarının (əlillərin, ailə öhdəliyi olan şəxslərin, uşaqların, əməkçi-miqrantların, yoxsulların və b.) sosial təminat almaq da üstünlük hüququna malik olmaları məsələsinə həsr olunmuşdur.

Vətəndaşların sosial təminat hüququna dair normalar Müstəqil Dövlətlər Birliyinin aktlarında da təsbit edilmişdir. Məsələn, «Insan hüquqları və əsas azadlıqları haqqında» MDB Konvensiyası dövlətlərin əhalinin sağlamlığının mühafizəsi sahəsində tədbirlər görməsi öhdəliyi nəzərdə tutulur, hər kəsin sosial sığortada daxil olmaqla sosial təminat hüququnu təsbit edir, müdafiəsi dövlət tərəfindən təmin edilməli olan sosial risklərin (yaş, xəstəlik, əlillik, ailə başçısının itirilməsi, uşaqların tərbiyə edilməsi və s.) siyahısı müəyyən edilir.

Sosial təminatın xüsusi standartları aşağıdakı məsələlər üzrə dövlətin beynəlxalq öhdəliklərini ifadə edir: sosial risklərin növləri, sosial təminatın növləri, sosial təminatın təqdim edilməsi şərtləri, sosial təminatın səviyyəsi (həcmi), sosial təminatın təqdim edilməsi qaydası. Sosial təminatın xüsusi beynəlxalq standartlarının mənbələri qismində ilk öncə BƏT-in aktlar ıçıxış edir. BƏT-in sosial təminat sahəsində əsas sənədlərinə aşağıdakılar daxildir: «Sosial siyasətin əsas məqsədləri və normaları haqqında» 117 №-li Konvensiya (1962); «Sosial təminatın minimum normaları haqqında» 102 №-li Konvensiya (1952); «Sosial təminat sahəsində hüquq bərabərliyi haqqında» 118 №-li Konvensiya (1962); «Sosial təminat sahəsində hüquqların saxlanması haqqında» 157 №-li Konvensiya (1982) və s.

Sosial təminatın minimum normaları adlanan xüsusi xarakterli ən mühüm beynəlxalq standartlar BƏT-in 102 №-li Konvensiyasında təsbit edilmişdir. Konvensiya tibbi xidmətin təşkili, xəstəliyə, işsizliyə, qocalığa, əməkşikəstliyinə və ya peşə xəstəliyinə görə müavinətlər, həmçinin ailə müavinətləri, hamiləliyə və doğuma, əlilliyə və ailə başçısını itirməyə görə müavinətlər daxil olmaqla sosial təminatın bütün növlərini əhatə edir.

1964-cü ildə qəbul edilmiş və sosial təminatın səviyyəsinin artırılması üçün sonradan yenidən baxılmış Avropa Sosial Təminat Məcəlləsi bu sahədə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin öz üzərinə götürdükləri öhdəliklər qismində regional standartları təsbit edir. Burada tibbi xidmət, xəstəliyə görə müavinət, işsizliyə görə müavinət, pensiya, istehsalat zədəsi almağa görə müavinət, uşaq müavinəti, doğuma görə müavinət, əlilliyə görə müavinət kimi sosial təminat növlərinin standartları, habelə dövri ödəmələrin təqdim edilməsi standartları müəyyən edilir.

Sosial təminatın sosial standartları MDB-nin bir sıra aktlarında öz əksini tapmışdır. Sosial təminat sahəsində MDB-nin əsas sənədləri bunlardır: «MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşlarının pensiya təminat sahəsində hüquqlarının təminatları haqqında» 13 mart 1992-ci il tarixli Saziş, «Sosial müavinətlərin, uşaqlı ailələrin kompensasiya ödəmələlərinin və alimentlərin ödənilməsi sahəsində vətəndaşların hüquqlarının təminatları haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş, «Çernobıl və digər radiasiya fəlakətləri və qəzaları, habelə sınaqlar nəticəsində radiasiya təsirinə məruz qalmış vətəndaşların sağlamlığının sosial müdafiəsi və mühafizəsi haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş, «Böyük Vətən müharibəsinin iştirakçıları və

əlilləri, digər dövlətlərin ərazisində döyüş əməliyyatlarının iştirakçıları, ölmüş hərbi qulluqçuların ailələri üçün güzəşt və təminatların qarşılıqlı tanınması haqqında» 15 aprel 1994-cü il tarixli Saziş, «Işçilərin öz əmək funksiyalarını icraetmələri ilə bağlı şikəstlik, peşə xəstəliyi və ya sağlamlığın digər şəkildə pozulması nəticəsində işçiyə vurulan zərərin əvəzinin ödənilməsi hüququnun qarşılıqlı tanınması haqqında» 9 sentyabr 1994-cü il tarixli Saziş.

«MDB-nin iştirakçısı olan dövlətlərin vətəndaşlarının pensiya təminatı sahəsində hüquqlarının təminatları haqqında» Sazişin preambulasında qeyd edilir ki, hər bir dövlət öz vətən-daşlarının pensiya təminatına görə bilavasitə məsuliyyət daşımalıdır.İkitərəfli sazişlərdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qarşılıqlı hesablaşmalar aparılmır. Pensiya, o cümlədən güzəştli şərtlərlə və yaşa görə pensiya təyin edilən zaman bu dövlətlərdən istənilən birinin ərazisində, habelə bu saziş qüvvəyə minənə qədər keçmiş SSRI ərazisində qazanılmış əmək stajı nəzərə alınır[3,4,5].

Bundan başqa nəzərdə tutulur ki, iştirakçı dövlətlər pensiya təminatı sahəsində qanunvericiliklərinin uyğunlaşdırılması siyasətini həyata keçirəcəklər.

Lakin reallıqda hər şey daha mürəkkəb oldu. Müstəqil dövlətlərin iqtisadiyyatı üçün ağır yük olan pensiya sistemi yeni maliyyə vəsaitlərinin cəlb edilməsini, pensiya büdcəsinə son dərəcə qənaət edilməsini və bunların nəticəsində pensiya təminatı şərtlərinin sərtləşdirilməsini tələb etdi. Qeyd edilənlərlə əlaqədar olaraq MDB-nin üzvü olan dövlətlərdə pensiya islahatlarının tempi və onların həyata keçirilməsi üsulları bir-birindən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Buna görə də pensiya hüquqlarının saxlanması problemi 1992-ci il Sazişinin bağlanmasından sonra baş verən sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklərə görə, həmçinin respublikamızın pensiya qanunvericiliyinin yenilənməsi ilə əlaqədar Azərbaycan üçün aktuallığını saxlayır.

Beləki, «əmək pensiyaları haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununda nəzərdə tutulur ki, Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin bu Qanunla nəzərdə tutulmuş şərtlərlə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər əsaslarla əmək pensiyası təminatı hüququ vardır. Belə hallarda sığorta stajının hesablanması məsələsi daha mühüm rol oynayır. Sosial sığorta stajı əmək pensiyası hüququnun müəyyən edilməsi zamanı nəzərə alınaniş və ya digər fəaliyyət dövrlərinin (müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödəmək şərti ilə) və eləcə də müvafiq qanunvericiliklə sığorta stajına daxil edilən digər dövrlərin məcmusudur.

Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının ödənilməsi şərtilə mülkiyyət formasından, əmək fəaliyyətinin xarakterindən və müddətindən asılı olmayaraq müəssisə, idarə və təşkilatlarda əməkmüqaviləsi (kontraktı) əsasında işləyənlərin, hərbi qulluqçuların, eləcə də hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərin, vəzifəyə seçilmiş və ya təyin edilmiş şəxsləriniş, hərbi xidmət və ya digər fəaliyyə tmüddətləri sığorta stajına daxil edilir. Vətəndaşların başqa dövlətlərin ərazisində iş dövrü Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə və ya həmin dövlətlərlə bağlanmış dövlətlərarası müqavilələrdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa,müvafiq icra hakimiyyəti orqanına məcburi dövlət sosial sığorta haqları ödənildikdə, sığorta stajına daxil edilir.

Fikrimizcə, MDB ölkələri vətəndaşlarının pensiya təminatında sığorta prinsiplərinin inkişafı, xüsusən yığım mexanizminin inkişafı ilə müvafiq münasibətlərin daha geniş tənzim edilməsi zərurətini artırır. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktlarında sosial təminatın və sosial sığortanın yalnız ümumi müddəalarını, əsas prinsiplərini təsbit etmək lazımdır. Konkret şəkildə isə bu məsələlər mühacirlərin mövcud və proqnozlaşdırılan sayı, iqtisadi əməkdaşlığın inkişaf səviyyəsi və digər faktorlar nəzərə alınmaqla bağlanmış ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq saziş və müqavilələrlə tənzimlənməlidir.

Bu sazişlərə misal olaraq AR Hökuməti ilə Qazaxıstan Hökuməti arasında bağlanmış və 1996-cı ildən qüvvəyə minmiş «Pensiya təminatı haqqında» Sazişi göstərmək olar. Saziş bir dövlətin (tərəfin) ərazisində daimi yaşayan və digər dövlətin (tərəfin) ərazisinə daimi yaşayış yerinə köçən şəxslərin pensiya təminatını tənzim edir. Bu, yaşayış yeri üzrə dövlətin vəsaitləri hesabına və onun idarələri tərəfindən həyata keçirilir. Pensiyaçı köçdüyü halda növbəti ayın birindən etibarən əvvəlki yaşayış yerində pensiyanın ödənilməsi dayandırılır, sonra isə müvafiq öhdəliyi yaşayış yerinin dövləti öz üzərinə götürür. Pensiya təyin edilərkən bu saziş qüvvəyə minənə qədər hər bir dövlətin qanunvericiliyinə əsasən hesablanmış sığorta (əmək) stajı da nəzərə alınır. AR Hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası və Moldova Respublikası Hökumətləri arasında bağlanmış hökumətlərarası sazişlərdə də vətəndaşların pensiya təminatının həyata keçirilməsi zamanı qarşılıqlı hesablaşmaların aparılması nəzərdə tutulmur. Lakin bu sazişlərə dövlətlər tərəfindən xitam verildikdə həmins azişlər əsasında yaranmış pensiya təminatı hüququ saxlanılır. Göründüyükimi, bu sazişlərin xitam edilməsi və pensiya təminatının maliyyələşdirilməsi məsələsində qarşılıqlı hesablaşmaların tətbiqinə keçid imkanları istisna deyil. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, vətəndaşın pensiya hüququ uzun müddət ərzində formalaşır və pensiya təminatının qaydaları kifayət qədər stabil olmalıdır. əks halda əldə edilmiş pensiya hüququ təhlükə qarşısında qalmışolur.

Dövlətlərarası birlik çərçivəsindən kənar bağlanmış bu sazişlərdə sosial təminatın beynəlxalq standartlarını təşkil edir.

Yuxarıda göstərilənlər belə qeyd etməyə əsas verir ki, sosial təminatın beynəlxalq standartları onların müəyyən edildiyi səviyyəyə görə təsnif olunur. Bu meyar əsasında sosial təminatın universal, regional və dövlətlərarası standartlarını fərqləndirmək olar. Hesab edilir ki, standartların çox səviyyəli olması vətəndaşların sosial hüquqlarının daha dolğun şəkildə həyata keçirilməsini təmin etməlidir. Lakin Azərbaycan Respublikası tərəfindən beynəlxalq müqavilələrin bağlanması praktikası göstərir ki, bu tələbə heç də həmişə sonadək riayət olunmur. Məsələn, pensiya təminatı sahəsində ikitərəfli müqavilələr BƏT tərəfindən tövsiyə olunanlarla müqayisədə pensiya hüquqlarının həyata keçirilməsi şərtlərini sərtləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Məmmədov N.R. Standartlaşdırmanın əsasları.Dərslik. Bakı: Elm,2002,388 s.*

2. *Əliyev M.N. Sosialtəminathüququ: Dərslik. Bakı: Adiloğlu, 2007*

3. *Захаров М.Л. Тучкова Э.Г. Право социального обеспечения России: Учебник. М.: 2004.*

4. *Киселев И.Я. Сравнительное и международное трудовое право: Учебник для вузов. М.: 1999.*

5. *Тункин Г.И. Теория международного права: Монография. М.: 2000.*

З.Ю.Асланов К.С.Дадашова
Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Интеграция социальной обеспеченности в международные стандарты в Республике

Резюме

В статье раскрывается значение международных стандартов социального обеспечения и даётся их трактовка, как обязательства, которое государство берет на себя в соответствии с международно-правовыми нормами по созданию и действию национальных систем социальног обеспечения в условиях цивильных обществ. В статье международные стандарты социального обеспечения классифицируются по общим и особым видам и каждый вид анализируется на основе международно-правовых актов. В статье автор в связи с усовершенствованием законодательства обосновывает необходимость ратификации международных актов по социальному обеспечению.

Ключевые слова: *социальное обеспечение, международные стандарты, законодательство, международные акты, конвенсия*

Z.Y.Aslanov
K.S.Dadashova
Azerbaijan State Economic University

İnternational standartds of social security inteqration

Abstract

In article, it isshown values of the international standards of social security and it isgiven its concepts asthe obligation which takesthe states on itself in conformity ith international legal norms after creation and action of national systems of social security in conditions of civil societies. In article the international standards of social security it is classified on the general and special kinds and each kind is analyzed on the basis of international legal acts. In article, the author in connection with improvement of the legislation proves necessity of ratification of the international acts on social security.

Key words: *international standards,social security, international legal norms, international legal acts,international acts, connection*

MÜNDƏRİCAT

İnvestisiyalar və inşaatda innovasiya fəaliyyəti

M.A.MƏMMƏDOV, N.RAMAZANLI
Tikintidə investisiya fəaliyyətinin və strukturunun dövlət tənzimlənməsinin metodoloji prinsipləri.. **6**

R.M.ƏLİYEV, İLTİFAT VƏZİFƏ DƏMİRÇİ MƏHƏRRƏM OĞLU
Əsas kapitala yönəldilən investisiyaların dinamıkasının xüsusiyyətləri.............. **13**

Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı, sahibkarlıq fəaliyyəti və menecment

A.A.NAJIMOV
İmportance of logistics and supply chain management at the sustainable development of industrial enterprises.. **20**

B.H.ŞİRİNOV, N.Ə.KAZIMOV
Tikinti müəssisələrində dövriyyə kapitalının normalaşdırılması metodları........ **28**

A.M.ƏLİYEV, MOHSEN ALİ OĞLU RAJABİMATAK
Sığorta şirkətlərinin rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin idarəetmə üsulları... **32**

M.A. MƏMMƏDOV, T.K.KULU, A.R.BABAYEV
Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında Azərbaycanın rolu....................... **39**

H.A.XƏLİLOV, MUSTAFA MİYNAT, R.M. MƏMMƏDOV, R.A.BABAYEV
Petrolle zengin ülkelerde çeşitlendirilmiş ihraçat potansiyelinin oluşturulması: çağdaş eğilimler ve Azerbaycan için fırsatlar.. **50**

Azərbaycanda bank sektorunun inkişafı

L.Ə.ƏLƏKBƏROVA, Ə.İSAQOV, S.TALIBLI
Oyunlar nəzəriyyəsi çərçivəsində Azərbaycan bank sektorunda strategiyaların tərtibi... **60**

M.L.ƏLİYEVA, R.R.MİSİRLİ
Managing security for oracle database users and applications in banking sector... **68**

А.А.АБАСОВА,Ф.А.МАМЕДОВА
Место и роль виртуальной валюты в структурах «private banking………….. **74**

K.A.AĞAYEVA
Büdcə-vergi nəzarətinin maliyyə nəzarəti sistemində rolu.................................... **78**

Şəhər təsərrüfatı və ekologiya

İ.R.MƏMMƏDOV, R.Y.ƏLİYEV
Azərbaycanda mənzil-kommunal sferası fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinin əsas istiqamətləri və konsessiya layihəsinin reallaşdırılmasının qiymətləndirilməsinə metodiki yanaşma... **83**

Beynəlxalq təcrübə və əməkdaşlıq

Z.Y. ASLANOV, K.S.DADAŞOVA
Respublikamızda sosial təminatın beynəlxalq stendartlara inteqrasiyası............ **92**

CONTENTS

Investment and innovation in construction

M.A.MAMMADOV, N.RAMAZANLI
Methodological principles of state regulation of investment activity and structure of construction.. **6**

R.M.ALİYEV, İLTİFAT VEZİFE DEMIRCHİ
Features of the dynamics of investments directed to fixed assets………………… **13**

Construction economics, entrepreneurship and management

A.A.NƏCİMOV
İmportance of logistics and supply chain management at the sustainable development of industrial enterprises... **20**

B.Q.SHİRİNOV, N.A.KAZIMOV
Fixed capitalization methods in construction companies………………………….. **28**

A.M.ALİYEV, MOHSEN ALİ RAJABİMATAK
Managerial approaches of growth of competitiveness of insurance companies... **32**

M.A.MAMMADOV, T.K.KULU, R.A.BABAYEV
The Role of Azerbaijan in ensuring Europe'senergy security………………………… **39**

H.A.KHALİLOV, MUSTAFA MİYNAT, R.M.MAMMADOV, R.A.BABAYEV
Creation of Diversified Export Potential in Oil-Rich Countries: Contemporary Trends and Opportunities for Azerbaijan……………………………………………… **50**

Development of the banking sector of Azerbaijan

L.A.ALEKPEROVA, A.İSAQOV, S.TALIBLI
Development of strategies in the banking sector of Azerbaijan within the framework of game theory…………………………………………………… **60**

M.L.ƏLİYEVA, R.R.MİSİRLİ
Managing security for oracle database users and applications in banking sector... **68**

A.A.ABASOVA, F.A.MAMMADOVA
The place of virtual currency in the structures of "private banking"....................... **74**

K.A.AGHAEVA
The role of fiscal control in the system of financial regulation…………………… **78**

Urban agriculture and ecology

İ.R.MAMMADOV, R.Y.ALİYEV
Main directions of financing the activities of housing and utility sphere and methodical approach to assessing the implementation of the concession project

International experience and cooperation

Z.Y. ASLANOV, K.S.DADASHOVA **83**
İnternational standartds of social security inteqration.......................................

LOMBARD KREDİTİ

- 18 aya-dək
- Yüksək qiymətləndirmə
- Aşağı faiz
- 10 dəqiqə ərzində kredit

Daimi müştərilərə endirim

Ad, Soyadı : _______________

Əlaqə nömrəsi: ____________________

ProKredit

Tel: 012-440 09 29

Ünvan: Xan Şuşinski küç 20, Bakı, Azərbaycan

E-mail: info@prokredit.az

ProKredit

PUL LAZIMDIR?

18 AYA-DƏK LOMBARD KREDİTLƏRİ

Xan Şuşinski küç 20, Bakı, Azərbaycan 012-440 09 29

Hörmətli Dostlar,

Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti (AMC) Bakıda yeni ACCA kurslarının açılışını elan edir!

ACCA (İmtiyazlı Sertifikatlaşdırılmış Mühasiblər Assosiyasiyası) peşəkar mühasiblər üçün dünyada ən geniş yayılmış beynəlxalq assosiyasiyadır. ACCA 170 ölkədə 500 min tələbə və üzvü olan dünyanın ən böyük və ən sürətlə inkişaf edən beynəlxalq mühasibat təşkilatıdır. Onun məqsədi dünya üzrə mühasibatlıq, maliyyə və idarəetmə sahəsində uğurlu karyera qurmaq istəyən tələbkar, qabiliyyətli və ambisiyalı insanlar üçün ən yüksək səviyyəli kvalifikasiyalar təklif etməkdir. Beynəlxalq Təşkilat olan ACCA dünyanın öndə gedən beynəlxalq şirkətlərində rəğbət qazanıb və işə qəbul zamanı yüksək qiymətləndirir. ACCA 100 ofis və mərkəz və işçilərin yüksək standartlara uyğun təlimini və inkişafını təmin edən 7,400 Təsdiqlənmiş İşçilər şəbəkəsi vasitəsilə işləyir.

Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti (AMC) 2000-ci ilin iyulun 7-də qurulmuşdur. AMC-nin Təsis Konfransında yerli və xarici şirkətlərin, qeyri kommersiya təşkilatlarının nümayəndələri, marketinq, biznesin idarə olunması və digər sahələrdə çalışan mütəxəssislər iştirak etmişlər.

AMC sürətlə böyüyür və inkişaf edir. Bu günə qədər AMC 80-dən çox müxtəlif layihələr həyata keçirib. Hal-hazırda AMC sosial və intellektual fəaliyyətinə görə bir çox şirkət və müəssisələrlə iş birliyi qurub. Azərbaycan Marketinq Cəmiyyəti hökümət və beynəlxalq müəssissələrin nümayəndələri ilə (əsasən də Dünya İqtisadi Forumu, Dünya Bankı, ITC WTO, USAID, UNDP, Avrasiya Fondu, Oxfam, CHF, IREX, IRC, SOROS Fondu, CRS, Counterpart International, ABŞ Ticarət Palatası) yaxın əlaqələr və tərəfdaşlıq saxlayır və müxtəlif layihələr həyata keçirir.

Kurs haqqında məlumat:

Tələbələr üçün endirimlər!

- Hər kursun davamlılığı: 6 həftə;
- Hər kursda 12 dərs;
- Müəllimlər: ancaq yüksək ixtisaslı, təhsil sahəsində təcrübəli Big 4 peşəkarları;
- Uğurunuz üçün fərdi diqqət təmin olunur;
- Qiymət: AZN 400. Tələbələr üçün endirim: 12%;
- Zəmanət:
  - Heç bir dərsi buraxmasanız və sınaq imtahanlarında minimum keçid balı yığsanız əminliklə deyə bilərik ki, birinci dəfədən imtahanı verəcəksiniz! Imtahanı verə bilməsəniz, hazırlıq kursunu birdə pulsuz keçə bilərsiniz və AMC növbəti imtahan haqqını ödəyəcək;
  - Yüksək keyfiyyətli tədris zəmanəti.

Kurslar Oktyabrın 29-da başlayırlarar. Yerlər məhduddur!

Tezliklə görüşməyimizə ümüdvarıq!

Əlaqə üçün məlumat
Mobil: 0503056556
Telefon: 4973913
E-mail: office@marketing.az

ACCA ilə yeni imkanlar aşkar edin!

Dear friends,

Azerbaijan Marketing Society (AMS) is delighted to announce opening of new ACCA courses in Baku!

ACCA (the Association of Chartered Certified Accountants) is the global body for professional accountants. It is the largest and fastest growing qualification in the world, with over 500,000 members and students in 170 countries. ACCA aim to offer business-relevant, first-choice qualifications to people of application, ability and ambition around the world who seek a rewarding career in accountancy, finance and management. The ACCA qualification is in high demand by leading international employers around the world. ACCA work through a network of 100 offices and centres and 7,400 Approved Employers worldwide, who provide high standards of employee learning and development.

The Azerbaijan Marketing Society was established in July 7, 2000 in Baku with the participation of specialists representing the marketing departments of different local and multinational companies operating in Azerbaijan.

AMS is rapidly growing and developing. Up to this day AMC has implemented over 80 various projects. At present Azerbaijan Marketing Society with its social and intellectual activity has become a business partner to many companies and organizations. Azerbaijan Marketing Society maintains close relations and partnership with government and representatives of international organizations, especially World Economic Forum, World Bank, ITC WTO, USAID, UNDP, Eurasia Foundation, Oxfam, CHF, IREX, IRC, SOROS Foundation, CRS, Counterpart International, US Department of Commerce and carries out various projects.

Course information:

Discounts for students!

- Duration of each course: 6 weeks;
- 12 lessons per each course;
- Tutors: only highly qualified, Big 4 professionals experienced in teaching;
- Individual attention for your success is guaranteed;
- Price: AZN 400. Discount for students: 12%;
- Guarantees:
  - Guarantee of passing an exam at the first attempt! Subject to complete attendance, without missing any class and scoring minimum pass mark in mock exams. If you did not pass, then AMS will allow you to retake the preparatory course free of charge and will pay for your next resit exam fee;
  - Guarantee of high quality teaching.

Courses start on October 29th. There are limited places per each class!

Hope to see you soon!

Contact details
Mobile: 0503056556
Phone: 4973913
E-mail: office@marketing.az

Progress your career by becoming an ACCA member!

Məqalələr aşağıdakı ünvana göndərilir:

Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.: (+99412)538 92 83
daxili – 539 10 45
E-mail: cej@azmiu.edu.az

Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412)5389283; внутренний – 539 10 45
E-mail: cej@azmiu.edu.az

The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412)538 92 83; Interior - 539 10 45
E-mail: cej@azmiu.edu.az

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi №4024 [

Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - İSSN 2519-2507 - 17.10.2016 tarixində verilib

Каьыз форматы 60х84 1/8,
Чап вяряги: 10.9
Сифариш № 51. Тираж 100.

AzMİU
“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”
тел.: (012) 539 07 17
E-mail: azmiu-npm@mail.ru